

AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Ömer Faruk EVDÜZEN

KİYÂMET ALÂMETİ OLARAK BİR ATEŞ ÇIKACAĞINA DÂİR RİVÂYETLERİN
SENED VE METİN TAHLİLİ

Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı
Yüksek Lisans Tezi

Antalya, 2022

AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Ömer Faruk EVDÜZEN

KİYÂMET ALÂMETİ OLARAK BİR ATEŞ ÇIKACAĞINA DAİR RİVÂYETLERİN
SENED VE METİN TAHLİLİ

Danışman

Prof. Dr. Nevzat TARTI

Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

Antalya, 2022

Antalya, 2021
Akdeniz Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğüne,

Ömer Faruk Evdüzen'in bu çalışması, jürimiz tarafından Temel İslam Bilimleri
Anabilim Dalı Yüksek Lisans Programı tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan: Prof. Dr. Veli Atmaca

Üye (Danışmanı) : Prof. Dr. Nevzat Tartı

Üye : Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Dilek

Tez Başlığı: Kıyâmet Alâmeti Olarak Bir Ateş Çıkacağına Dâir Rivâyetlerin Sened Ve
Metin Tahlili

Tez Savunma Tarihi : 27/01/2022

Mezuniyet Tarihi : 03/03/2022

AKADEMİK BEYAN

Yüksek Lisans Tezi olarak sunduğum “Kıyâmet Alâmeti Olarak Bir Ateş Çıkacağına Dâir Rivâyetlerin Sened Ve Metin Tahlili” adlı bu çalışmanın, akademik kural ve etik değerlere uygun bir biçimde tarafımda yazıldığını, yararlandığım bütün eserlerin kaynakçada gösterildiğini ve çalışma içerisinde bu eserlere atıf yapıldığını belirtir; bunu şerefimle doğrularım.

24/02/ 2021

İmza

Ömer Faruk Evdüzen

T.C.
AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

24/ 02 / 2022

TEZ ÇALIŞMASI ORJİNALLİK RAPORU BEYAN BELGESİ

Öğrenci Bilgileri	
Adı-Soyadı	Ömer Faruk Evdüzen
Öğrenci Numarası	20175249022
Anabilim Dalı	Temel İslam Bilimleri
Programı	Tezli Yüksek Lisans
Danışman Öğretim Üyesi Bilgileri	
Unvanı, Adı-Soyadı	Prof. Dr. Nevzat TARTI
Yüksek Lisans Tez Başlığı	Kıyâmet Alâmeti Olarak Bir Ateş Çıkacağına Dâir Rivâyetlerin Sened Ve Metin Tahlili
Turnitin Bilgileri	
Ödev Numarası	1769270432
Rapor Tarihi	23.02.2022
Benzerlik Oranı	Alıntılar hariç: % 12 Alıntılar dahil: % 17
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE, Yukarıda bilgileri bulunan öğrenciye ait tez çalışmasının a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana Bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 182 sayfalık kısmına ilişkin olarak Turnitin adlı intihal tespit programından Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Orijinallik Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esaslarında belirlenen filtrelemeler uygulanarak yukarıdaki detayları verilen ve ekte sunulan rapor alınmıştır. Danışman tarafından uygun olan seçenek işaretlenmelidir: (X) Benzerlik oranları belirlenen limitleri aşmıyor ise: Yukarıda yer alan beyanın ve ekte sunulan Tez Çalışması Orijinallik Raporunun doğruluğunu onaylarım. () Benzerlik oranları belirlenen limitleri aşıyor, ancak tez/dönem projesi danışmanı intihal yapılmadığı kanısında ise: Yukarıda yer alan beyanın ve ekte sunulan Tez Çalışması Orijinallik Raporunun doğruluğunu onaylar ve Uygulama Esaslarında öngörülen yüzdelik sınırlarının aşılmasına karşın, aşağıda belirtilen gerekçe ile intihal yapılmadığı kanısında olduğumu beyan ederim.	
Gerekçe:	
Benzerlik taraması yukarıda verilen ölçütlere uygun olarak tarafımda yapılmıştır. İlgili tezin orijinallik raporunun uygun olduğunu beyan ederim. Danışman Öğretim Üyesi Prof. Dr. Nevzat TARTI İmza	

İÇİNDEKİLER

ŞEMALAR LİSTESİ.....	iv
HARİTALAR LİSTESİ.....	v
KISALTMALAR.....	vii
ÖZET.....	viii
SUMMARY	ix
ÖNSÖZ	x
GİRİŞ	1
Konu Ve Amaç.....	1
Kapsam, Plan Ve Metod	1
Kaynaklar.....	2

BİRİNCİ BÖLÜM

SAHÎHAYN'DAKİ ATEŞ RİVÂYETLERİNİN İSNAD TAHLİLİ

1.1. Ebû Hureyre Rivâyeti	4
1.1.1. Tarîkler Ve Metinler	6
1.1.2. Râvîlerin Cerh ve Tâdîl Açısından Durumları.....	7
1.1.2.1. Ebû Hureyre ve Medâr Râvîler.....	7
1.1.2.2. Zührî'nin Talebeleri.....	9
1.1.2.3. Zührî'nin Talebelerinden Aktaranlar	12
1.1.2.4. Ebû Bekr b. Hazm Tarîkleri.....	20
1.1.3. Değerlendirme.....	23
1.2. Enes b. Mâlik Rivâyeti	26
1.2.1. Tarîkler Ve Metinler	28
1.2.3. Râvîlerin Cerh Ta'dîl Açısından Durumları.....	31
1.2.3.1. Enes b. Mâlik ve Medâr Râvîler	31
1.2.3.2. Hammâd b. Seleme Tarîkleri	37
1.2.3.2.1. Hammâd b. Seleme'nin Talebeleri.....	37
1.2.3.2.2. Hammâd b. Seleme'nin Talebelerinden Aktaranlar	44
1.2.3.3. Humeyd et-Tavîl Tarîkleri.....	44

1.2.3.3.1. Humeyd et-Tavîl'in Talebeleri	44
1.2.3.3.2. Humeyd et-Tavîl'in Talebelerinden Aktaranlar	56
1.2.4. Değerlendirme.....	59
1.2.4.1. Buhârî'nin Hammâd b. Seleme'ye Karşı Tavrının Sebebi.....	65

İKİNCİ BÖLÜM

DİĞER ATEŞ RİVÂYETLERİNİN İSNAD TAHLİLİ

2.1. Yemen Ateşi Rivâyetleri.....	72
2.2. Hicâz Ateşi Rivâyetleri.....	81
2.3. Doğu Ve Batı Ateşi Rivâyetleri.....	86
2.4. Ateşin Nasıl Haşredeceğini Anlatan Rivâyetler	90

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ATEŞ RİVÂYETLERİNİN METİN TAHLİLİ

3.1. Değerlendirmeler	93
3.1.1. 654/1256 Öncesi	94
3.1.2. 654/1256 Yılı.....	101
3.1.3. 654/1256 Sonrası	106
3.2. Genel Değerlendirme.....	118
3.2.1. Yemen Ateşi	119
3.2.2. Hicâz Ateşi.....	124
3.2.2.1. Medîne Şehir Kitaplarında Volkanik Patlama	126
3.2.2.2. Medîne'deki Volkanik Dağın Tespiti.....	128
3.2.2.3. Hicaz Ateşi Rivâyetlerindeki Yerlerin Tespiti	132
3.2.3. Doğu Ve Batı Ateşleri.....	142
3.2.3.1. Doğu Ve Batı Ateşinin Konumu	142
3.2.3.2. Doğu Ateşinin İlk Alâmet Oluşu Meselesi.....	144
3.2.3.2.1. Humeyd et-Tavîl Tarîkleri.....	144
3.2.3.2.2. Hammâd b. Seleme Tarîkleri	147
3.2.4. Ateşlerin Ulaşacağı Yerler	152
SONUÇ	157
KAYNAKÇA	160
Ö Z G E Ç M İ Ş	170

ŞEMALAR LİSTESİ

Şema 1. 1 Ebû Hureyre Rivâyeti	5
Şema 1. 2 Enes b. Mâlik Rivâyeti.....	27

HARİTALAR LİSTESİ

Harita 3. 1 Aden şehri	120
Harita 3. 2 Yemen’de Cebelü’n-nâr adında ki dağ	120
Harita 3. 3 Berhût kuyusu	121
Harita 3. 4 Söz konusu yerlerin genel görünümü	122
Harita 3. 5 Aden ve Mendip boğazı.....	123
Harita 3. 6 Yemen’de (11.10.2021) târihinde aktif olan volkanlar	123
Harita 3. 7 Söz konusu yerlerin harîtadan tespiti	129
Harita 3. 8 Mescid-i nebevî’den Kurayza ve Süvârikiyye istikâmetinde belirtilen miktarda yapılan ölçümde karşılaşılan konum	130
Harita 3. 9 Vaîra dağından 23 kilometrelik ölçümün netîcesi.....	131
Harita 3. 10 Ateşin ulaştığı yerler	131
Harita 3. 11 H. 654’te patlayan volkanik dağ	132
Harita 3. 12 Hicâz bölgesi	133
Harita 3. 13 Süleym oğullarına âit volkanik bölge	134
Harita 3. 14 Süleym Oğullarına âit volkanik bölgedeki dağların yakından görünüşü ..	134
Harita 3. 15 Ravmân olduğu düşünülen Verikân dağı ile Rakûbe geçidi ve ateşin çıktığı volkanik dağa uzaklıkları	135
Harita 3. 16 Verikân dağı ve Rakûbe geçidinin yakın foğrafları	136
Harita 3. 17 Virâk tepeleri.....	137
Harita 3. 18 Virâk tepelerinin Medîne’ye uzaklığı.....	137
Harita 3. 19 Yemen’de bulunan Virâk dağı.....	138
Harita 3. 20 Yemen’de ki Virâk dağının uzaktan görünümü	138
Harita 3. 21 Zülhuleyfe’den Verikân dağının görünümü	139
Harita 3. 22 Zülhuleyfe ve Verikân dağının uzaktan görünümü ve Medîne’ye uzaklığı	140
Harita 3. 23 Hubsu Seyel olduğu tahmin edilen bölge ve etrâfından yayılan volkanik akıntılar	141
Harita 3. 24 Hubsu Seyel olduğu tahmin edilen bölgenin yakın fotoğrafı	141
Harita 3. 25 (08.10.2021) târihinde aktif olarak gözüken volkanlar.....	143
Harita 3. 26.....	143
Harita 3. 27 Şâm ve Busrâ	153
Harita 3. 28 Yemen ve Hicâz bölgesinde (08.10.2021) târihinde aktif olan volkanlar ...	154

Harita 3. 29 Hicâz bölgesindeki volkanik alanlar (mor renkli alanlar)	154
Harita 3. 30 Busra'nın Yanında Bulunan Volkanik Bölge	155
Harita 3. 31 Hicâz bölgesinin Sonunda Bulunan Volkanik Bölgeyle (Harratü'r-Rahâ) Busra'nın Yanında Bulunan Volkanik Bölgenin (Harratü's-Şâme) Arasındaki Uzaklık (500 km)	156

KISALTMALAR

a.s	aleyhisselâm
b.	ibn
bkz.	bakınız
c.	cilt
h.	hicrî
h.z.	hazret
nşr.	neşreden
s.	sayfa
s.a.v	sallallâhu aleyhi ve sellem
v.	vefât

ÖZET

Bir kıyamet alameti olarak rivâyetlerde çeşitli coğrafyalarda büyük bir ateşin çıkacağına yönelik anlatımlar genel olarak aynı gözükse de çelişkilere sebep olacak bazı değişiklikler içermektedir. Bunlar bazı rivâyetlerde bu olayın ilk, bazısında ise son alâmet olması, bazısında Yemen'den, bazısında Hicâz'dan, diğer bir kısmında doğudan çıkacağının ifâde edilmesi ve söz konusu ateşin mecâzî mi yoksa hakîkî mi olduğudur.

Bu ateşin Hicri 654'te çıktığına dair iddiâlar ise bu sorunlara ilâveten başka problemlere de sebep olmuştur. Ateşin kıyâmetin ilk işareti olduğunu anlatan Enes b. Mâlik'in rivâyeti incelendiğinde, onun farklı tarihine ait metinde böyle bir ifadenin bulunmadığı, ayrıca bu metnin hem sened hem de metin açısından sahliliğinin diğerinden daha yüksek olduğu görölmektedir. Bu durumda ikinci tarik esas alınarak bu çelişki giderilmektedir. Rivâyetlerde belirtilen yerlerin jeolojik durumuna bakıldığında bunun volkanik bir ateş olduğu, dolayısıyla burada lafzi bir anlatım olduğu anlaşılmaktadır.

Yine hicretten sonra 654'te çıkan ateşin yerinin haritalar yoluyla tespiti neticesinde rivâyetlerde belirtilen yerlerle aynı olmadığı görölmektedir. Birçok rivâyette ateşin çıkacağı yerin farklı olması ise bir çelişki olarak algılanmamalıdır. Zira aynı nitelikte birçok ateşin dünyânın farklı yerlerinden çıkması, rivâyetlerde bütün insanları Şâm bölgesine kadar sürükleyeceği ifâdesine bakıldığında anlaşılır olmanın ötesinde gerekli bir durumdur. Tek bir ateşin böyle bir işlemi yapacak olması mâkûl görünmemektedir.

Anahtar Kelimeler: Ateş, Haşr, Yemen, Hicâz, Doğu

SUMMARY

Name of thesis: “NARRATIVES ABOUT FIRE AS A SIGN OF DOOMSDAY”

Although the rumors about the emergence of fire in the narrations as a sign of the Doomsday seem generally the same, they contain some changes that will lead to contradictions. These are: In some narrations, this event is the first sign, in some it is the last sign, in some it is stated that it will come out of Yemen, in some from the Hijaz, in another from the east, and whether the fire in question is metaphorical or real.

The claims that this fire started in 654 Hijri, on the other hand, caused other problems in addition to these problems. When the narration of Enes, which tells that fire is the first sign, is examined, it is seen that there is no such expression in the text of his different version, and that the authenticity of this text is higher than the other in terms of both the chain and the text.

In this case, this contradiction is eliminated based on the second version. When we look at the geological situation of the places mentioned in the narrations, it is understood that this is a volcanic fire, therefore there is a literal expression here.

In addition, as a result of the determination of the location of the fire that broke out in 654 after the Hijrah by means of maps, it is seen that it is not the same as the places mentioned in the narrations. The fact that the place where the fire will originate is different in many narrations should not be perceived as a contradiction.

Because the emergence of many fires of the same nature from different parts of the world is a necessary condition beyond being understandable when we look at the narrations that they will drag all people to the Damascus region. It does not seem plausible that a single fire would do such an operation.

Keywords: Fire, Hashr, Yemen, Hijaz, East

ÖNSÖZ

Genellikle sıra dışı ve olağanüstü olmaları sebebiyle Müslümanlar, kıyâmet alâmetlerine yönelik bilgileri anlamlandırmada tarih boyu güçlük çekmiş ve bunların gerçek anlamlarından çok mecâzî anlamlarına vurgu yapmışlardır. Bir çözüm olarak başvurulmuş bu anlamlandırma eyleminin kıyâmet alâmetlerinin anlaşılmasında tutarlı bir yöntem olmayacağını uzun zamandır düşünmekteydik. Bununla birlikte rivâyetlerde çokça yer alan dünyanın sonuna doğru bir ateşin çıkacağıyla ilgili alâmetin diğer alâmetlere nazaran yapısı itibâriyle mecâzî mânâyâ daha uygun gözükmesi bizde ateşin mecâzî bir anlatım olabileceği düşüncesini canlandırdı. Bu düşünceyle birlikte rivâyetlerde ateşin insanları Şâm bölgesinde toplayacağı ve hem ilk alâmet hem de son alâmet olduğu gibi çelişkili bilgilerin bulunması bizi bu konuyu incelemeye yöneltti.

Tezin yazımında ve tashihinde yoğun çaba sarf eden danışman hocam Prof. Dr. Nevzat Tartı'ya, önerileriyle tezime katkıda bulunan jüri üyelerim Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Dilek ve Prof. Dr. Veli Atmaca'ya teşekkürlerimi sunarım. Her şeyden önce eğitim hayatım boyunca beni destekleyen ve yönlendiren anne-babama ve bu süreçte mânevî desteğini benden esirgemeyen eşime teşekkürü bir borç bilirim.

GİRİŞ

Konu Ve Amaç

Güneşin batıdan doğması, Dâbbe, Ye'cûc Me'cûc'un çıkması, İsâ peygamberin (a.s) nüzü'lü ve Deccâl'in zuhûru gibi büyük kıyâmet alâmetlerinin rivâyetlerle sâbit olduğu birçok islâm âlimi tarafından kabul edilmiştir. Ancak bu alâmetler arasında ifâde edilmeyen ve ihtilaflı kabul edilenler de bulunmaktadır. Bunlardan biri büyük bir ateşin çıkışıdır¹. Diğer alâmetlerde olduğu gibi ateşin çıkışı hakkında da birçok rivâyet bulunmasına rağmen söz konusu alâmet muhaddisler tarafından diğer alâmetler kadar dikkat çekmemiştir. Bunun sebebi ateşe dâir rivâyetlerin içerdiği bazı problemlerdir. Birbiriyle ilişkili olan bu problemler ateşin bazı rivâyetlerde ilk, bâzı rivâyetlerde son alâmet olarak geçmesi; bazı rivâyetlerde Yemen'den, bazısında Hicâz'dan, diğer bir kısmında ise doğudan çıkacağına ifâde edilmesidir. Bununla birlikte vâdedilen ateşten kastedilen anlamın hakikat mi yoksa mecâz mı olduğu ve h. 654'te Medîne'de çıkan ateşin bu ateşlerle olan ilişkisi de ayrı problemler olarak ortaya çıkmıştır. Tezin amacı Ateş rivâyetlerinin (bundan sonra rivâyetler bu isimle zikredilecektir) sahîh olup olmadığını tespit ederek mezkûr çelişki ve problemleri çözmektir.

Kapsam, Plan Ve Metod

Rivâyetlerde, ateşin çıkma meselesi dışında insanları sürüklemesi ve Şâm bölgesinde toplanmasına dâir detaylara da yer verilmiştir. Tezle alâkaları nisbetinde bu konulara da değinilecektir.

Tez üç bölümde işlenecektir. Birinci Bölümde, *Sahîhayn*'da geçen Ebû Hureyre ve Enes b. Mâlik rivâyetleri sıhhat durumları bakımından detaylandırılacak², İkinci Bölümde ise diğer ateş rivâyetleri yine bu bakımdan kısaca incelenecektir.

¹ İbn Rüşd, âlimlerin kıyâmet alâmetlerinden zikredilen bu beş alâmetin zuhûr edeceği husûsunda ittifâk ettiği ve bunların mütevâtir olduğunu söylemiş; yer çökmeleri, bir dumanın çıkması ve Aden denizinin dibinden bir ateşin çıkması alâmetleri husûsunda ise ihtilâfa düştüklerini dile getirmiş ve bazı âlimlerin bunların içine Kostantiniyye'nin fethi ve Mehdî'nin zuhûru hâdiselerini de eklediğini ifâde etmiştir. Ebû Abdillâh Muhammed b. Ca'fer el-Kettânî, *en-Nazmu'l-mütenâsir mine'l-hadîsi'l-mütevâtir*, nşr. Ş. Hicâzî, Dâru'l-kütüb's-silfiyye, Mısır, s. 229.

² *Sahîhayn*'da bu iki rivâyet dışında Huzeyfe b. Esîd rivâyeti ile Tâvûs kanalıyla gelen Ebû Hureyre rivâyeti yer almaktadır. Lâkin bunlar birinci bölümde işlenmeyecektir. Bunun sebebi, Huzeyfe b. Esîd rivâyetinin sıhhati hakkında Süleymân Altuntaş tarafından yazılan tezin neticesinde rivâyetin sahîh olduğunun anlaşılması ve Tâvûs kanalıyla gelen Ebû Hureyre rivâyetinin ekseninde sadece, bu rivâyetteki ateşin diğer rivâyetlerde anlatılan kıyâmet alâmeti vasfındaki ateş mi yoksa âhiret günü gerçekleşecek bir ateş mi olduğu husûsunun tartışılıyor olmasıdır ki bu tartışma diğer rivâyetler ekseninde gerçekleşen ve tezde çözümü için çaba sarf edilen esâs problemlerin dışında kalmaktadır. (Süleyman Altuntaş, *Kıyâmet Alâmetleri (On Alâmeti Bir Arada Zikreden Rivâyetlerin Tahlîli)*, (yayınlanmamış yüksek lisans tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2007, s. 103.)

Diğer rivâyetlerle karşılaştırıldığında *Sahîhahyn*’da geçen rivâyetlerin geniş bir şekilde ele alınacak olmasının sebebi tezin esas konusu olan mezkûr problemlerin, şârihler tarafından çoğunlukla *Sahîhahyn*’daki hadîslerin ekseninde tartışılmış olmasıdır.

Birinci Bölümde zikri geçen bu iki hadîsin durumu sadece hicri ilk üç asır kaynaklarında geçen isnâd ve metinleri üzerinden, İkinci Bölümdeki rivâyetler ise sadece en sağlam isnâd ve metinleri üzerinden tahlil edilecektir³. Her iki bölümde de metinlerin bir kısmında önemli bir değişiklik söz konusu olursa bunlar da isnâdlarıyla berâber aktarılacaklardır.

Cerh ve tâdîl için tâkip edilecek metod Birinci Bölümde şu şekilde olacaktır: Râvî hakkında birçok tâdîl ifâdesi bulunuyorsa bunlardan sadece önemli görülen birkaçı nakledilecek ve münekkitlerin o râvî hakkında genel kanâatleri aktarılacaktır. Ancak bir râvî hakkında birçok cerh ifâdesi bulunuyorsa bunlar birer birer değerlendirilecektir. Cerh ifâdelerini değerlendirmede müteahhir hadisçilerin yöntemi uygulanacaktır. Buna göre mâkûl gerekçelere dayanmayan tenkitler kabûl edilmeyecek ve münekkitlerin müteşeddîd ve mütesâhil olma durumları göz önünde bulundurulacaktır.

İkinci Bölümde, Birinci Bölümdeki gibi münekkitlerin sözleri bir bir aktarılmayacak sadece râvîler hakkında ‘sika’, ‘sadûk’, ‘zayıf’ veya ‘yalancı’ olduğuna dâir münekkitler nezdinde oluşan genel kanâat aktarılacaktır.

Üçüncü Bölümde, zikri geçen tartışmalar Birinci ve İkinci Bölümde numaralandırılarak verilen⁴ hadîslerin metinleri üzerinden detaylı bir şekilde ele alınacak ve bu hadîslere sahâbî râvîsi ve numaraları ile atıfta bulunulacaktır. Bu bölüm rivâyetlere getirilen değerlendirmeler ve genel değerlendirme olmak üzere iki anabâşlıkta işlenecektir. İlkinde ateş rivâyetleri hakkında yapılan değerlendirmeler kronolojik bir biçimde zikredilecek, ikincisinde rivâyetlerde birçok yerden bahsedilmesi sebebiyle birçok harita ve görsele yer verilecektir. Bunun yanı sıra söz konusu rivâyetlerin âyetler ve tefsîrleriyle olan alâkası problemlerin bir kısmının çözümü bağlamında ilgili başlıklar altında ele alınacaktır.

Kaynaklar

Literatürde, kıyâmet alâmeti olarak bir ateşin çıkacağı hakkında müstakil bir çalışma yapılmamıştır. Ancak h. 654’te Medîne’de gerçekleşen volkanik patlama özelinde Kutbu’l-Kastallânî (v. 686) tarafından *Cûmelü’l-îcâz fi’l-i’câz bi nâri’l-Hicâz* adında bir kitap yazılmıştır. Bu kitap günümüze ulaşmamakla birlikte bazı hadîs şerhlerinde buradan nakiller

³ En sağlam isnâdın seçiminde kaynakların değer durumu göz önünde bulundurulacağı gibi esâsen son medâr râvînin talebelerinden onun rivâyetlerine en çok âşînâ olan râvînin tarîki esas alınacaktır.

⁴ Konuyla ilgili çok rivâyet bulunduğu için İkinci bölümdeki hadîslerin numaralandırılmasında Türkçe karakterler de kullanılacaktır.

bulunmaktadır. Bu tezde, bir hayli sınırlı olan bu nakillerden istifâde edilecektir. Söz konusu mesele genellikle hadîs şerhlerinde, târîh kitaplarında, bölge ve şehirlere dâir kitaplarda işlenmiştir. Eşrâtü's-sâa türündeki kitaplarda ise bu mesele hakkında bu kitaplardaki yorumların dışına çıkılamamıştır. Kıyâmet alâmetleri hakkında, Ahmet Emin Seyhan tarafından “15. Y. Y. Osmanlı Popüler Dînî Edebiyetindeki Fiten Hadislerinin Tahric Ve Tenkîdi (Envâru'l-Âşîkîn Örneği)” isminde, Ahmet Sünetçi tarafından ise “Kıyâmet Alâmetlerinin Aklî Ve Naklî Temelleri” adında yapılan çalışmalarda da söz konusu mesele üzerine yeni bir yorum getirilmemiştir.

Tezde, yukarıda zikredilmiş olan problemlerin çözümü bağlamında birçok alana temâs edileceği için bu alanlara âit birçok kaynaktan istifâde edilecektir. Birinci ve ikinci Bölümde musannef, müsned, mu'cem gibi birçok hadis kitaptan yararlanılacaktır. Yine bu iki bölümde suâlât, târîh, sikât ve duafâ olmak üzere birçok tabakât ve cerh tâdîl kitaplarından istifâde edilecektir. Bunların dışında, bu iki bölümde usulu hadîs, ilel, râvîlerin mertebeleri ve cerh tâdîl lafızlarına dâir kitaplara da başvurulacaktır.

Üçüncü bölümde ise hadîs şerhleri, Şu'abu'l-îmân türü kitaplar, târîh kitapları, bölge ve coğrafya kitapları ve tefsîr kitaplarından istifâde edilecektir. Aynı şekilde bu bölümde yerlerin ve bölgelerin tespiti için Google Earthe programından ve <https://www.volcanodiscovery.com/> sitesinden yararlanılacaktır.

BİRİNCİ BÖLÜM

SAHÎHAYN'DAKİ ATEŞ RİVÂYETLERİNİN İSNAD TAHLİLİ

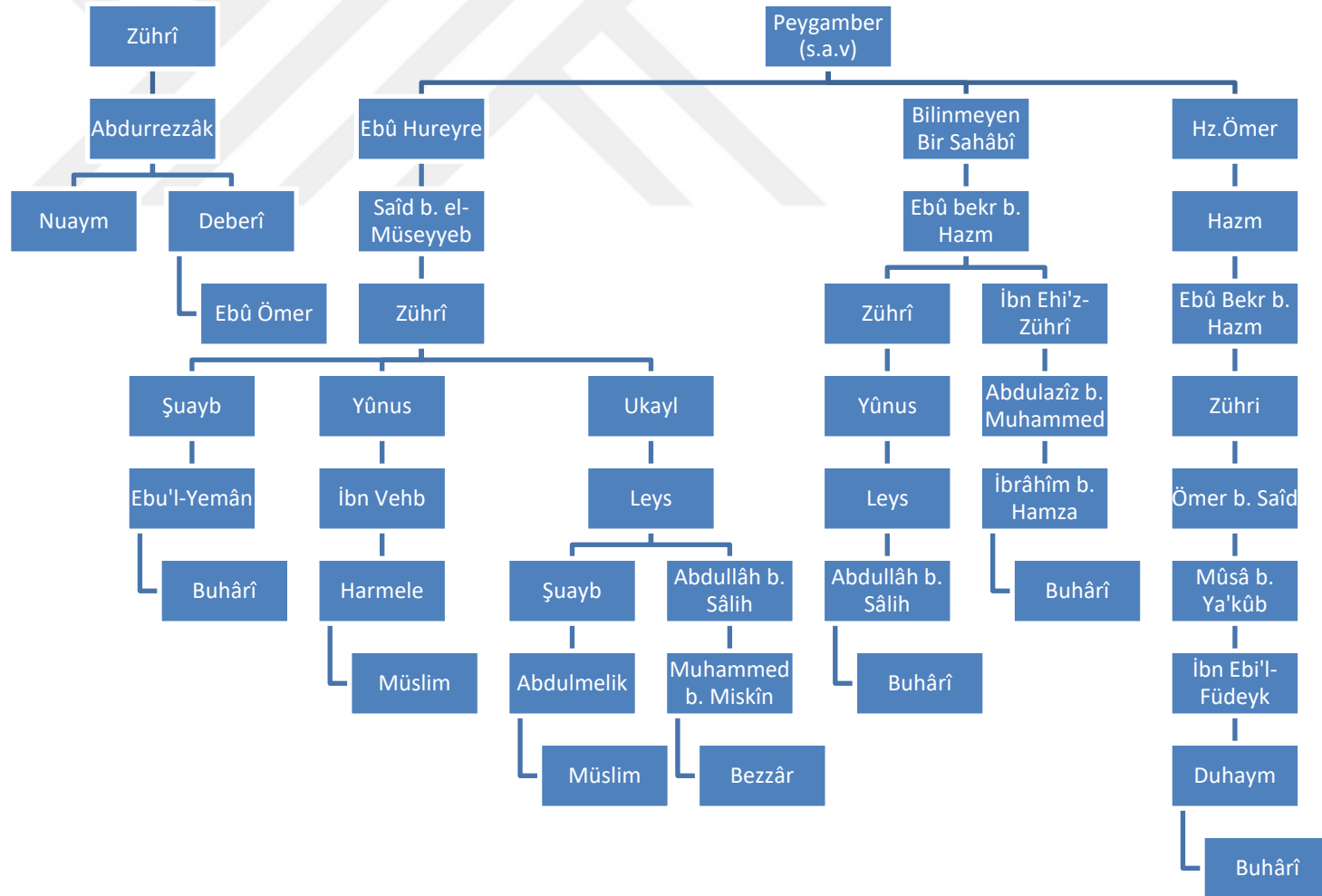
Tezin bu bölümünde, Buhârî'nin *Sahîh*'inde aynı bâb başlığında (باب خروج النار) zikrettiği, birbiriyle irtibâtlı olan Ebû Hureyre ve Enes b. Mâlik rivâyetlerinin sıhhat meselesi işlenecektir⁵. Ebû Hureyre rivâyeti *Sahîhayn*'da bulunuyorken Enes b. Mâlik rivâyeti sadece Buhârî'nin *Sahîh*'inde yer almaktadır.

1.1. Ebû Hureyre Rivâyeti

Bu rivâyet, Abdurrezzâk ve Nuaym tarîklerinde maktû' olup Zührî'ye nispet edilirken, bu ikisi dışındaki tarîklerde merfûdur. Merfû' olan tarîklerde sahâbî râvî, Buhârî ve Müslim'in *Sahîhler*'inde ve Bezzâr'ın *Müsned*'inde Ebû Hureyre olarak görülmüyorken Buhârî'nin *Târîh*'inde adı bilinmeyen bir sahâbî ve Hz. Ömer olduğu görülmektedir⁶. İlk iki tarikle son iki tarikte geçen rivâyetler Ebû Hureyre'ye nispet edilmese de ondan rivâyet edilenlerle hemen hemen aynı metne sahip olmaları ve isnâdlarının diğer taraflarının birbirine benzeşmesi bu tarîklerin Ebû Hureyre rivâyetleri başlığı altında incelenmelerini gerekli kılmaktadır. Aynı şekilde Buhârî'nin *Târîh*'inde geçen tarîklerin Saîd b. el-Müseyyeb'le bir bağı olmasa da onun rivâyetlerinde medâr râvî olan Zührî'nin bu tarîklerde de medâr konumda olması ve isnâdlardaki siyâkının hemen hemen aynı olması bunların onun rivâyetlerinin içinde değerlendirilmelerini gerekli kılmıştır.

⁵ Yine *Sahîhayn*'da geçen Huzeyfe b. Esîd ve Ebû Hureyre'dan gelen bir başka rivâyet Giriş bölümünde anlatılan sebepten ötürü bu bölümde değil, ikinci bölümde işlenecektir. Bkz. s. 2.

⁶ Bkz. s. 6.

Şema 1. 1 Ebû Hureyre Rivâyeti

1.1.1. Tarîkler Ve Metinler

A1. Zührî> Ma'mer> Abdurrezzâk> Ebû Ya'kûb İshâk b. İbrâhîm b. Abbâd> Ebû Ömer Ahmed b. Hâlid

“Hicâz topraklarında Busrâ'daki develerin boyunlarını aydınlatacak bir ateş çıkacaktır.”⁷

A2. Zührî> Ma'mer> > Abdurrezzâk> Nu'aym b. Hammâd

(A1) tarîkinin metnine göre tek farkı "بأرض الحجاز" (hicaz topraklarında) yerine "من الحجاز" (Hicaz topraklarından) şeklinde gelmesidir.⁸

A3. Ebû Hureyre> Saîd b. el-Müseyyeb> Zührî> Şu'ayb> Ebû'l-Yemân> Buhârî

“Hicâz topraklarında, Busrâ'daki develerin boyunlarını aydınlatacak bir ateş çıkmadan kıyâmet kopmayacaktır.”⁹

A4. Ebû Hureyre> Saîd b. el-Müseyyeb> Zührî> Yûnus> İbn Vehb> Harmele b. Yahyâ> Müslim

(A3) tarîkinin metniyle aynıdır.

A5. Ebû Hureyre> Saîd b. el-Müseyyeb> Zührî> Ukayl b. Hâlid> Leys> Şuayb b. Leys> Abdûlmelik b. Şuayb b. el-Leys> Müslim

(A3) tarîkinin metniyle aynıdır.¹⁰

A6. Ebû Hureyre> Saîd b. el-Müseyyeb> Zührî> Ukayl b. Hâlid> Leys> Abdullâh b. Sâlih> Muhammed b. Miskîn> Bezzâr

“Hicâz topraklarından, Busrâ'daki develerin boyunlarının kendisiyle aydınlanacağı bir ateş çıkmadan kıyâmet kopmayacaktır.”¹¹

(A3) tarîkinin metninden tek farkı altı çizili yerdeki değişikliktir.

⁷ Ebû Bekr Abdurrezzak b. Hemâm es-San'ânî, *el-Musannef fi'l-hadîs*, nşr. Habîburrahmân el-Â'zamî, el-Meclisü'l-ilmî, Beyrût 1970. c. XI, s. 376, no: 20788

⁸ Ebû Abdullâh Nuaym b. Hammâd el-Mervezî, *el-Fiten*, nşr. Semîr b. Emîn ez-Züheyrî, Mektebetü't-Tevhîd, Kâhira 1991. c. II, s. 632, no: 1764.

⁹ Hadîthü'l-İmâmî: Ebû Abdullâh Muhammed b. İsmâîl el-Buhârî, *el-Câmi'u's-sahîhu'l-müsned min hadîsi Resûlillâh sallallâhü 'aleyhi ve selem ve sünenihî ve eyyâmih*, nşr. M. Züheyr b. Nâsir, Dâru tavkî'n-necât, 1988, c. IX, s. 58, no: 7118. Çalışmamızda bu metin merkeze alınacaktır.

¹⁰ Hadîthü'l-İmâmî: Ebû Abdullâh Muhammed b. İsmâîl el-Buhârî, *el-Câmi'u's-sahîhu'l-müsned min hadîsi Resûlillâh sallallâhü 'aleyhi ve selem ve sünenihî ve eyyâmih*, nşr. M. Fuâd Abdülbâkî, Dâru İhyâi'l-Kütübî'l-Arabîyye, Beyrût 1991, s. 2227-2228, no: 2906/46.

¹¹ Hadîthü'l-İmâmî: Ebû Abdullâh Muhammed b. İsmâîl el-Buhârî, *el-Câmi'u's-sahîhu'l-müsned min hadîsi Resûlillâh sallallâhü 'aleyhi ve selem ve sünenihî ve eyyâmih*, nşr. M. Fuâd Abdülbâkî, Dâru İhyâi'l-Kütübî'l-Arabîyye, Beyrût 1991, s. 2227-2228, no: 2906/46.

A7. Peygamber'in (s.a.v) ashâbından bir adam> Ebû Bekr b. Hazm > İbn Şihâb> Yûnus> el-Leys> Abdullâh b. Sâlih> Buhârî

*"Hicaz arzında Benî Süleyym vâdilerinden bir vâdiden ateş çıkmadıkça (Zührî: 'Ebû bekr b. Hazm bu vâdinin ismini zikretti.' demiştir.) kıyâmet kopmayacaktır."*¹²

A8. Peygamber'in (s.a.v) ashâbından bir adam> Ebû Bekr b. Hazm > Zührî'nin kardeşinin oğlu> Abdulazîz b. Muhammed> İbrâhîm b. Hamza> Buhârî

(A7) tarîkinin metniyle aynıdır¹³.

A9. Ömer> Babası> Ebû Bekr b. Hazm> İbn Şihâb> Ömer b. Saîd> Mûsâ b. Ya'kûb ez-Zem'î> İbn Ebî'l-Füdeyk> Duhaym> Buhârî

*"Busrâ'daki develerin boynunu aydınlatacak bir ateş sebebiyle Hicâz vâdîlerinden bir vâdî (eriyip) akmadıkça kıyâmet kopmayacaktır."*¹⁴

1.1.2. Râvîlerin Cerh ve Tâdîl Açısından Durumları

1.1.2.1. Ebû Hureyre ve Medâr Râvîler

Ebû Hureyre el-Medenî (v. 57/677):

Karnının açlığıyla Peygamber'in (s.a.v) yanından hiç ayrılmayıp ilim talep ettiği, ashâbın en hâfızı olduğu ve Muhâcir ve Ensâr'ın ticâretle meşgûliyetlerinden ötürü gelemmediği birçok mecliste hazır bulunduğu nakledilmiştir¹⁵. Bir takım hadîsleri hatayla rivâyet ettiği gerekçe gösterilerek başta Hz. Âişe olmak üzere Hz. Ali, İbn Abbâs, Zübeyr b. Avvâm ve İbn Ömer gibi bazı sahâbîler tarafından eleştirilse de bu eleştiriler ona güvenilirmediği anlamına gelmemekte olup sadece sahâbe arasındaki anlayış farkı ve hadîs rivâyetine karşı gösterdikleri itinâlı tavrın yansıması olmalıdır¹⁶. Güvenilirliğin yanısıra Ebû Hureyre hıfzı ve zabtıyla mârûf sahâbe arasından sayılmaktadır¹⁷. Bu niteliğine rağmen çokça hata yaptığıının iddiâ edilmesi birçok hadîs rivâyet etmesiyle alâkalı olmalıdır ki bu durum

¹² وقال عبد الله بن صالح حدثني الليث قال حدثني يونس عن ابن شهاب عن أبي بكر بن حزم عن رجل من أصحاب النبي (ﷺ) "لا تقوم الساعة" Buhârî, *et-Târihu'l-kebîr*, c. IX, s. 10. Dâiratü'l-maârifî'l-osmâniyye, Haydarâbâd, c. IX, s. 10.

¹³ Buhârî, *et-Târihu'l-kebîr*, c. IX, s. 10. وقال إبراهيم بن حمزة نا عبد العزيز بن محمد عن ابن أخي الزهري عن أبي بكر عن رجل من أصحاب النبي (ﷺ) ...

¹⁴ وقال دحيم حدثنا ابن ابي الفديك عن موسى بن يعقوب الزمعي عن عمر بن سعيد عن ابن شهاب عن أبي بكر بن حزم عن أبيه عن عمر سمعت (ﷺ) "لا تقوم الساعة" Buhârî, *et-Târihu'l-kebîr*, c. IX, s. 10. Buhârî, (A9) tarîkini verdikten sonra metninin (A7) ve (A8) tarîklerinin metnine yakın olduğunu belirtmiş. Lâkin (A9) tarîkinin metnini tam olarak vermemiştir. Bu tarîkin metni ancak kendisinde aynı tarîkin yer aldığı İbn Adî'in *el-Kâmil* adlı eserinde bulunmaktadır. Bkz. Ebû Ahmed Abdullâh b. Adî, *el-Kâmil fî du'afâi'r-ricâl*, nşr. A. Ahmet Abdulmevcûd-A. Muhammed Muavved, el-Kütübül'l-ilmiyye, Beyrût 1997, c. VI, s. 124.

¹⁵ Ebû Ömer Yûsuf b. Abdullâh b. Muhammed b. Abdilberr, *el-İstî'âb fî ma'rifeti'l-ashâb*, nşr. A. Muhammed el-Bicâvî, Dâru'l-ceyl, Beyrût 1992, c. IV, s. 1771.

¹⁶ Osman Güner, *Ebu Hureyre'ye Yönelik Eleştiriler*, Editör. Erhan Güngör, İnsan Yayınları, İstanbul, 2011, s. 172.

¹⁷ Güner, *Ebu Hureyre'ye Yönelik Eleştiriler*, s. 172.

onun rivâyetine zarar verecek bir unsur değildir. Zira ileride detaylıca işleneceği üzere herhangi bir râvînin güvenilir olduğunun tespiti o râvînin hatalarının sayısına göre değil doğrularına olan oranına göre belirlenir. Kaldı ki hata ettiği iddiâ edilen yerlerin birçoğunda aslında hata etmemiş olma ihtimâli yüksektir. Zira Ebû Hureyre'nın durumu, sürekli birlikte bulunduğu hocasından ğarib (diğer talebelerin aktarmadığı) rivâyetler aktaran râvînin durumuyla aynıdır. Bu tarz rivâyetler ğarîb olsa da münker olarak vasıflanmamakta, makbûl sayılmaktadır. Zira akranlarına nisbeten hocasının yanında daha fazla vakit geçiren bir râvînin onlardan daha fazla bilgi edineceği doğal bir durumdur.

Saîd b. el-Müseyyeb el-Medenî (v. 93/712):

Hz. Ömer'in hilâfetinden dört yıl kadar sonra yani h. 15 yılı dolaylarında doğmuştur. Ebû Hüreyre'nin damadı olmakla birlikte hadislerini de en iyi bilen kişi olarak kabul edilmiştir. Tâbiînin efendisi olduğu, fetvâda öncü olduğu ve sahâbe daha hayatta iken fetva verdiği zikredilir¹⁸. Şâfiî'nin (v. 204/820) mürsel hadisler arasından onun mürsellerini müstesnâ sayması ve makbûl görmesi onun son derece güvenilir olduğunu ortaya koymaktadır¹⁹.

Muhammed b. Müslim el-Medenî (İbn Şihâb ez-Zührî) (v.123/741):

H. 50 dolaylarında doğmuştur²⁰. Medîne'de Sa'îd b. el-Müseyyeb'in yanında fıkıh öğrenmiştir. Kendisinden gelen bir rivâyete göre on, diğer bir rivâyete göre ise sekiz yıl onun ders halkasında bulunmuştur²¹. Bu birliktelikten sonra h. 82'de yani otuz iki yaşlarında Şam'a göç edip Abdumelik b. Mervan'ın yanına gitmiş, vefatına kadar sarayda maaşlı olarak çalışmıştır. Bu kırk iki yılda hadis tedvini için yoğun faâliyet göstermiştir. Öyle ki Halifenin ölümünde, hazinelerinden binekler üzerinde taşınan defterlerin Zührî'nin ilmi olduğu söylenmiştir²². Kendisinden “Kalbime herhangi bir ilmi koyup da sonradan unuttuğum hiç olmadı.”²³ şeklinde rivâyet edilen söz onun ne derece zabt sahibi olduğunu göstermektedir. Onun hakkında “Daha âlimini görmedim”, “Hadisi Zührî'den daha iyi bilenini görmedim.”²⁴ şeklinde sika bir râvî olduğuna vurgu yapan birçok ifâde kullanılmıştır²⁵. Zührî, önceden hadîs rivâyetinde yazmayı hoş karşılamamış bununla birlikte sonradan Emevî sultanlarının

¹⁸ Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, nşr. Şu'ayb el-Arnaût, Müessesetü'r-risâle, Beyrût 1981, c. IV, s. 217, 218, 224.

¹⁹ Hatîb Ahmed b. Alî el-Bağdâdî, *el-Kifâye fî ilmi'r-rivâye*, nşr. Ebû Abdullâh es-Surkî-İbrâhîm Hamdî, el-Mektebetü'l-ilmîyye, Medîne, s. 404.

²⁰ Zehebî, *Siyer*, c. V, s. 326.

²¹ Ebû Abdullâh Muhammed b. Sa'd el-Bağdâdî, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, nşr. M. Abdulkâdir, Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, Beyrût 1990, c. V, s. 353.

²² Zehebî, *Siyer*, c. V, s. 326, 334.

²³ Zehebî, *Siyer*, c. V, s. 331.

²⁴ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, c. II, s. 296.

²⁵ Bkz. Zehebî, *Siyer*, c. V, s.333.

zorlamasıyla hadis yazmaya başlamış²⁶ ve birçok râvî, hadisleri ondan dîvanlarda imlâ yöntemiyle almıştır.

1.1.2.2.Zührî'nin Talebeleri

Ma'mer b. Râşid el-Basrî (v. 150/767):

H. 95 dolaylarında dünyaya gelmiştir. Daha genç yaşlarda ilim talebine başlamış; daha sonraları Yemen'e yerleşmiş ve vefatına kadar orada ikâmet etmiştir.²⁷ Hişam b. Yûsuf es-San'ânî'nin "Ma'mer bizim yanımızda yirmi yıl kaldı..."²⁸ sözünden takriben h. 130'da otuz beş yaşlarında Yemen'e gittiği anlaşılabılır. Yemen'den önce de birçok ilim yolculuğunda bulunmuştur. Ona "İbn Şihâb'tan nasıl işittin?" diye sorulunca o: "Ben Tâhiye'den bir kavmin kölesiydim. Satmam için ketenden bir elbiseyle beni gönderdiler. Medîne'ye gelip bir eve girdim. Bir şeyh gördüm. İnsanlar onun etrafında ona ilim arz ediyorlardı. Ben de onlarla beraber arz ettim."²⁹ demiştir. Zührî'nin h. 82 'de Medîne'den göç edip Şam'a yerleşmesinden anlaşılacağı üzere Ma'mer'in Medîne'de ondan hadis alması Zührî'nin Medîne'yi ziyaretlerinde gerçekleşmiştir. Nitekim Zührî Abdülmelik b. Mervan'ın teşvikiyle hadis toplamak için Şam'dan Medîne'ye birçok kez gitmiştir³⁰. Zührî'den Medîne hâricinde Rusâfe'de³¹ hadîs almıştır³². Yaşadığı şehir olan Basra'nın Rusâfe'ye Medîne'ye nisbeten daha yakın olması sebebiyle birçok hadîsi burada aldığı da söylenebilir. Onun Medîne'de ve Rusâfe'de Zührî ile birlikteliğinin kısa süreli olmadığını aksine onunla uzun süre birlikte olduğu ve hadislerine iyice vakıf olduğunu Yahyâ b. Ma'in'in; "Ma'mer ve Yûnus Zührî'yi bilenlerdir. Ma'mer, Zührî hususunda İbn Uyeyne'den daha sağlamdır." Sözü ve "Zührî hakkında insanların en sağlamı Mâlik b. Enes, Ma'mer, Yûnus, Ukayl, Şu'ayb b. Ebî Hamza ve İbn Uyeyne'dir."³³ sözünden rahatlıkla anlaşılır.

Ma'mer, Zührî dışındaki hocalarından aldığı rivayetlerde de güvenilir bir râvî olarak kabul görmüştür. Onun hakkında Amr b. Ali (v. 249/863) Ma'mer'in insanların en

²⁶ Zehebî, *Siyer*, c. V, s.334.

²⁷ Zehebî, *Siyer*, c.VII, s. 5.

²⁸ Zehebî, *Siyer*, c.VII, s.8.

²⁹ Zehebî, *Siyer*, c.VII, s.7.

³⁰ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, c.VII, s. 432.

³¹ 'Rusâfetu's-Şâm': Hişam b. Abdülmelik'in (v. 125) Şam'da veba salgını çıktığı için Rakka'nın güneyinde inşâ ettiği binadır. Detaylı bilgi için bkz. Şihâbu'd-dîn Ya'kûb b. Abdullâh el-Hamevî, *Mu'cemu'l-büldân*, Dâru sâdır, 1995 Beyrût, c. III, s. 47.

³² ez-Zehebî, *Siyer*, c.VII, s.7.

³³ Bu ve benzeri ifâdeler için bkz. Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed er-Râzî İbn Ebî Hâtim, *el-Cerhu ve't-ta'dil*, nşr. Meclisu dâirati'l-ma'ârifî'l-osmâniyye, Dâru ihyâi't-türâsi'l-'arabî, Beyrut 1952, c. VIII, s.256, 257; Yûsuf b. Abdurrahmân el-Mizzî, *Tehzibu'l-kemâl fî esmâi'r-ricâl*, nşr. B. Avvâd Ma'rûf, Müessesetü'r-risâle, Beyrût 1980, c. XXVIII, s.307, 308, 309.

doğrularından olduğunu, İclî (v. 261/875): sika ve sâlih³⁴ bir adam olduğunu, İbn Hibbân (v. 354/965) fakîh, mutkin, hâfız ve takvalı³⁵ olduğunu³⁶ ifade etmiştir. Güvenilir olmakla birlikte hadîs rivâyetinde hataları olduğu, özellikle Basra'ya annesini ziyârete gittiğinde kitapları yanında olmadığı için ezberinden rivâyet ettiği bu sebeple Basralılara aktardığı rivâyetlerde hataların olduğu söylenmiştir³⁷.

Şu'ayb b. Ebî Hamza el-Humusî (v. 162/779):

Vefâtında yetmiş yaşını aştığı bilgisine göre h. 90 dolaylarında doğduğu söylenebilir. Emevîlerin azatlı kölesidir. Hişâm b. Abdülmelik'in, nafakaların kaydı için tayin ettiği bir kâtib olmakla birlikte Zührî'nin kâtibliğini de yapmıştır. Onun imlâ ettiği hadisleri Hişâm b. Abdülmelik için yazmış ve ondan vâlilerle beraber hadîs almıştır. Ondan rivâyetlerini Rusâfe'de almış ve Mekke'ye ziyâretinde onun yanında bulunmuştur. Zührî'den rivâyetler arasında en sağlam râvîlerden olduğu söylenmiştir. Sika bir râvî olduğu Yahyâ b. Maîn (v. 233/848), Ebû Hâtim (v. 277/891)³⁸ ve birçok kişi tarafından ifade edilmiştir. Kolay kolay hadîs rivâyet etmez ve özellikle hadîs yazmada çok titiz davrandığı ifade edilmiştir³⁹. Bu sebebledir ki Buhârî onun Ebu'l-Yemân kanalıyla gelen bütün nüshasını *Sahîh*'inde tahrir etmiştir⁴⁰.

Yûnus b. Yezîd el-Eylî (v. 159/776):

Ümeyye oğullarının azatlı kölesi olduğu nakledilir⁴¹. Yaklaşık on iki veya on dört sene Zührî ile beraber olmuştur⁴². Zührî Eyle'ye gittiğinde Yûnus'un yanına gelir, Medîne'ye gidişinde de Yûnus onunla beraber olurdu. Mısır'da vefat etmiştir⁴³. Onun için Nesâî (v. 303/916) ve İclî "sika" olduğunu söylemiş⁴⁴, Yahyâ b. Maîn Zührî hakkındaki râvîlerin en sağlamı olduğunu, İbn Mübârek (v. 181/798) kitâbının sahîh olduğunu ve senedi daha iyi muhafaza ettiğini belirtmiştir⁴⁵. Bununla birlikte Vekî (v. 197/813) hıfzından hadîs rivâyet

³⁴ "صالح" (sâlih) tâbiri râvînin dînine bağlılığını ifade eden bir tâbir olup, ta'dîl derecelerinden bir dereceye ait olan ve rivâyette yetkinliği ifade eden "صالح الحديث" (sâlihu'l-hadîs) tâbirinden farklıdır. Bkz. Leknevî, *er-Ref' ve 't-tekmîl*, s. 138.

³⁵ "متقن", "حافظ", "ضابط" ve "جيد المعرفة" tâbirleri tek başlarına kullanıldıklarında râvînin sadece zabtını ifade ederler. Râvînin sika olduğunu göstermek için bu lafızların âdil bir kimsede kullanılmaları gerekmektedir. (Bkz. Leknevî, *er-Ref' ve 't-tekmîl*, s.158.) "عدل" tabirinin tanımında takvâ yâni büyük günahları işlemekten kaçınma mânâsı mevcuttur. (Bkz. el-Leknevî, *er-Ref' ve 't-tekmîl fi'l-cerh ve 'ta'dîl*, s. 134.) Buna göre burada geçen "takvâlî" tâbirinin onun ifade ettiği mânâyı karşıladığı söylenebilir.

³⁶ Bu ve benzeri ifâdeler için bkz. el-Mizzî, *Tehzîbu'l-kemâl*, c. XXVIII, s.307, 308, 309.

³⁷ İbn Ebî Hâtem, *el-Cerhu ve 't-ta'dîl*, c. VIII, s. 257.

³⁸ İbn Ebî Hâtem, *el-Cerhu ve 't-ta'dîl*, c. IV, s. 344,345.

³⁹ Mizzî, *Tehzîbu'l-kemâl*, c. XII, s. 517-519.

⁴⁰ İbn Ebî Hâtem, *el-Cerhu ve 't-ta'dîl*, c. IV, s. 344.

⁴¹ Mizzî, *Tehzîbu'l-kemâl*, c. XXXII, s. 557.

⁴² Mizzî, *Tehzîbu'l-kemâl*, c. XXXII, s. 553.

⁴³ Mizzî, *Tehzîbu'l-kemâl*, c. XXXII, s. 556.

⁴⁴ Mizzî, *Tehzîbu'l-kemâl*, c. XXXII, s. 557.

⁴⁵ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerhu ve 't-ta'dîl*, c. IX, s. 248, 249.

edemediğini⁴⁶, İbn Sa'd (v. 230/845) Zührî'den münker hadisler rivayet ettiği gerekçesiyle hüccet olmadığını⁴⁷, Ahmed b. Hanbel ise isnâdı karıştırarak rivâyet ettiğini ifâde etmiştir⁴⁸. Hakkında dile getirilen olumlu ve olumsuz ifâdeleri yorumlayan İbn Hacer onun sika bir râvî olduğunu belirtmekle birlikte Zührî'den rivâyetlerinde hatalarının az olduğunu, diğer hocalarından rivâyetlerinde de bazı hatalarının bulunduğunu belirtmiştir⁴⁹. İbn Hacer'in bu izahı dikkate alındığında onun rivâyet ettiği hadîsleri kullanılabilir (ihticâc) netîcesi ortaya çıkmaktadır. Zîra bir râvî hataları aşırı olmadıkça "sika" konumundan düşürülmez. Bu yüzden ki İbn Hacer hatalarının olduğunu söylemekle beraber hakkında "sika" ifadesini kullanmaktan çekinmemiştir⁵⁰.

Ukayl b. Hâlid el-Emevî, el-Eylî (v. 141/759):

Osman b. Affân'ın âilesinin azatlı kölesidir. Medîne ve Şâm'dan sonra Mısır'a yerleşmiş ve orada vefat etmiştir⁵¹. Medîne'de zabıta olduğu, Eyle'de ise vâililik yaptığı nakledilmiştir⁵². Zührî Eyle'de arazisi olması sebebiyle oraya gider, Ukayl da hadisleri orada ondan dinler ve yazardı. Zührî ile hem seferde hem mukim halde arkadaşlık ederdi⁵³. Hadisleri ezberlediği⁵⁴ ve kitaba kaydettiği nakledilmiştir⁵⁵. Onun için Ahmed b. Hanbel, Yahyâ b. Maîn ve daha birçoğu "sika" ifâdesini kullanmıştır⁵⁶.

⁴⁶ Vekî' dedi ki: "Yûnus'la karşılaştım (Eylî'yi kastederek). Bir tane hadis rivâyet edebilmek için bütün gücünü sarfetti fakın ezbere bilmiyordu. Bkz. Ebu'l-Hasan Ahmed b. Abdullâh el-İclî, *Ma'rifetü's-sikât min ricâli ehli'l-ilm ve'l-hadîs ve mine'd-du'afâ ve zikri mezâhibihim ve ahbârihim*, nşr. A. Abdulazîm, Mektebetü'd-dâr, Medîne 1985, c. II, s. 379.

⁴⁷ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, c. VII, s. 360. Zehebî, İbn Sa'd'a muhâlefet ederek onun rivâyetlerinin münker değil, ğarîb olduğunu ve Kütüb-i sitte yazarlarının onunla delil getirdiğini belirtmiştir. Bkz. Zehebî, *Siyer*, c. VI, s. 300.

⁴⁸ Ahmed b. Hanbel'e durumu sorulunca "Hadîsi bilmezdi. Kitabın başına 'Zührî, Saît'ten' yazar; bazısına ise sadece 'Zührî' yazardı. Bu sebeple karıştırırdı." demiştir. Bkz. İbn Ebî Hâtim, *el-Cerhu ve't-ta'dîl*, c. IX, s. 248.

⁴⁹ İbn Hacer Ahmed b. Ali el-Askalânî, *Takrîbu't-Tehzîb*, nşr. Muhammed Avvâme, Dâru'r-reşîd, Sûriye 1986, s. 614. İbn Hacer, cumhûr'un onu güvenilir gördüğünü, sadece akrânına muhâlefet ettiği veya hıfzından rivâyet ettiği yerlerde onu zayıf gördüklerini, kitâbından rivâyet ettiğinde ise hüccet olduğunu dile getirmiştir. (Bkz. İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî bi şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, nşr. Muhibbuddîn el-Hatîb, el-Mektebetü's-Selâfiyye, Riyâd 1959.c. I, s. 455.) İbn Hacer her ne kadar *Fethu'l-Bârî*'de kitabından rivâyet ettiği hadislerde onu hüccet olarak vasıflasa da Ahmed b. Hanbel'in mezkûr açıklamasına binâen Zührî'den aldığı hadisleri kitaptan rivayet etse bile hataya düştüğü neticesi ortaya çıkmaktadır. Lâkin Ahmed b. Hanbel'in ona nisbet ettiği hatalardan kastının *Takrîb*'te geçtiği gibi az sayıda hata olduğu ve bu tür hataların herhangi bir sika râvîde dahi görülebilen hatalar olduğu düşünülecek olursa sorun çözülmüş olacaktır.

⁵⁰ Nitekim Tehânevî, Bir râvînin hakkında "له أو هام" (hataları mevcuttur), "يهم في حديثه" (hadîsinde hata eder.), "يخطئ في حديثه" (hadîsinde hata eder.) ifâdelerinin kullanılmasının o râvîyi "sika" derecesinden düşürmeyeceğini ifâde etmiştir. Bkz. Leknevî, *er-Ref' ve't-tekmîl*, s. 159. (nâşirin notu)

⁵¹ İbn Hacer, *Takrîb*, s. 396.

⁵² Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl*, nşr. A. Muhammed Bîcâvî, Dâru'l-ma'rife, Beyrût 1963, c. III, s. 89.

⁵³ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerhu ve't-ta'dîl*, c. VII, s. 43.

⁵⁴ Ebû Hâtim buna muhalif olarak kitap sahibi olduğunu ama hıfzetmediğini söylemiştir. Bkz. Zehebî, *Mîzân*, c. III, s. 89.

⁵⁵ Zührî'den işitmediğini, sadece münâvele yoluyla aldığını söyleyenler de olmuştur. Bkz. *Tehzîbu't-Tehzîb*, Matba'atu dâirati'l-ma'ârif, 1908, c. VII, s. 256.

⁵⁶ İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, c. VII, s. 256.

1.1.2.3. Zührî'nin Talebelerinden Aktaranlar

Abdurrezzâk b. Hemmâm es-San'ânî (v. 211/827):

H. 126'da dünyaya gelmiştir. Hicaz, Şâm ve Irak'a ilim yolculuğu yapmış, sekiz sene Ma'merle beraber olmuştur⁵⁷. Ma'mer'in vefâtına (h. 150) kadar yanında kaldığı düşünülecek olursa onunla birlikteliğinin h. 142'de on altı yaşlarında başladığı söylenebilir. Hakkında akrânı olan Yûsuf b. Hişâm: "Abdurrezzâk bizden daha âlim ve daha hâfızdı.", Yahyâ b. Ma'în: "Abdurrezzâk'ın Ma'mer'in rivâyetlerine dâir bilgisi ne de fazladır."⁵⁸ demişlerdir. Ma'mer'in ona aktardığı rivâyetlerde Ma'mer tarafından da bir sıkıntı bulunmadığını Ahmed b. Hanbel şöyle ifâde etmiştir: "Abdurrezzâk'ın Ma'mer'den rivâyeti bana bu Basralıların rivâyetinden daha güzel gelir. Ma'mer Yemen'de kitaplarını kontrol eder ve bakardı. Basra'da ise hıfzından rivâyet ederdi."⁵⁹ Abdurrezzâk sika bir râvî olmasına rağmen şiiliğe meylinin (teşeyyu') olduğu ifâde edilmektedir⁶⁰. Lâkin Hz. Ali'yi, Hz. Ebûbekir ve Hz. Ömer'den üstün görmediği, bunu da Hz. Ali'nin kendini onlardan üstün görmemesine bağladığı ifâde edilmiştir⁶¹. Bununla birlikte Hz. Ömer'le Hz. Ali arasında geçen bir diyalogu anlatırken Hz. Ömer'in Peygamber'in (s.a.v) adını Resûlullâh diyerek zikretmediğini ve ardından ona salât etmediğini bahane ederek, Hz. Ömer'e hakaret ettiği rivâyet edilmiştir. Zehebî bu rivâyeti zikrettikten sonra ona aynı şekilde hakaret ederek misliyle mukâbelede bulunmuştur. Bununla birlikte bunu, onu cerh edici bir sebep olarak görmemiştir⁶². Hatta bu bahisten önce zikrettiği onun çok yalancı olduğuna dâir gelen rivâyetin icmâya kesin bir şekilde muhalif olduğunu, kitaplarına sadece sahîh hadîsleri alan yazarların tümünün ondan rivâyette bulunduğunu belirtmiştir. Yahyâ b. Ma'în'in: "Abdurrezzâk şayet dinden çıksa yine de onun hadisini terk etmeyiz."⁶³ Sözü onun hadis ilmindeki güvenilirliğini ve şöhretini göstermek açısından kâfîdir. Lâkin hocası Ma'mer gibi hıfzından rivâyet ettiklerinde hataların olduğu, ömrünün

⁵⁷ Zehebî, *Siyer*, c. IX, s. 563,564.

⁵⁸ Zehebî, *Siyer*, c.IX, s. 566.

⁵⁹ Mizzî, *Tehzibu'l-kemâl*, c. XVIII, s. 57.

⁶⁰ Abdurrezzâk'ın şiiliğine dâir iddiaları uzunca ele alan Tokpınar onun şii olmadığı neticesine ulaşmıştır, O bu hususta birçok delil getirmiştir. *Musannef*'inde Hz. Ebû Bekr ve Hz. Ömer'i öven rivâyetlerin bulunması; ilk dönem musanniflerden hiç birinin onu şii olarak nitelememesi, sadece İclî'nin teşeyyu' yâni şiiliğe meylinin olduğunu belirtmesi bunların en önemlilerindendir. Mirza Tokpınar, *Abdurrezzâk b. Hemmâm ve Musannafı*, (yayınlanmış doktora tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1998 İzmir, s. 236, 241.

⁶¹ Zehebî, *Siyer*, c.IX, s.574.

⁶² Abdurrezzâk'ın Hz. Ali'ye olan sevgisi bazen farklı şekilde tezâhur etse de genel olarak Şeyhayn'ı üstün gördüğünü şu sözünden anlayabiliriz: "Kalbim hiç bir zaman Ali'yi Ebûbekir ve Ömer'den daha üstün görmeye onay vermedi. Allah ikisine de rahmet etsin. Osman'la Ali'ye de. Onları sevmeyen mü'min değildir. Amellerimin en güvenilir olanı onları sevmemdir." (Bkz. Zehebî, *Siyer*, c. IX, s. 572, 573.) Nitekim Zehebî başka bir kitabında Abdurrezzâk'ın Hz. Ömer'e hakâret ettiği hususunda gelen kıssanın senedinde kopukluk olduğunu belirtmiş ve "Sahîh olup olmadığını Allâh daha iyi bilir." demiştir. (Bkz. Zehebî, *Mîzân*, c. II, s. 611.) Tokpınar ise mezkûr nakilden yola çıkarak bu rivâyetin doğru olmasının mümkün olmadığını ifâde etmiştir ve bu hususta birçok delil getirmiştir. Tokpınar, *Abdurrezzâk b. Hemmâm ve Musannafı*, s.227-230.

⁶³ Zehebî, *Siyer*, c. IX, s. 571, 572, 573.

sonlarına doğru gözünü kaybettiği ve telkini kabul ettiği söylenmiştir⁶⁴. Ahmed b. Hanbel: “H. 200’den önce yanına gittiğimizde gözleri iyiydi, gözleri gittikten sonra ondan işitenin semâsı zayıftır.”⁶⁵ demiştir. Bu sebeple ihtiyâten h. 200’den sonra ki dönem ihtilât dönemi olarak kabul edilmiştir⁶⁶.

Nu’aym b. Hammâd el-Mervezî (v. 227/842):

Doğum tarihi hakkında bir bilgi yoktur. Irak ve Hicaz’a çok defa gitmiş, sonra Mısır’a yerleşip orada kırk yıl kalmıştır. Kur’ân’ın mahlûk olduğunu onaylamaması sebebiyle h. 223 veya h. 224’te Mısır’dan Irak’a götürülmüş ve orada hapiste vefat etmiştir⁶⁷. Buna göre takrîbi h. 183’te Mısır’a gittiği düşünülecek olursa yolculuklarının bu tarihten önce gerçekleşmiş olması, dolayısıyla Abdurrezzâk’la karşılaşmasının bu tarihten önce Irak veya Hicaz’da gerçekleşmiş olması gerekmektedir. Şu halde onunla karşılaşmasının körlük sebebiyle ‘ihtilât’ etmediği dönemde gerçekleştiği âşikardır. Lâkin Abdurrezzak’tan aktardığı rivâyetlerin kuvveti hakkında özel bir bilgi bulunmamaktadır. Bununla birlikte ağır ithamlara mâruz kalmış ve cerh edilmiştir. Nesâî zayıf olduğunu⁶⁸, İbn Hibbân çok defa hatayla rivâyet ettiğini⁶⁹ ifâde etmiştir. Sünnet sahibi olduğu, yalnız hıfzından rivâyet ettiği, mutâbi’i olmayan çokça ‘münker’(kimsenin bilmediği) hadisleri rivâyet ettiği, aynı şekilde sünneti güçlü tutmak için ve Ebû Hanîfe aleyhinde hadisler uydurduğu da söylenmiştir⁷⁰. Bununla birlikte Ahmet b. Hanbel sika olduğunu, Onunla beraber rihle yapan ve onu en çok tanıyanın kendisi olduğunu söyleyen Yahyâ b. Ma’in onun sika ve sadûk olduğunu söylemiş lakin hatalarının olduğunu ve sika olmayan râvîlerden rivâyette bulunduğunu da belirtmiştir⁷¹. Öyle ki isnâdında Nu’aym’ın bulunduğu bir hadis kendisine sorulduğunda hadisin asılsız, Nu’aym’ın ise sika olduğunu söyleyerek cevap verince kendisine sika birinin nasıl batıl bir şeyi rivâyet ettiği sorulmuş O da “karıştırmıştır.” diyerek cevap vermiştir⁷². Dârekutnî: “sünnette imam, ama yanılışı çok”⁷³, İbn Adî “Onun hakkında münker kabul edilen

⁶⁴ Mizzî, *Tehzîbu’l-kemâl*, c. XVIII, s. 58; Zehebî, *Siyer*, c.IX s. 568, 569.

⁶⁵ Zehebî, *Siyer*, c.IX s. 565.

⁶⁶ İbn Hacer, *Fethu’l-Bârî*, s. 419.

⁶⁷ Zehebî, *Siyer*, c. X, s. 610-612.

⁶⁸ Ebû Abdîrrahmân Ahmed b. Şu’ayb en-Nesâî, *ed-Du’afâ ve’l-metrûkîn*, nşr. M. İbrâhîm Zâhid, Dâru’l-va’y, Halep 1976, s. 101. Nesâî, meşhûr imamlardan birçok hadisi ferd (tek) olarak rivâyet ettiğini de belirtmiştir. İbn Hacer, *Tehzîbu’t-Tehzîb*, c. X, s. 461.

⁶⁹ Muhammed b. Hibbân el-Büstî, *es-Sikât*, nşr. M. Abdulmuîd, Dâiratü’l-maârifî’l-osmâniyye, Haydarâbâd 1973, c. IX, s. 219.

⁷⁰ Mizzî, *Tehzîbu’l-kemâl*, c. XXIX, s. 475, 476. İbn Adî bu sözlerin sahibi İbn Hammâd’ın rey ehline düşkünlüğünden ötürü Nuaym hakkında söyledikleri hususunda şüpheli olduğunu ifâde etmiştir. İbn Hacer, *Tehzîbu’t-Tehzîb*, c. X, s. 462.

⁷¹ Yahyâ b. Ma’in’in, Talebeleri yanında iken onun hatasını düzelttiğinde hatasını ikrâr etmesi güvenilir olduğunun âlâmeti olarak görülmüştür. Bkz. Mizzî, *Tehzîbu’l-kemâl*, c. XXIX, s. 469-471.

⁷² Mizzî, *Tehzîbu’l-kemâl*, c. XXIX, s. 473.

⁷³ İbn Hacer, *Tehzîbu’t-Tehzîb*, c. X, s. 463.

rivâyetler bu zikrettiklerimdir. Diğer hadislerinin düzgün olmasını umarım.”⁷⁴ demiştir. Müteahhir döneme gelinecek olursa Zehebî uyduracağını zannetmediğini belirtmekle⁷⁵ beraber onunla delil getirmenin kimseye caiz olmadığını nitekim *Fiten* kitabını tasnif edip orada birçok münker ve acayip hadisleri getirdiğini söylemiştir⁷⁶. İbn Hacer ise orta yolu⁷⁷ bulmak adına sadûk olduğunu ve çok defa hata ettiğini söylemiş, bununla birlikte diğer görüşlere yer vermeden İbn Adî’in görüşünü özel olarak zikretmiştir⁷⁸. Bu ihtilâfın asıl menşei râvîde hatanın çok olmasının onu zayıf kılmada yeterli olup olmamasıdır. Birçok muhaddis bunun yeterli olmayacağını savunup hataların doğrulardan daha fazla gelmesi gerektiğini ifâde etmiştir.⁷⁹ Buna göre İbn Hacer’in kanâatinin Zehebî’nin kanâatine nisbeten daha îtidalli olduğu söylenebilir. Lâkin söz konusu râvînin hatalarını İbn Adî’in söylediği miktarla sınırlandırması genel kabûle muhâlif gözükmektedir. Bununla birlikte fiten rivâyetleri hakkında Zehebî’nin îkâzını da dikkate almak yerinde olacaktır.

İshak b. İbrâhim es-San’ânî (ed-Deberî) (v. 285/898):

H. 195’te doğmuştur. Zehebî *Mîzân*’da Abdurrezzak’tan kitaplarını yedi yaşında dinlediğini⁸⁰ söylerken, *Siyerü’n-nübelâ*’da küçükken h. 210 yılında dinlediğini söylemiş ve buna delil olarak Halîlî’den (v. 446) getirdiği nakilde onun h. 195’te doğduğunu söylemiştir⁸¹. Buna göre on beş yaşında işitmiş olmaktadır. Bu iki kitap arasındaki çelişkinin *Siyerü’n-nübelâ*’daki bir yanlışlık sebebiyle olması daha muhtemel gözükmektedir. Zira on beş yaş hadis ehline tahammul için küçük bir yaş değildir. Bu yüzden yaşının küçük olduğuna delil olarak getirilemez. Şu halde ya yazardan ya da müstensihlerden kaynaklanan bir hata olabilir. Onun Abdurrezzak’tan kitaplarını küçük yaşta dinlemesi sorun olarak görülse de bu durum babasının kontrolünde dinlediği ve babasının ona (tekrardan) aktarmasıyla izah edilmiştir⁸².

⁷⁴ İbn Adî, Nuaym’ın on bir kadar münker hadîsini zikretmiş. Bunun dışında da bazı münker rivâyetlerinin olduğunu belirtmiştir. İbn Adî, *el-Kâmil*, c. VIII, s. 256.

⁷⁵ Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, *el-Muğnî fi’d-du’afâ*, nşr. Nûreddin İtr, İhyâu’t-turâsi’l-arabî, Katar 1987, c. II, s.700.

⁷⁶ Zehebî, *Siyer*, c. X, s.209.

⁷⁷ Zaten İbn Hacer’in *Takrîb* adlı kitabında tâkip ettiği genel metod bu şekildedir. O bu kitabında metodunun en kısa ibâreyle râvî hakkındaki bilgilerin en sahîhini ve en îtidalli olanını getirmek olduğunu açıkça ifâde etmiştir. Beşşâr Avvâd – Şuayb el-Arnaût, *Tahrîru Takrîbi’t-tehzîb*, Müessesetü’r-risâle, Beyrût 1997, c. I, s. 51.

⁷⁸ İbn Hacer, *Takrîb*, s. 564. İbn Hacer’in, Nuaym’ın rivâyetinin kabûlünü destekler mâhiyette *Takrîb* adlı kitabında son olarak İbn Adî’in münker hadislerinin zikrettiğinin dışına çıkmadığına dair görüşünü benimsemesi, *Tehzîb* adlı kitabında ise “onun hakkında doğru söz budur. (İbn Adî’in görüşü)” diyerek bunu açıkça dile getirmesi (İbn Hacer, *Tehzîbu’t-Tehzîb*, c. X, s. 463.) onun rivâyetlerini hasen li-zâtihi seviyesinde gördüğünü göstermektedir.

⁷⁹ Abdurrahmân b. Ahmed İbn Receb el-Hanbelî, *Şerhu ileli’t-tirmizî*, nşr. H. Abdurrahîm, Mektebetü’l-menâr, Ürdün 1987, c. I, s. 105.

⁸⁰ Zehebî, *Mîzân*, c. I, s. 181.

⁸¹ Zehebî, *Siyer*, c. XIII, s. 417.

⁸² Ebu’l-Fedâ Kâsım b. Kutluboğâ, *es-Sikât mimmen lem yeka’ fi’l-kütübi’s-sitte*, Şâdî b. Muhammed, Merkezu’n-Nu’mân, c. I, s. 300; Abdurrahîm b. el-Hüseyn el-İrâkî, *Şerhu’t-tebsira ve’t-tezkira*, nşr. Abdullatîf el-Hemîm-M. Yâsîn el-Fahl, Dâru’l-kütübi’l-ilmîyye, Beyrût 2002, c. II, s. 338. Ayrıca Hatîb, edâ için belirli bir

Deberî “sadûk”⁸³ olarak kabul edilmekle birlikte⁸⁴ Abdurrezzâk’tan âmâ olduğu dönemde dinlediğinden dolayı ondan rivâyet ettiği hadislerin bir kısmı münker kabul edilmiştir. Zehebî, onun Abdurrezzak’tan rivayet ettikleri arasında münker rivâyetlerin olduğu ve bunların Abdurrezzak’ın ‘ferd’ (tek) olarak rivâyet ettiği hadisler mi yoksa onun ‘ferd’ (tek) olarak rivâyet ettiği hadisler mi olduğunun anlaşılamadığını ifâde etmiş⁸⁵, İbn Salâh ve İbn Hacer ise Deberî’nin ondan aldığı rivâyetlerde münker hadislerin olduğunu belirtmiş ve bunu açıkça Abdurrezzak’ın ihtilâtına bağlamışlardır⁸⁶. Her ne kadar ondan aktardığı rivâyetlerinde münker hadisler bulunsa da bunların Abdurrezzâk’ın tasnîf ettiği kitapların dışında bulunduğu, onun kitaplarında ise bazı tashîf ve tahrîfler dışında münker rivâyetlerin bulunmadığı birçok kimse tarafından açıkça ifâde edilmiştir. Bunun sebebi olarak da kitabını değişimden korumuş lâkin hadislerini hıfz etmemiş âmâ bir râvînin sika bir râvîden -aynı kitaptan telkîn etmesi suretiyle- yardım alarak rivâyet ettiklerinin sahîh olduğu söylenmiştir⁸⁷. Netîce olarak Deberî’nin Abdurrezzâk’tan rivâyetleri makbûl sayılmıştır.

Ahmed b. Hâlid (İbn Cebbâb) el-Kurtubî (v. 322/934):

H. 246’da doğmuştur. Yemen’e göç etmiş ve Deberî’den hadîs almıştır. Onun hakkında Endülüs’ün İbn Cebbâb ve İbn Abdilberr’in benzerini çıkartamadığı ve hadiste tartışılmaz olduğu söylenmiştir⁸⁸.

Ebu’l-Yemân el-Hakem b. Nâfi’ el-Humusî (v. 221/836)⁸⁹:

H. 138’de doğmuştur⁹⁰. Elli yaşlarında ilim taleb etmeye başlamıştır⁹¹. Humus’ta zamanının büyük âlimi olup Me’mûn kendisine Humus kadılığını teklif etmiştir⁹². Onun için

yaş sınırlaması bulunmadığı, bunun temyizle alakalı olduğu, dolayısıyla bu semâ’ın sahîh olduğunu belirtmiştir. Bkz. Hafîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye fî ilmi’r-rivâye*, s. 63, 64.

⁸³ “صدوق” (doğru sözlü), “لا بأس به” (rivâyetinde bir sakınca yok), “ليس به بأس” (rivâyetinde bir sakınca yok) terimleri râvînin zabtı hakkında herhangi bir bilgi vermediğinden ötürü bunlarla vasıflanan râvînin rivâyetiyle ihticâc edilebilmesi için hadislerinin sika râvîlerin hadisleriyle karşılaştırılması gereklidir. Eğer sika râvîlerle ters düştüğü kısımların uyduğu kısımlardan daha fazla olduğu tesbit edilirse terk edilir. Eğer fazla değilse ihticâc edilebilir. (Bkz. Suyûtî, *Tedribu’r-râvî*, c. I, s. 405, 358.) Lâkin şart kılınan karşılaştırma bu terimler tek başına kullanıldığı zaman için geçerlidir. Şâyet sika ifâdesi gibi yanında râvînin zabtını bildiren bir ifâde kullanılırsa bu şarta ihtiyaç kalmaz. Burada Zehebî’nin onu sadûk olarak vasıfladıktan sonra kendisiyle ihticâc edilebilen bir râvî olarak nitelendirmesi bu şarta ihtiyaç bırakmamıştır. Ahmed et-Tehânevî, *Kavâ’idu ulûmi’l-hadîs*, s. 247, 248.

⁸⁴ Hâkim onun hakkında Dârekutnî’nin şöyle dediğini aktarmaktadır: “Sadûk olduğu hususunda bir ihtilaf görmedim sadece bu ilmin erbâbından olmadığı söylenmiştir.” Hâkim: ben “(hadîsi) sahîh hadisler arasında mıdır?” diye sorunca o da: “evet vallâhi” dedi. Zehebî, *Mîzân*, c. I, s. 181.

⁸⁵ Zehebî, *Mîzân*, c. I, s. 181.

⁸⁶ İbn Salâh Osmân b. Abdîrrahmân, *Mukaddimetü İbn Salâh*, nşr. Nûreddîn İtr, Dâru’l-fıkr, Beyrût 1986, c. I, s. 396; Zehebî, *Siyer*, c. XIII, s. 317; Şemseddîn Muhammed b. Abdîrrâhmân es-Sehâvî, *Fethu’l-muğîs bi şerhi elfıyyeti’l-hadîs*, nşr. A. Hüseyin Ali, Mektebetü’s-sünne, Mısır 2003. c. IV, s. 378.

⁸⁷ Suyûtî, *Tedribu’r-râvî*, c. I, s. 529.

⁸⁸ Zehebî, *Siyer*, c. XV, s. 241.

⁸⁹ Zehebî, *Siyer*, c. I, s. 582.

⁹⁰ Mizzî, *Tehzîbu’l-kemâl*, c. VII, s. 146.

Ebû Hâtîm “nebîl, sadûk, sika”⁹³ İclî ise “Lâ be’s (rivâyetinde sakınca yoktur.)”⁹⁴ ifâdelerini kullanmıştır. Kendisinden gelen bir rivâyette Şu’yb’tan arz, semâ, icâzet ve münâvele yoluyla aldığı geçse de⁹⁵ ondan aktardığı rivâyetlerinin çoğunun icâzetle olduğu genel kanâati oluşturmaktadır⁹⁶. Çoğu hadisi icâzet yoluyla almasına rağmen “Ahberanâ” (bize haber verdi.) sığasını kullanması kendine has bir tarz olarak görülebilir⁹⁷. Şuayb’ın kendi hattıyla yazdığı nüshasını⁹⁸ oğlundan alıp birebir nakletmesi⁹⁹, Buhârî’nin bu nüshanın tamamını kitabında tahrir etmesinin¹⁰⁰ sebebini açıkça göstermektedir.

Muhammed b. İsmâîl el-Buhârî el-Cu’fî (v. 256/870):

194’te doğmuş. 205 senesinde hadis işitmeye başlamış, 210’da Buhâra’dan göç etmiştir. Belh, Bağdad, Mekke, Basra, Kûfe, Şâm Askalân, Humus ve Dımeşk’e ilim yolculuğu yapmıştır. Hakkında zekâ, ilim, takvâ ve ibâdetle baş olduğu söylenmiş¹⁰¹, “cebelü’l-ilm” (ezberde dağ gibi), “hadis fıkında dünyâ’nın imamı” gibi ifâdeler kullanılmıştır¹⁰².

Abdullâh b. Vehb el-Mısırî (v. 197/813):

H. 125 senesinde doğmuş, on yedi yaşındayken ilim talebine başlamıştır.¹⁰³ Hicaz, Mısır ve civârındaki beldelerin hadîsinin onun rivâyetine bağlı olması¹⁰⁴ ve Ebû Zür’a’nın onun otuz bin kadar rivâyetini kontrol etmesine rağmen içinde aslı olmayan hiçbir rivâyet olmadığını ifâde etmesi¹⁰⁵ onun şöhretini ve sika bir râvî olduğunu göstermek açısından yeterlidir.

Harmele b. Yahyâ el-Mısırî (v. 243/858):

⁹¹ Zehebî, *Siyer*, c. X, s. 319. Ebu’l-Yemân’ın h. 138’de doğması; Şuayb’ın ise h. 166’da vefâtı, onun elli yaşında ilmi taleb ettiği bilgisiyle çelişkili gibi gözükse de ölümünden sonra kitaplarını oğlundan alıp rivayet etmesi bu zâhirî çelişkiyi kaldırmaktadır.

⁹² Zehebî, *Siyer*, c. X, s. 325.

⁹³ İbn Ebî Hâtem, *el-Cerhu ve’t-ta’dîl*, c. III, s. 129.

⁹⁴ İclî, *Ma’rifetü’s-sikât*, c. I, s. 313.

⁹⁵ Mizzî, *Tehzibu’l-kemâl*, c. VII, s. 150.

⁹⁶ Ebû’l-Yemân, Şuayb’ın Hımıs ehline verdiği ve vefâtında yanındakilere verdiği umûmî icâzette hazır bulunmuştur. Bkz. Zehebî, *Tezkiratu’l-huffâz*, Dâru’l-kütübi’l-ilmiyye, Beyrût 1998, c. I, s. 301; Zehebî, *Siyer*, c. X, s. 320, 321, 325.

⁹⁷ İbn Hacer, *Fethu’l-Bârî*, c. I, s. 399.

⁹⁸ Zehebî, *Siyer*, c. X, s. 325.

⁹⁹ Zehebî, *Tezkiratu’l-huffâz*, c. I, s. 301. Şuayb’ın doğrudan kendinden almasa da oğlundan alması icâzeti münâvele yoluyla alınan icâzet hükmünde kılmış olmalıdır. Herhalde bu sebepten ötürü İbn Hacer onun Şuayb’tan aldığı rivâyetlerin çoğunun münâveleyle alındığının söylendiği görüşü diğer ihtilaflara yer vermeden özel olarak zikretmiştir. Bkz. İbn Hacer, *Takrîb*, s. 176.

¹⁰⁰ İbn Ebî Hâtem, *el-Cerhu ve’t-ta’dîl*, c. IV, s. 344.

¹⁰¹ Zehebî, *Tezkiratu’l-huffâz*, c. I, s. 104.

¹⁰² İbn Hacer, *Takrîb*, s. 468.

¹⁰³ İbn Adî, *el-Kâmil*, c. V, s. 339.

¹⁰⁴ İbn Adî, *el-Kâmil*, c. V, s. 341.

¹⁰⁵ Mizzî, *Tehzibu’l-kemâl*, XVI, s. 284.

Şâfiî'nin talebelerindendir. H. 166'da doğmuştur. İbn Vehb'e kadı olması teklif edilince onun evinde bir yıldan fazla saklandığından ötürü İbn Vehb'den hadisleri en çok yazan kişi olmuştur¹⁰⁶. Hatta iki tanesi hariç bütün hadislerini bildiği ifade edilmiştir¹⁰⁷. İbn Hibbân ve Ukaylî onu sika olarak kabul etmiş¹⁰⁸, Ebû Hâtim ise hadisiyle ihticâc edilemeyeceğini belirtmiştir. Onun İbn Vehb'ten ğarib (başkalarının rivâyet etmediği) hadisler rivâyet etmesini İbn Adî doğal karşılayarak onun yanında uzun süre kalmasına bağlamıştır¹⁰⁹. Ahmed b. Sâlih'in onu zayıf görmesinin ise ona karşı husumeti sebebiyle olduğunu ifade etmiştir¹¹⁰. Müteahhir döneme gelince ise Zehebî bir yerde ondan "sebt imamlardan biri"¹¹¹ diye bahsederken başka bir yerde onun için "sadûk" demiştir¹¹². İbn Hacer ise onu "sika" seviyesinde görmeyip "sadûk" olarak nitelemiştir¹¹³. Onun bu tutumu Yahyâ b. Maîn'in¹¹⁴ onun îtikâdî mezhebi hakkında, söylenilmesi hoş görülmeven bazı şeyleri dile getirmesinden kaynaklı olabilir. Nitekim Halîl onun hakkında aktarılan mezhebinden ötürü Buhârî'nin ona kitabında yer vermediğini zikretmiş¹¹⁵ lâkin aktarılan bu mezhebin ne olduğuna dâir bir bilgi aktarmamıştır. Müslim ve Nesâî'nin de onu kitabında zikrettiğini göz önünde bulundurarak, bütün bu açıklamalar çerçevesinde hadislerini yüksek derecede olmasa da sahîh olarak görmek yerinde olacaktır.

Leys b. Sa'd el-Mısri (v. 175/792):

H. 94 senesinde doğmuştur¹¹⁶. Sika ve sadûk¹¹⁷ olduğu birçok kişi tarafından dile getirilmiş olmakla birlikte esâsen şöhreti gereği bu tezkiyelere ihtiyâcı yoktur¹¹⁸.

Şu'ayb b. Leys el-Mısri (v. 199/815):

Onun için Hatîb¹¹⁹ ve İbn Hibbân¹²⁰ "sika" demiş, İbn Vehb "Ondan daha üstününü görmedim." demiştir. Kendisine "Babandan doğrudan işittin mi?" diye sorulunca "Ben hazır olduğum halde ona okundu." diye cevap vermiştir¹²¹.

¹⁰⁶ Ebû Abdullâh Muhammed b. Ahmed es-Sâlihî, *Tabakâtu Ulemâi'l-hadîs*, nşr. Ekrem el-Bûşî-İbrâhîm Zeybek, Müessesetu'r-risâle, Beyrût 1996, c. II, s. 150, 151.

¹⁰⁷ İbn Adî, *el-Kâmil*, c. III, s.408.

¹⁰⁸ İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, c. II, s. 231.

¹⁰⁹ "Harmele'nin hadisinde derinleştirdim ve onun birçok hadisini teftiş ettim. Ama onda zayıf olarak görülmesine sebep olacak bir şey bulamadım. Bir adam ki İbn Vehb yanında gizleniyor ve onun bütün hadisleri onda bulunuyorsa İbn Vehb'in diğer talebelerine (onun) kitaplarının ve nüshalarının ğarip gelmesi uzak olmaz." İbn Adî, *el-Kâmil*, c. III, s.408.

¹¹⁰ İbn Adî, *el-Kâmil*, c. III, s. 409.

¹¹¹ Zehebî, *Mîzân*, c. I, s. 472.

¹¹² Zehebî, *Siyer*, c. XI, s. 389.

¹¹³ İbn Hacer, *Takrîb*, 156. "صدق" lafzı bid'atçı râvîler içinde kullanılmaktadır. Bkz. Ahmet Yücel, *Hadis İlminde Tenkit Terimleri*, M. Ü. İlâhiyat Vakfı Yayınları, İstanbul 2015, s. 133-134.

¹¹⁴ İbn Adî, *el-Kâmil*, c. III, s. 404.

¹¹⁵ Moğoltay b. Kılıç, *İkmâlü tehzîbi'l-kemâl*, nşr. Âdil b. Muhammed-Usâme b. İbrâhîm, el-Fârûku'l-hadîse, 2001, c. IV, s. 35.

¹¹⁶ İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, c. VIII, s. 464.

¹¹⁷ İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, c. VIII, s. 462.

¹¹⁸ El-Hatîb, *el-Kifâye*, s. 86.

Abdumelik b. Şuayb b. Leys el-Mısırî (v. 248/862):

Onun hakkında Ebû Hâtim “sika”¹²², Nesâî “sadûk” demiştir. Hadis rivâyetinden kaçındığı, kolay kolay hadis rivâyet etmediği nakledilmiştir¹²³.

Müslim b. el-Haccâc en-Nîsâbü’rî (v. 261/875):

H. 204 senesinde doğmuş, ilk rivâyeti on sekiz yaşında olmuştur. Mekke, Medîne, Kûfe, Irâk ve Mısır’a rihleler yapmıştır. Zehebî onu büyük imâm, hâfız, mücevid¹²⁴, hüccet, sâdik¹²⁵ olarak; İbn Hacer sika, hâfız ve İmâm olarak vasıflamıştır¹²⁶.

Abdullâh b. Sâlih el-Cühenî el-Mısırî (v. 223/838):

H. 137 senesinde doğmuştur. Leys b. Sa’d’ın kâtibi olup, yirmi yıl yanında kalmıştır. Yaz, kış; seferde ve mukîmken yanında bulunmuştur.¹²⁷ Leys’le birlikteliği çok olsa da hem Leys’ten hem diğerlerinden münker hadisler rivâyet etmiş ve birçok kişi tarafından cerh edilmiştir. Ahmed b. Hanbel’e durumu sorulunca “İlk hali sıkı idi, son zamanlarında bozuldu. O, bir şey değildir¹²⁸.” demiştir¹²⁹. İbn Medenî, “Onun hadisine çarpı koydum. Ondan bir şey rivâyet etmem.” Ahmed b. Sâlih, “Müttehemdir, bir şey değildir (Leyse bi-şey’).”¹³⁰, Nesâî “Sika değildir.”¹³¹ demişlerdir¹³². Bunların dışında onu cerh edenler de bulunmaktadır.

Lâkin onu cerh edenler kadar “sadûk” veya “hasenü’l-hadîs”¹³³ olarak niteleyenler vardır. Bunlardan Ebû Zür’a hadislerindeki sıkıntının Hâlid b. Nucayh’tan kaynaklı olduğunu, Hâlid’in şeyhlerin kitaplarına uydurma hadisler kattığını ve tedlis yaptığını söylemiş¹³⁴; başka

¹¹⁹ İbn Hacer, *Tehzîbu’t-Tehzîb*, c. IV, s. 355.

¹²⁰ İbn Hibbân, *es-Sikât*, c. VIII, s. 309.

¹²¹ İbn Hacer, *Tehzîbu’t-Tehzîb*, c. IV, s. 355.

¹²² İbn Ebî Hâtim, *el-Cerhu ve’t-ta’dîl*, c. V, s. 354.

¹²³ İbn Hacer, *Tehzîbu’t-Tehzîb*, c. VI, s. 398.

¹²⁴ “Mücevid” hadislerin ve kitapların zaptında sağlam olan râviye denir. Bkz. Muhammed Halef, *Lisânü’l-muhaddisîn*, Musul 2007, c. V, s. 49.

¹²⁵ Zehebî, *Siyer*, c. XII, s. 557, 558.

¹²⁶ İbn Hacer, *Takrîb*, s. 529.

¹²⁷ İbn Hacer, *Tehzîbu’t-Tehzîb*, c. V, s. 258.

¹²⁸ “ليس بشيء” ve “لا شيء” terimlerinin hakkında kullanıldığı bir râvinin rivâyeti ihticâc için alınamayacağı gibi mutâbî veya şâhid olarak ta alınamaz. Bkz. Leknevî, *er-Ref’* ve *t-tekmîl*, s. 153.

¹²⁹ İbn Ebî Hâtem, *el-Cerhu ve’t-ta’dîl*, c. V, s. 87.

¹³⁰ İbn Hacer, *Tehzîbu’t-Tehzîb*, c. V, s. 258. “متهم بالكذب” (yalanla ithâm edilen) vasfıyla vasıflanan râvinin rivâyetleri ihticâc için kullanılamadığı gibi i’tibâr içinde kullanılamaz. Bkz. Leknevî, *er-Ref’* ve *t-tekmîl*, s. 153.

¹³¹ “ليس بثقة” vasfıyla vasıflanan râvinin rivâyetleri ihticâc için kullanılamadığı gibi i’tibâr içinde kullanılamaz. Bkz. Leknevî, *er-Ref’* ve *t-tekmîl*, s. 153.

¹³² Nesâî, *ed-Du’afâ ve’l-metrûkîn*, s. 63.

¹³³ “حسن الحديث” terimi ile vasıflanan râvinin rivâyetleri genellikle sika râvîlerin rivâyetlerine uyuyorsa bu râvî ile ihticâc edilebilir. Eğer uymuyorsa i’tibâr (başka bir hadisi desteklemek) için kullanılır. Bkz. Suyûtî, *Tedribu’r-râvî*, s. 297.

¹³⁴ Ebû Zür’a kendisinden gelen başka bir rivâyette buna açıklık getirerek şöyle demiştir: “Onlar, Hâlid’le beraber bir şey işitince Hâlid onlara işitmediklerini imlâ ettiriyordu.” İbn Hacer, *Tehzîbu’t-Tehzîb*, c. V, s. 258. İbn Hibbân kendisine düşmanlık yapan komşusunun onun yazısına benzer bir kâğıda uydurma hadisler yazıp onun kitapları arasına attığını, onun da kendi yazısı zannederek rivâyet ettiğini zikretmiştir. Bkz. Muhammed b. Hibbân el-Büstî, *el-Mecrûhîn mine’l-muhaddisîn ve’d-du’afâ ve’l-metrûkîn*, nşr. M. İbrâhîm Zâyed, Dâru’l-va’y, Halep 1396, c. II, s. 40. İbn Hibbân’ın bahsettiği komşusunun zikri geçen Hâlid b. Nucayh olması muhtemeldir.

bir yerde ise onun kasıtlı hadis uydurmayacağını, hadîsinin hasen olduğunu ifâde etmiştir¹³⁵. Aynı şekilde Ebû Hâtim de onun ömrünün sonlarına doğru rivâyet ettiği hadislerin münker olmasını, arkadaşlık yaptığı Hâlid b. Nucayh’a bağlamış ve onun selîm olduğunu ifâde etmiştir¹³⁶. İbn Adî hadîsinin mustakîm olduğunu yalnız metinlerde ve isnâdlarda hatasının olduğunu, kasıtlı yalan söylemediğini ifâde etmiştir¹³⁷. İbn Kattân onun sadûk olduğunu hadîsinin hasen olduğunu söylemiştir¹³⁸. İbn Hibbân hadîsinin ciddî mânada münker¹³⁹ olduğunu lâkin kendisinin sadûk olduğunu söylemiştir.¹⁴⁰

Müteahhir döneme gelince ise Zehebî, *Mîzân*¹⁴¹ adlı kitabında onun, Nuaym b. Hammâd, İsmâîl b. Ebî Üveys, Süveyd b. Saîd’ten aşağı derecede olmadığını, zikri geçen bu râvîlerin hadislerinin *Sahîhayn*’da geçtiğini ve rivâyet ettikleri birçok hadisten bazılarının münker olup rivayetlerinin çokluğundan ötürü görmezden gelinilebileceğini ve bazılarının zayıf (vâhî), münker olduğu, bazılarının ise idâre edilecek düzeyde ğarîb olduğunu ifâde etmiş; ardından birtakım rivâyetleri sebebiyle onun üzerine kıyâmetin koptuğunu belirtmiştir¹⁴². *Siyerun’-n-nübelâ* adlı eserinde ise aslında sadûk olduğunu lâkin hocası İbn Lehîa gibi işini sıkı tutmadığı için hadîsinin zayıfladığını, lâkin metrûk olmadığını ve itham edildiği hadislerin rivayetlerinin çokluğuna rağmen sayılı olduğunu belirtmiştir¹⁴³. İbn Hacer *Takrîb* adlı eserinde onu sadûk, hatası çok, kitâbında sağlam ve ğafleti olan¹⁴⁴ diye vasıflarken *Fethu’l-bârî*’de daha açık bir şekilde konuşmuş ve Buhârî’nin ondan rivâyette bulunmasını, onun zihninin sonradan gerilediğinden yola çıkarak Yahyâ b. Maîn, Buhârî, Ebû Zür’a ve Ebû Hâtim gibi mâhir imamların ondan rivâyet ettiğinin sahîh olduğunu, şeyhlerin¹⁴⁵ rivâyet ettiklerinde ise duraksanması gerektiğiyle izah etmiştir¹⁴⁶. Şu halde Abdullâh b. Sâlih’in

¹³⁵ İbn Hacer, *Tehzîbu’t-Tehzîb*, c. V, s. 259.

¹³⁶ İbn Ebî Hâtem, *el-Cerhu ve’t-ta’dîl*, c. V, s. 87.

¹³⁷ İbn Adî, *el-Kâmil*, c. V, s. 347.

¹³⁸ İbn Hacer, *Tehzîbu’t-Tehzîb*, c. V, s. 260.

¹³⁹ “ضعيف جدا” terimi “منكر جدا” terimine benzetilmektedir. Bu terimle vasıflanan râvînin rivâyetleri ihticâc için kullanılmadığı gibi i’tibâr için de kullanılamaz. Bkz. Suyûtî, *Tedribu’r-râvî*, s. 298.

¹⁴⁰ İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, c. II, s. 40.

¹⁴¹ Ayrıca Zehebî, Buhârî’nin *Sahîh*’inde onun rivâyetini sahîh hadis için kullandığını ve konumuna yakışmayacak şekilde tedlîs yaptığını yani sadece Abdullâh diyerek ismini zikrettiğini söylemiştir.

¹⁴² Zehebî, *Mîzân*, c. XX, s. 442.

¹⁴³ Zehebî, *Siyer*, c. X, s. 405. Zehebî *el-Kâşif* adlı eserinde de onu savunmuştur. Bkz. Zehebî, *el-Kâşif fî ma’rifeti men lehû rivâye fî’l-kütûbi’s-sitte*, nşr. Muhammed Avvâme, Dâru’l-kible, Cidde 1992, s. 562.

¹⁴⁴ İbn Hacer, *Takrîb*, s. 308.

¹⁴⁵ “Şeyh” tâbiri hadis ilmi istilâhında “Hâfız” ve “İmâm” tâbirlerinin alt derecesini ifâde eder. Bkz. İbn Receb, *Şerhu İleli’t-Tirmizî*, c. I, s. 461.

¹⁴⁶ İbn Hacer, *Fethu’l-Bârî*, c. I, s. 414. Bu râvî Buhârî’nin *Târîh*’inde zikrettiği gibi *Sahîh*’inde de tahrîc ettiği bir râvîdir. Ayrıca zayıf olmasına rağmen *Sahîh*’inde onun rivâyetine muallak olarak yer verdiği gibi usûlünde de yer vermiştir. Zehebî *Sahîhayn*’daki bu tür râvîler hakkındaki durumu Buhârî ve Müslim’in râvîlerinden bir kısmı hakkındaki eleştirilerde haklılık payı olduğunu ve bu râvîlerin rivâyet ettiği hadislerin sahîh hadisin en alt derecesi diye isimlendirilen hasen mertebesinde aşağıda bulunmadığını söyleyerek açıklamıştır. İbn Hacer de Zehebî gibi Buhârî’nin bazı râvîlerine getirilen eleştirilerin haklı olduğunu ifâde etmiştir. Her ne kadar onlar bu eleştirilerin haklı olduğunu söyleseler de bunun az bir kısımda olduğunu, onların da zayıf olmadığını belirtmişlerdir. Zehebî, bunu “Buhârî ve Müslim’de geçen râvîler köprüyü geçmiştir.” sözüyle açık bir şekilde

rivâyetlerinin sıhhati husûsunda ondan rivâyeti alan kişinin durumunu kontrol etmek gereklidir.

Muhammed b. Miskîn el-Yemâmî (v. 279/893):

Bağdad'ta ikâme etmiştir. Birçoğu onu sika olarak nitelemiştir. Hakkında “Lâ be'se bih” ifâdesi de kullanılmıştır¹⁴⁷.

Ahmed b. Amr (el-Bezzâr) el-Basrî (v.292/905):

H. 210'da doğmuştur. Hadîsini yaymak için yaşlı halinde ilim yolculuğu yapmıştır. İsfahân, Bağdâd, Mısır, Mekke ve Remle'ye gitmiştir. Remle'de vefât etmiştir. İbn Yûnus onu hâfız olarak nitelemiş, Nesâî cerh etmiştir. Dârekutnî onu sika olarak nitelemekle birlikte hatalarının çok olduğunu, özellikle Mısır'da Müsnedini hıfzından rivâyet ettiği, yanında kitabı bulunmadığı, başkalarının kitaplarına baktığı ve bu sebepten birçok hadis inşâdında ve metninde hata yaptığını zikretmiştir. Zehebî ise hâfız ve sadûk olarak nitelemiştir. Bütün bu açıklamalardan yola çıkarak onun hadîsini hasen olarak değerlendirmekle beraber Müsnedinde naklettiklerini sika râvîlerin rivâyetleriyle karşılaştırdıktan sonra almak daha uygun gözükmektedir¹⁴⁸

1.1.2.4. Ebû Bekr b. Hazm Tarîkleri¹⁴⁹

Ebû Bekr b. Muhammed b. Amr b. Hazm el-Medenî (v.120/738):

Medîne vâililiği ve kadılığı yapmıştır. Zamanının en âlimi olduğu söylenir. Vâkidî (v.207), Yahyâ b. Maîn ve daha birçoğu onu sika olarak vasıflamıştır¹⁵⁰.

(İbn Ehi'z-Zührî) Muhammed b. Abdillâh el-Medenî (v. 157/774):

Hakkında Ahmed b. Hanbel “sika”¹⁵¹ ve “lâ be's”, Yahyâ b. Ma'în “leyse bi zâke'l-kaviyy”¹⁵² ve “sâlih” demiştir. Ebû Hâtim “Leyse bi kaviyy” demiş, hadisnin yazılabileceğini belirtmiştir¹⁵³. İbn Hibbân hıfzının kötü, vehminin çok olduğunu, amcasından ve güvenilir ravilerden rivâyet ettiklerinde çokça hata yaptığını söylemiş ve netice olarak rivâyetlerinin

ifâde etmiştir. (Bkz. Şemseddîn Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, *el-Mûkiza*, nşr. Abdulfettâh Ebû Ğudde, Mektebetü'l-matbûâtî'l-islâmiyye, Halep 1991, c. I, s. 80; İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, Mukaddime, s. 346, 347, 348, 385.) Bununla birlikte Buhârî'nin söz konusu râvîlerinden rivâyet ettiği birçok hadis bu râvîde de olduğu gibi sahîh kabul edilmesi onların hadislerini intikâ yoluyla yani içlerinden sahîh olduğunu bildiği hadisleri seçerek almasından kaynaklanmış olmalıdır.

¹⁴⁷ Mizzî, *Tehzîbu'l-kemâl*, c. XXVI, s. 401.

¹⁴⁸ Zehebî, *Mîzân*, c. I, s. 124.

¹⁴⁹ Ömer b. Saîd'le beraber isnâdın zayıflığı ortaya çıktığından ötürü devâmında ki râvîler zikredilmemiştir.

¹⁵⁰ el-Mizzî, *Tehzîbu'l-kemâl*, c. X, s. 210, 211; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, s. V, s. 336.

¹⁵¹ Ebu'l-Maâtî-A. Abderrezzâk-M. Muhammed, Mevsûatu *akvâli'l-İmâm Ahmed b. Hanbel fî ricâli'l-hadîsi ve ilelihî*, Âlemü'l-kütüb, 1997, c. III, s. 181.

¹⁵² “ليس بالقوي” (güçlü değil) ifâdesi hakkında kullanıldıkları râvîlerin rivâyetlerinin sadece i'tibâr için alınabileceğini ifâde etmektedir. Elif lâm takısının bulunmadığı “ليس بقوي” ifâdesi de diğer iki terim ile aynı mertebede görmüştür. Bkz. Suyûtî, *Tedribu'r-râvî*, 198, 299.

¹⁵³ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerhu ve't-ta'dîl*, c. VII, s. 304.

başka rivâyetlerle desteklenmediği yerlerde onun rivâyetleriyle delil getirilemeyeceğini söylemiştir¹⁵⁴. İbn Adî hadisinde bir sıkıntı görmediğini zikretmiş¹⁵⁵, Ebû Dâvud sika olarak nitelemiştir¹⁵⁶.

Müteahhir döneme gelince Zehebî onu sika¹⁵⁷ olarak vasıflamıştır. İbn Hacer ise *Takrîb* adlı kitabında onu vehimleri olan sadûk diyerek nitelerken¹⁵⁸, *Fethu'l-Bârî*'de onu temize çıkarmış ve bu kadar cerh edilmesine rağmen Buhârî'nin ona kitabında yer vermesini Zührî'nin hadislerini en iyi bilen Zührlî'nin değerlendirmesine binâen olduğunu ifâde etmiştir. Zira Zührlî, onu zayıf kabul etmelerini Zührî'den rivayetinde hata ettiği sadece üç kadar hadisle alâkalandırmıştır¹⁵⁹. Yahyâ b. Maîn ve Ebû Hâtim'in getirdiği eleştirilerin, gerekçesiz olduğu ve râvî eleştirisinde aşırıya giden münekkitlerden olmalarından kaynaklı olduğu düşünülse de yine tenkitte aşırıya gitmekle nitelenen İbn Hibbân'ın cerhinin gerekçeli ve tafsîlatlı olması onun güvenilir bir râvî olmadığı görüşüne meylettirmektedir. Lâkin İbn Hibbân'ın gerekçeli de olsa râvîler hakkında ki bazı değerlendirmelerinin abartılı olduğu gözükmemektedir. Özellikle burada da olduğu gibi “Hadîsleri arasında birçok münker vardır”, “güvenilir râvîlerden bâtil haberler getirir” şeklinde sözleri çokça sarf etmektedir. Bundan dolayı Zehebî onu hırçın ve hiddetli olmakla suçlamış, İbn Hacer ise hakkında “başından ne çıktığını bilmiyor.”¹⁶⁰ demiştir. Ayrıca mezkûr râvînin hataları çok olsa dahi doğrularından fazla olduğunu gösterecek bir delil bulunmamaktadır. Lâkin İbn Hacer'in *Fethu'l-bârî* adlı eserinde geçtiği şekilde hata ettiği hadisleri üç ile sınırlandırmak ta abartılı olmaktadır. Şu halde İbn Hacer'in *Takrîb* adlı eserinde verdiği hükmü esas almak ve hadislerini hasen seviyesinde görmek isâbetli olacaktır.

Abdulazîz b. Muhammed ed-Derâverdî el-Medenî (v. 187/803):

Aslen Horasan'ın Derâverd köyünden olmakla birlikte Medîne'de doğmuş, orada yetişmiş ve orada vefat etmiştir¹⁶¹. Mâlik b. Enes¹⁶², Yahyâ b. Maîn¹⁶³, İbn Medîni¹⁶⁴, İclî¹⁶⁵

¹⁵⁴ İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, c. II, s. 249.

¹⁵⁵ Ebû Abdullâh Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, *Dîvânü'd-du'afâ*, nşr. Hammâd b. Muhammed, Mektebetü'n-nehdati'l-hadîse, Mekke 1967, s. 357.

¹⁵⁶ Zehebî, *Siyer*, c. VII, s. 197.

¹⁵⁷ Zehebî, *Siyer*, c. VII, s. 197.

¹⁵⁸ İbn Hacer, *Takrîb*, s. 490.

¹⁵⁹ Bununla birlikte Buhârî'nin onun hadislerini sadece i'tibâr için kullandığını ifâde etmiştir. Bkz. İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, c. I, s. 440.

¹⁶⁰ Leknevî, *er-Ref' ve't-tekmîl*, s. 276-279. Ayrıca bkz. s. 332-339.

¹⁶¹ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, c. V, s. 492.

¹⁶² İbn Ebî Hâtim, *el-Cerhu ve't-ta'dîl*, V, s. 395.

¹⁶³ Yahyâ b. Maîn onun hakkında “Sika, hucce” tabirini kullanmakla birlikte “Sâlih, Leyse bihî be's” tabirini de kullanmıştır. Bkz. el-Mizzî, *Tehzîbu'l-kemâl*, XVIII, s. 194; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerhu ve't-ta'dîl*, V, s. 396. Nitekim ona göre “sika” tâbiri ile “Leyse bihî be's”, “Lâ be'se bih” tâbirleri aynı mânaya gelmektedir. Bkz. Leknevî, *er-Ref' ve't-tekmîl*, s. 221-223.

¹⁶⁴ İbn Medenî “sika” ve “sebt” ifadesini kullanmıştır. Bkz. Zehebî, *Mîzân*, c. II, s. 634.

¹⁶⁵ İclî, *Ma'rîfetü's-sikât*, c. II, s. 97.

ve İbn Hibbân¹⁶⁶ onun hakkında sika ifâdesini kullanmış; Ma'n b. İlsâ (v. 198/814) onu "Emîru'l-mü'minîn" (hadîste mü'minlerin emîri) diye vasıflamıştır¹⁶⁷.

Bununla birlikte onu cerh edenler de mevcuttur. Nesâî onu "Leyse bi'l-kaviyy" (rivâyet etme konusunda güçlü bir râvî değildir) ve "Leyse bihî be's" (rivâyetlerinde sakınca yoktur)¹⁶⁸ diye nitelemiş, Ebû Hâtim onun hadîsleriyle delil getirilmeyeceğini, Ebû Zûr'a hıfzının kötü olduğunu söylemiştir. Ahmed b. Hanbel onun durumunu daha açık bir şekilde ifâde ederek kendi kitabından rivâyet ettiği hadislerin sahîh olduğunu başkalarının kitaplarından rivâyet ettiğinde ise vehme kapıldığını belirtmiştir¹⁶⁹. İbn Hacer Ahmed b. Hanbel'e uyararak kitabında onun gerekçeli ve tafsîlatlı izahına yer vermiş ve onu sadûk olarak vasıflamıştır¹⁷⁰. Zehebî onun sadûk¹⁷¹ olduğunu söylediği gibi hadîsinin Kütüb-i sitte'de yer aldığına dikkat çekmiş¹⁷² ve her halükarda hadîsinin hasen seviyesinden aşağıda olmadığını belirtmiştir¹⁷³.

Ebû İshâk İbrâhîm b. Hamza el-Medenî (v.230/845):

Hakkındaki genel kanâat sika ve sadûk olduğu şeklindedir¹⁷⁴.

Ömer b. Saîd et-Tenûhî el-Medîni (v. ?):

Doğum ve ölüm tarihi hakkında herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır. Birçok kişi tarafından cerh edilmiştir. Ebû Zûr'a, Zührî'den maktûb hadisler rivâyet ettiğini söylemiş¹⁷⁵, İbn Adî Zührî'den rivâyetlerinin düzgün olmadığını ve bazı rivâyetlerinde sika râvîlere muhâlefet ettiğini ifâde etmiştir¹⁷⁶. Ebû Hâtim¹⁷⁷ ve Ukaylî¹⁷⁸ hadisinde ittirâb olduğunu belirtmiş, Dârekutnî zayıf olarak görmüş¹⁷⁹, Zehebî ise "leyyin"¹⁸⁰ olarak vasıflamıştır¹⁸¹.

¹⁶⁶ İbn Hibbân, *es-Sikât*, c. VII, s. 116.

¹⁶⁷ Zehebî, *Mîzân*, c. II, s. 634.

¹⁶⁸ Mizzî, *Tehzîbu'l-kemâl*, XVIII, s. 194.

¹⁶⁹ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerhu ve't-ta'dîl*, V, s. 396.

¹⁷⁰ İbn Hacer, *Takrîb*, s. 358.

¹⁷¹ Zehebî, *Mîzân*, c. II, s. 633.

¹⁷² Buhârî onun rivâyetini mutâba'at(başka bir rivayeti desteklemek) için kullanırken diğer Kütüb-i sitte yazarları onun rivâyetlerini ihticâc için kullanmışlardır. Bkz. İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, mukaddime, s. 420.

¹⁷³ Zehebî, *Siyer*, VIII, s. 368.

¹⁷⁴ İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, I, s. 117; *Takrîb*, s. 89.

¹⁷⁵ Ebû Zûr'a er-Râzî, *ed-Du'afâ ve'l-kezzâbîn ve'l-metrûkîn min ashâbi'l-hadîs*, nşr. Su'dî b. Mehdî, *İmâdetu'l-bahsil'ilmî*, Medîne 1982, c. II, s. 354.

¹⁷⁶ İbn Adî, *el-Kâmil*, c. VI, s. 124, 125.

¹⁷⁷ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerhu ve't-ta'dîl*, c. VI, s. 111.

¹⁷⁸ Ebû Ca'fer Muhammed b. Amr el-Ukaylî, *ed-Du'afâu'l-Kebîr*, nşr. A. Emîn Kal'acî, Dâru'l-mektebeti'l-ilmîyye, Beyrût 1984, c. III, s. 163.

¹⁷⁹ Ebu'l-Hasan Alî b. Ömer ed-Dârekutnî, *el-İlelî'l-vâride fi'l-ehâdisi'n-nebeviyye*, nşr. M. er-Rahmân Zeynullâh, Dâru Taybe, Riyâd 1985, c. I, s. 171.

¹⁸⁰ "لين" (gevşek) vasfıyla vasıflanan râvînin rivâyeti i'tibâr için alınabilir. Bkz. Leknevî, *er-Ref' ve't-tekmîl*, s. 154.

¹⁸¹ Zehebî, *Mîzân*, c. III, s. 200.

1.1.3. Değerlendirme

Hicaz arzından bir ateşin çıkacağını ihtivâ eden bu hadis görüldüğü üzere Ebû Hureyre ve ismi bilinmeyen meçhûl bir sahâbî'den rivâyet edilmiştir. Ebû Hureyre'den sonra Saîd b. el-Müseyyeb sonrasında Zührî'ye ulaşmıştır. Ebû Hureyre'nin Rasûlullâh'la (s.a.v), Saîd b. el-Müseyyeb'in Ebû Hureyre'yle, Zührî'nin Saîd b. el-Müseyyeb'le uzun zaman birlikte olmaları ve bununla beraber her birinin kendi tabakalarının öncüsü ve en hâfızı olarak görülmeleri isnâdın baş tarafının sıhhatininin yüksek derecede olduğunu göstermektedir. Nitekim Hâkim, Ebû Hureyre isnâdlarının en sağlamının Zührî'nin Saîd b. el-Müseyyeb'ten, onun da Ebû Hureyre'den rivâyet ettiklerinin olduğunu belirtmiştir.¹⁸²

Rivâyet bundan sonra Ma'mer, Şu'ayb, Yûnus ve Ukayl'a ulaşmıştır. Bu dört râvi Zührî'nin talebelerinin tabakalarından ilkinde yani en güvenilir tabakada yer almaktadır. Bunun en büyük sebebi Zührî ile uzun zaman beraber olup onun hadislerine vakıf olmaları aynı zamanda hıfz ve zabt sahibi olmalarıdır.¹⁸³ Bununla birlikte Zührî'nin sarayda görevli olarak hadis rivâyet etmesi, bunun bazen sultanın bazen vâlilerin huzurunda olması ve sultanların hadisleri yazdırarak rivâyet etmeyi ona zorunlu tutmaları¹⁸⁴ bu râvîlerin ondan rivâyetlerini daha disiplinli ve sağlam hale getirmiştir. Ayrıca bu râvîlerin zabtının yüksek seviyeye ulaşması aralarından hangisinin diğerinden daha üstün olduğu hakkında çokça ihtilâf edilmesine sebep olmuştur.¹⁸⁵

Rivâyet Ma'mer'den sonra Yemen'de Abdürrezzâk'a oradan *el-Musannef*'in râvîsi Deberî'ye ve Nuaym'a intikâl etmiştir. Bu tarîk her ne kadar Nu'aym zayıf olsa dahi Abdurrezzâk ve Deberî'nin güvenilir olması sebebiyle sahîh olarak gözükmektedir. Lâkin bu isnâdın maktû olmasına muhâlif olarak çoğunlukta olan ve sıhhat açısından daha kuvvetli olan diğer tariklerin merfû olması, bu isnâdın şâz olduğunu dolayısıyla zayıf olduğunu göstermektedir. Aynı şekilde hadisin mefhûmunun ğaybî bir ihbâr olması Zührî'ye ait olamayacağını yani hadîsin merfû olmasını gerektirmektedir. “ لا تقوم الساعة حتي...” (Kıyâmet kopmayacaktır tâ ki...) ifâdesinin diğer tarîklerde bulunduğu halde bu tarikte yer almaması aynı şekilde diğer tariklerde kullanılan edâ sîğalarına nisbeten bu tarikte kullanılan edâ sîğalarının (قال, عن) daha kapalı olması bu tarîkin zayıf olduğunun diğer alâmetlerindendir.

İsnattaki bu problemin Nu'aym'ın zayıflığından kaynaklandığını söylemek pek doğru olmayacaktır. Zîrâ Nu'aym'ın geçmediği Deberî tarîkinde de isnâd maktû şekildedir. Deberî

¹⁸² Suyûtî, *Tedribü'r-Râvî*, c. I, s. 86.

¹⁸³ İbn Receb Abdurrahmân b. Ahmed el-Hanbelî, *Şerhu ileli't-Tirmizî*, nşr. H. Abdurrahîm, Mektebetü'l-menâr, Ürdün 1987, s. 613.

¹⁸⁴ Zührî şöyle demiştir: “Yazmayı kötü gördük tâ ki emîrler bize bunu mecbûr kıldı. Bundan sonra da hiçbir müslümanı yazmaktan men etmemeyi uygun gördüm.” Bkz. ez-Zehebî, *Siyer*, c. V, s. 334.

¹⁸⁵ Lâkin İmam Mâlik'ten sonra Ma'mer'in en ön seviyede olduğu neredeyse ittifak derecesindedir. Detaylı bilgi için bkz. İbn Receb, *Şerhu ileli't-Tirmizî*, c. II, s. 671-676.

ile Nu'aym tarîkleri arasında sorunun aynı olması daha üstteki râvîlere bakmayı gerektirmektedir. Zikredildiği üzere İbn Müseyyeb ve Zührî'de herhangi bir sorun yoktur. Abdurrezzâk'a gelince ise: Deberî'ye âmâ olduğu dönemde rivâyet etmesi Deberî'nin ondan aldığı rivâyetler arasında bazı münker hadislerin oluşumuna sebep olsa da bu hadislerin onun musannefâtının dışında olduğu ifâde edilmişti. Buna ilâveten Nuaym'ın, onun âmâ olduğu dönemde rivâyet etmemesine rağmen Deberî ile aynı şekilde rivâyet etmesi sorunun Abdürrezzâk'ın âmâ olmasıyla alakalı olmadığını göstermektedir. Şu halde Abdürrezzâk'ın âmâ olduğu dönemin dışında da hata yaptığını söylemek yerinde olacaktır. Nitekim Abdürrezzâk'la âmâ olmadan önce karşılaşan¹⁸⁶ Yahyâ b. Maîn'in onun on sekiz kadar hadisini düzeltmesi¹⁸⁷ ve Dârekutnî'nin onun sika olmakla beraber Mâmer'den rivâyet ettiği bazı hadislerde hata yaptığını söylemesi¹⁸⁸ bunu teyid etmektedir.

Şuayb'tan sonra ise rivâyet Hımıs'ta Ebu'l-Yemân'a, ondan da Buhârî'ye ulaşmaktadır. Her ne kadar Ebu'l-Yemân'ın onunla birlikteliği ve ondan semâ yoluyla alması çok olmayıp birçok hadisi icâzet yoluyla alsa da oğlundan onun kendi hattıyla yazdığı nüshasını alması bu icâzeti münâvele hükmünde kılmıştır. Ayrıca bu nüshanın yazılışının ve zabtının güzelliği¹⁸⁹ Şuayb'ın da titizliği içine katıldığında bu tarîkin sağlam olduğunu göstermektedir.

Yûnus'tan sonra rivâyet onun ömrünün sonlarına doğru Mısır'a gitmesiyle beraber Mısır'da Abdullâh b. Vehb'e intikâl etmiş ondan da Harmele'ye ondan da Müslim'e intikâl etmiştir. Abdullâh b. Vehb'in Yûnus'la uzun süre birlikte olduğuna dair bir kayıt bulunmasa da onun güvenilirliği ve zabtının yüksek seviyede olması bu tarîkin değerini korumaktadır. Ayrıca Harmele'nin Abdullâh b. Vehb'le uzun birlikteliği isnâdı kuvvetli kılmaktadır. Bununla birlikte Harmele'nin söylenilmesi hoş görülmeyen îtikâdî mezhebi onun adâleti ile ilgili bir problem oluşturmakta olup isnâdı sıhatten düşürme de niteliğine zarar vermektedir.

Yûnus'ta olduğu gibi Ukayl da ömrünün sonlarına doğru Mısır'a yerleşmiştir. Rivâyet Mısır'da Leys'e ondan oğlu Şuayb'a ondan da torunu Abdülmelik'e ulaşmıştır. Leys'in sorgulanmayı gerektirmeyecek derecede şöhreti, Şuayb'ın sika ve üstün kabul edilmesi, Abdülmelik'in hadis rivâyetindeki titizliği ve bütün bunlarla beraber isnâdın âile isnâdı olması sebebiyle râvîlerin birbiriyle olan sıkı birlikteliği isnâdın niteliğini ortaya koymaktadır.

¹⁸⁶ ez-Zehebî, *Siyer*, c. IX, s. 570.

¹⁸⁷ Halîl b. Aybek es-Safedî, *el-Vâfî bi'l-vefiyyât*, nşr. Ahmet el-Arnaût – T. Mustafâ, Dâru ihyâi't-türâsi'l-arabî, Beyrût 2000, c. XVIII, s. 245.

¹⁸⁸ Zehebî, *Mîzân*, c. II, s. 610.

¹⁸⁹ Ahmed b. Hanbel onun kitaplarından övgüyle bahsetmiştir. Bkz. İbn Ebî Hâtim, *el-Cerhu ve't-ta'dîl*, c. IV, s. 345.

Leys'ten oğlu dışında Abdullâh b. Sâlih'e ulaşmış ondan Muhammed b. Miskîn'e ondan da Bezzâr'a ulaşmıştır. Abdullâh b. Sâlih'te, Leys'in kâtibi olması ve onunla birlikteliğinin çok olması açısından bir sıkıntı olmasa da tercemesinde belirtildiği üzere zabtı hakkında çokça konuşulmuştur. İbn Hacer'in Yahyâ b. Maîn, Buhârî, Ebû Zür'a ve Ebû Hâtim gibi mâhir imamların ondan naklettiklerinin sahîh olduğunu, şeyhlerin naklettiklerinde ise duraksanması gerektiği yorumundan yola çıkarak sonraki râvî olan Muhammed b. Miskîn'e bakmak gerekmektedir. Muhammed b. Miskîn sika olsa da söylenen derecede değildir. Ayrıca ondan sonra gelen Bezzâr'ın özellikle Müsnedini rivâyetinde sıkıntı bulunmaktadır. Şu halde bu tarîkin sadece hadîsin metnini güçlendirdiğini söylemek doğru olacaktır.

(A7), (A8) ve (A9) tariklerine gelince bu tariklerde hadisin metni ve isnâdı değişikliğe uğramaktadır. Metinde (A7) ve (A8) tarîklerinde “Hicaz arzından” yerine “Hicaz arzında Benî Süleym vâdilerinden bir vâdiden” şeklinde (A9) tarîkinde ise “Hicaz vâdilerinden bir vâdi akana dek” şeklinde gelmektedir. İsnad olarak ise hadis (A7) ve (A8) tarîklerinde Ebû Hureyre yerine meçhûl bir sahâbi bulunmakta olup ardından Ebû Bekr b. Hazm gelmektedir. Sahâbenin bilinmemesi isnâda zarar verecek bir faktör değildir. Zira muhaddisler nezdinde onlar âdil kabûl edilmektedir¹⁹⁰. Ebû Bekr b. Hazm ise sika olarak kabul edilmiştir. (A7) tarîkinde isnâdın devâmında sırasıyla İbn Şihâb> Yûnus> el-Leys> Abdullâh b. Sâlih> Buhârî bulunmaktadır. Bunlar arasından durumu şüpheli olan sadece Abdullâh b. Sâlih'tir. Daha önce ifâde ettiğimiz üzere rivâyetinin sihhati için mâhir bir imâmın ondan rivâyeti gerekmektedir. Buhârî bu niteliğe sâhip olduğundan ötürü isnâda sahîh denilebilir. Lâkin bu isnâdın Buhârî'nin *Sahîh*'inde değilde *Târîh*'inde geçmesi hasebiyle bu isnâda hasen denilmesi uygun olacaktır. (A8) tarîkinde isnâdın devâmı sırayla Zührî'nin kardeşinin oğlu> Abdulazîz b. Muhammed> İbrâhîm b. Hamza> Buhârî şeklindedir ve isnâd baştan sona medenîdir. Zührî'nin yeğeni ve Abdulazîz b. Muhammed sika olmamakla beraber sadûk derecesinde kabul edilebilirler şu halde isnâd hasen olarak vasıflanabilir. (A9) tarîkine gelince ise isnâdı ilk iki tarikten tamâmen farklı olarak şu şekildedir. Ömer> Babası> Ebû Bekr b. Hazm> İbn Şihâb> Ömer b. Saîd> Mûsâ b. Ya'kûb ez-Zem'î> İbn Ebî'l-Füdeyk> Duhaym> Buhârî. Burada isnâdın değişimine sebep olan râvî sika râvîlere muhâlefeti ile bilinen Ömer b. Saîd'tir.¹⁹¹ O, İbn Hazm'ın babası Muhammed yoluyla Hz. Ömer'den rivâyet ettiğini iddia ederek İbn Hazm'ın meçhûl sahâbiden rivâyet ettiğini savunan diğer râvîlere

¹⁹⁰ Detaylı bilgi için Bkz. Burhâneddîn İbrâhîm b. Ömer el-Bikâ'î, *en-Nüketü'l-vefiyye bi mâfi şerhi'l-elfiyye*, nşr. Mâhir Yâsîn el-Fahl, Mektebetü'r-rüşd, 2007, c. I, s. 388.

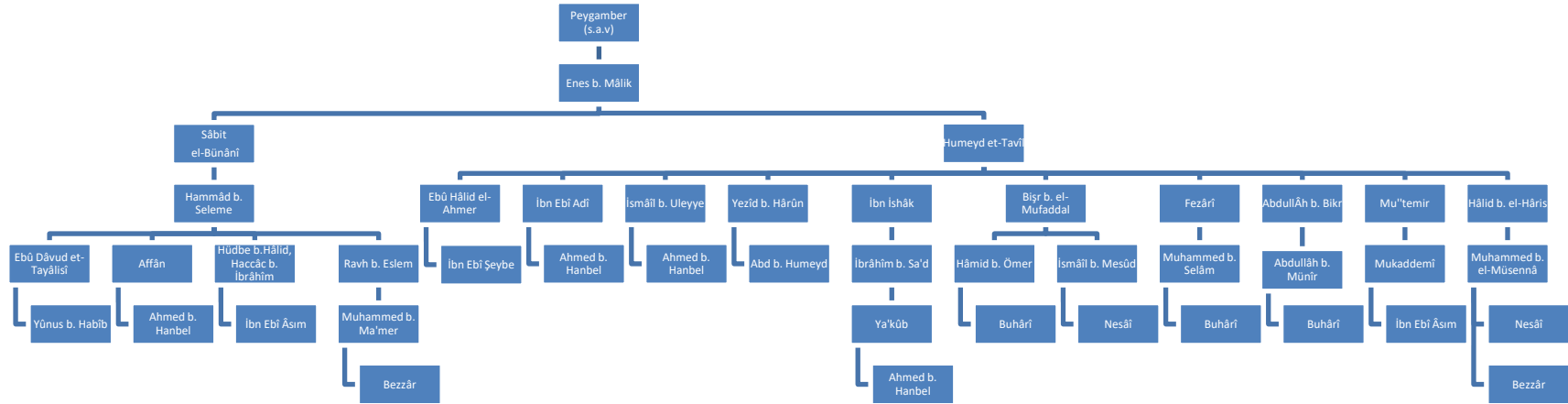
¹⁹¹ İbn Adî bu rivâyeti onun tercemesinde zayıf olduğunu göstermek için zikretmiştir. Bkz. İbn Adî, *el-Kâmil*, c. VI, s. 124.

muhâlefet etmiş olmaktadır. Bu sebeple bu isnâd şâzdır. Şu halde son üç tarîkten (A7) ve (A8) tarikleri hasen, (A9) tarîki ise zayıftır.¹⁹²

1.2. Enes b. Mâlik Rivâyeti

Enes b. Mâlik hadîsi esâsen Abdullâh b. Selâm'ın müslüman olma kıssasını anlatan bir rivâyet olup tezimizin konusu olan âhir zamanda çıkacak olan ateşe de değinmektedir. Hadîsin bu tarafında farklı iki tarikten kaynaklı önemli bir muhâlefet bulunmaktadır. Bu muhâlefet ilgili tarafın ayrı iki metin olarak sunulmasını gerektirmektedir. Aynı şekilde tarîkler arasında metinde görülen bu muhâlefet iki metinden birinin şâz olduğu anlamına gelmektedir. Bu sebeple bu hadîsin sahîh olup olmadığının tespiti yapılırken hangi metnin sahîh hangisinin şâz olduğu da tespit edilmeye çalışılacaktır.

¹⁹² Nitekim Buhârî bu üç isnâdı sıraladıktan sonra en sahîhinin ilk isnâd olduğunu belirtmiştir. Bkz. Buhârî, *et-Târîhu'l-kebir*, c. IX, s. 10

Şema 1. 2 Enes b. Mâlik Rivâyeti

1.2.1. Tarîkler Ve Metinler

B1. Enes b. Mâlik> Sâbit> Hammâd b. Seleme> Ebû Dâvud et-Tayâlisî > Yûnus b.Habîb

“İnsanları haşredecek olan ilk şey; insanları doğudan batıya doğru (sürükleyerek) haşredecek (toplayacak) olan bir ateştir.”¹⁹³

B2. Enes b. Mâlik> Sâbit, Humeyd et-Tavîl> Hammâd b. Seleme> Affân> İbn Hanbel

Enes b. Mâlik’ten şöyle dediği rivâyet edildi: “Rasûlullâh (s.a.v) Medîne’ye gelince Abdullâh b. Selâm kendi hurmalığındayken, onun gelişinden haberdâr edildi. Bunu duyunca Rasûlullâh’ın yanına gidip şöyle dedi: ‘Kuşkusuz ben sana (bazı) şeyler soracağım ki bunları ancak bir peygamber bilebilir. Şâyet bunları bana söylersen sana îmân ederim. Eğer bilemezsen ben de senin peygamber olmadığını bilmiş olurum.’” Enes (devam ederek) dedi ki: “Bunun üzerine ona (çocuğun babasına) benzemesini, cennet ehlinin yiyeceği ilk şeyi ve insanları haşredecek olan ilk şeyi sordu. Rasûlullâh (s.a.v): ‘Cebrâîl bana bunları şimdi haber verdi.’ dedi. O da: ‘Bu (Bahsettiğin Cebrâîl) Melekler arasından Yahudilerin düşmanıdır.’ dedi. (Cevâben) Rasûlullâh şöyle dedi: ‘(Çocuğun babasına) Benzemesine gelince; erkeğin suyu kadının suyunun önüne geçerse çocuk babaya benzer. Kadının suyu erkeğin suyunun önüne geçerse çocuk kadına benzer. Cennet ehlinin yediği ilk şeye gelince balık ciğerinin fazlasıdır. İnsanları ilk haşredecek olan şey ise; doğu tarafından çıkıp ardından insanları batıya doğru (sürükleyerek) haşredecek (toplayacak) olan bir ateştir.’ (Bu cevap üzere) Abdullâh b. Selâm îmân etti ve ‘Senin Allâh’ın resûlu olduğuna şehâdet ederim.’ dedi. (devâm ederek) İbn Selâm şöyle söyledi: ‘Yâ Rasûlalâh şüphesiz Yahudiler çokça iftirâ atan, yalan söyleyen bir kavimdir. Eğer onlar benim müslüman olduğumu iştirirlerse bana senin yanında iftira eder ve yalan uydururlar. Şu halde ben senin yanında gizleneyim. Sen de onlara (Yanına gelmeleri için) elçi gönderip benim hakkımda onlara suâl et.’ Rasûlullâh ta (s.a.v) onu sakladı ve onlara elçi gönderdi. Onlar da geldiler. Onlara ‘Abdullâh b. Selâm aranızda nasıl bir adamdır.’ diye suâl etti. Onlar da ‘en hayırlımız ve en hayırlımızın oğlu, efendimiz ve efendimizin oğlu, âlimimiz ve âlimimizin oğlu’ dediler. (Bunun üzerine) Rasûlullâh: ‘Şayet o müslüman olursa siz de müslüman olurmusunuz?’ diye suâl etti. Yahûdiler: ‘Allah onu bundan muhafaza etsin.’ dediler. O da: ‘Ey Abdullâh b. Selâm onlara çık ve onları haberdâr eyle.’ deyince o da çıkıp ‘Allahtan başka ilah olmadığına Muhammedin onun rasûlü olduğuna şehâdet ederim’ dedi. Onlar da ‘En şerlimiz ve en şerlimizin oğlu, câhil olanımız ve câhil olanımızın oğlu dediler.’ Bunun üzerine İbn Selâm

¹⁹³ حدثنا أبو داود قال : حدثنا حماد بن سلمة عن ثابت عن أنس عن النبي (ﷺ) قال : "أول شيء يحشر الناس نار تحشرهم من المشرق إلى المغرب" Ebû Dâvûd Süleymân b. Dâvûd et-Tayâlisî, el-Müsned, nşr. Muhammed Abdulmuhsin et-Türkî, Dâru Hicr, Cîze 1999, c. III, s. 531, no: 2163.

başka ilâh olmadığına Muhammed'in onun kulu ve rasûlü olduğuna şehâdet ederim.' dedi. (devâm ederek) şöyle söyledi. 'Yâ Rasûlellâh şüphesiz Yahudiler çokça iftirâ atan, yalan söyleyen bir kavimdir. Eğer onlar benim müslüman olduğumu bilirlerse hiç şüphesiz bana senin yanında iftira eder ve yalan uydururlar. Şu halde onlara (Yanına gelmeleri için) elçi gönder ve ardından benim hakkımda 'İbn Selâm sizin aranızda nasıl bir adamdır' diye sor.' râvî Enes (anlatmaya devam ederek) dedi ki: ardından Rasûlullâh onlara elçi gönderdi ve onlara 'Abdullâh b. Selâm aranızda nasıl bir adamdır.' diye suâl etti. Onlar da 'en hayırlımız ve en hayırlımızın oğlu, aramızdan âlim olan ve âlim olanın oğlu, en fakihimiz ve en fakihimizin oğlu' dediler. (Bunun üzerine) Rasûlullâh 'şayet o müslüman olursa sizde Müslüman olurmusunuz?' diye suâl etti. Yahûdiler: 'Allah onu bundan muhafaza etsin' dediler. Enes (Anlatmaya devam ederek) dedi ki: (Ardından) İbn Selâm çıktı ve 'Allahtan başka ilah olmadığına Muhammed'in onun kulu ve rasûlü olduğuna şehâdet ederim dedi.' Onlar da 'En şerlimiz ve en şerlimizin oğlu, câhil olanımız ve câhil olanımızın oğlu dediler.' Bunun üzerine İbn Selâm (peygamberimize yönelerek) 'İşte bu onlardan korktuğum şeydi.' dedi.¹⁹⁸

B7. Enes b. Mâlik> Humeyd et-Tavîl> İsmâ'il b. Uleyye> İbn Hanbel

"... Kıyâmet alâmetlerinin ilkine gelince; insanları doğudan batıya doğru (sürükleyerek) haşreden (toplayan) bir ateştir..."¹⁹⁹

(B6) tarîkinin metninde geçen "تخرج" kelimesi burada geçmemektedir.

B8. Enes b. Mâlik> Humeyd et-Tavîl> Yezîd b. Hârûn> Abd b. Humeyd

(B6) tarîkinin metniyle aynıdır²⁰⁰.

B9. Enes b. Mâlik> Humeyd et-Tavîl> İbn İshâk> İbrâhîm b. Sa'd> Ya'kûb> İbn Hanbel

Bu tarîkin metninde "الحديث" denilerek hadisin geri kalan kısmı verilmemiş, muhakkik metnin, İbn Hanbel (B6) tarîkinin metniyle aynı olduğunu söylemiştir²⁰¹.

198 حدثنا ابن أبي عدي عن حميد عن أنس : أن عبد الله بن سلام أتى رسول الله (ﷺ) مقدمه المدينة فقال: يا رسول الله إني سألتك عن ثلاثة خصال لا يعلمهن إلا نبي قال : "سل" قال : ما أول أشراط الساعة وما أول ما يأكل منه أهل الجنة وما ينزع الولد إلى أبيه و الولد إلى أمه فقال رسول الله (ﷺ) : "أخبرني بهن جبريل أنفا" قال : ذاك عدو اليهود من الملائكة قال : "أما أول أشراط الساعة فنار تخرج من المشرق فتحترق الناس إلى المغرب و أما أول ما يأكل منه أهل الجنة فزيادة كبد حوت و أما شبه الولد أباه و أمه فإذا سبق ماء الرجل ماء المرأة نزع إليه الولد و إذا سبق ماء المرأة ماء الرجل نزع إليها " قال أشهد أن لا إله إلا الله و أنك رسول الله و قال : يا رسول الله إن اليهود قوم بهت و إنهم إن يعلموا بإسلامي يبيهوني عندك فأرسل إليهم فاسألهم عني "أي رجل ابن السلام فيكم" قال : فأرسل إليهم فقال لهم رسول الله (ﷺ) : "أي رجل عبد الله بن سلام فيكم" قالوا : خيرنا و ابن خيرنا و عالمنا و ابن عالمنا و أفقهننا و ابن أفقهننا قال : "أرأيتم إن أسلم تسلمون" قالوا : أعاده الله من ذلك قال : فخرج ابن السلام فقال : أشهد أن لا إله إلا الله و أشهد أن محمدا رسول الله قالوا شربنا و ابن شربنا و جاهلنا و ابن جاهلنا فقال ابن السلام : هذا الذي كنت أتخوف منهم İbn Hanbel, *el-Müsned*, c. XIX, s. 113-114, no: 12057.

199 حدثنا إسماعيل حدثنا حميد عن أنس "...أما أول أشراط الساعة فنار تحترق من المشرق إلى المغرب..."¹⁹⁹ İbn Hanbel, *el-Müsned*, c. XX, s. 287, no: 12970.

200 ...أنا يزيد بن هارون أنا حميد الطويل عن أنس بن مالك... Abd b. Humeyd el-Keşşî, *el-Müntehab min Müsnedi Abd b. Humeyd*, nşr. Mustafa b. el-Advâ, Dâru'l-Belensiye 2002, c. II, s. 317-318, no: 1387; *es-Sülâsiyyâtü'l-vâkıa fî Müntahabî'l-Müsned* (yazma eser), s. 7-8.

B10. Enes b. Mâlik> Humeyd et-Tavîl> Bişr b. el-Mufaddal> Hâmid b. Ömer> Buhârî

(B7) tarîkinin metniyle aynıdır²⁰².

B11. Enes b. Mâlik>...>Buhârî

(B7) tarîkinin metniyle aynıdır²⁰³.

B12. Enes b. Mâlik> Humeyd et-Tavîl > Bişr b. el-Mufaddal> İsmâ'îl b. Mes'ûd> Nesâî

“Kıyâmet alâmetlerinin ilki doğudan batıya doğru haşreden bir ateştir.”²⁰⁴

B13. Enes b. Mâlik> Humeyd et-Tavîl > el-Fezârî> Muhammed b. Selâm> Buhârî

(B7) tarîkinin metniyle aynıdır²⁰⁵.

B14. Enes b. Mâlik> Humeyd et-Tavîl> Abdullâh b. Bîkr> Abdullâh b. Münîr> Buhârî

(B7) tarîkinin metniyle aynıdır²⁰⁶.

B15. Enes b. Mâlik> Humeyd et-Tavîl> el-Mu'temir> el-Mukaddemî> İbn Ebî Âsım

(B6) tarîkinin metniyle aynıdır²⁰⁷.

B16. Enes b. Mâlik> Humeyd et-Tavîl> Hâlid b. el-Hâris> Muhammed b. el-Müsennâ> en-Nesâî

(B7) tarîkinin metniyle aynıdır²⁰⁸.

B17. Enes b. Mâlik> Humeyd et-Tavîl> Hâlid b. el-Hâris> Muhammed b. el-Müsennâ> el-Bezzâr

(B7) tarîkinin metniyle aynıdır²⁰⁹.

1.2.3. Râvîlerin Cerh Ta'dîl Açısından Durumları

1.2.3.1. Enes b. Mâlik ve Medâr Râvîler

Enes b. Mâlik (v.91/710-93/712):

En sahîh görüşe göre vefatında doksan dokuz yaşında olduğu ve Peygamber efendimiz'in (s.a.v) Medîne'ye gelişinde on yaşında olduğu bilgisine göre doğumunun

²⁰¹ حدثنا يعقوب حدثنا أبي عن ابن إسحاق حدثني حميد الطويل عن أنس بن مالك... İbn Hanbel, *el-Müsned*, c. XIX, s. 116, no: 12059.

²⁰² حدثنا حامد بن عمر عن بشر بن المفضل حدثنا حميد حدثنا أنس... Buhârî, *el-Câmi'u's-sahîh*, c. V, s. 69, no: 3938.

²⁰³ ... Buhârî, *el-Câmi'u's-sahîh*, c. IX, s. 58.

²⁰⁴ أخبرنا إسماعيل بن مسعود قال : حدثنا بشر بن المفضل عن حميد قال : حدثنا أنس... أما أول أشراف الساعة فنار تخرج من المشرق إلى... Nesâî, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, c. VIII, s. 219-220, no: 9026.

²⁰⁵ ... Buhârî, *el-Câmi'u's-sahîh*, c. IV, s. 132, no: 3329.

²⁰⁶ ... Buhârî, *el-Câmi'u's-sahîh*, c. VI, s. 19, no: 4480.

²⁰⁷ ... İbn Ebî Âsım, *el-Evâ'il*, nşr. Muhammed el-Acemî, Dâru'l-Hulefâ, Küveyt, s. 114, no: 193.

²⁰⁸ ... Ebû Abdîrrahmân Ahmed b. Şuayb en-Nesâî, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, nşr. H. 'Abdül Mün'im eş-Şelbî, Müessesetü'r-Risâle, Beyrût 2001, c. VII, s. 351, no: 8197; c. X, s. 11-12, no: 10925.

²⁰⁹ ... el-Bezzâr, *el-Müsned*, c. XIII, s. 154, no: 6566.

takrîben hicretten on yıl önce olduğu anlaşılmaktadır²¹⁰. Enes b. Mâlik Peygamber (s.a.v) Medîne'ye geldikten sonra yanında on sene hizmet etmiştir. Vefatından sonra bir süre Medîne'de ikâme etmeye devam etmiş sonrasında halîfeler döneminde gazalara katılmış ve ardından Basra'ya yerleşmiştir. Basra'da en son vefat eden sahâbi olduğu söylenmektedir²¹¹.

Sâbit b. Eslem el-Bünânî el-Basrî (v. 123/741, 127/745):

Hz. Muaviye'nin hilâfeti döneminde yani h. 41'de doğduğu anlaşılmaktadır²¹². Kırk sene Enes b. Mâlik'le beraber olduğu kendisinden rivayet edilmiştir. Bu bilgiyle birlikte Enes b. Mâlik'in vefat târihi ele alındığında Sâbit'in h. 50'de yani daha on yaşlarındayken Enes b. Mâlik'in yanına geldiği sonucuna ulaşılmaktadır. Ahmed b. Hanbel ve Yahyâ b. Maîn gibi birçok münekkid²¹³ onun sika olduğunu ifâde etmişlerdir. Kıssacı olduğu söylense de bu durumun onun hıfzına zarar vermediği en yakın talebesi Hammâd b. Seleme tarafından tecrübe edilmiştir²¹⁴. Ahmed b. Hanbel Sâbit'in Enes'in rivâyetlerinde Humeyd'ten daha sağlam olduğunu söylemiş²¹⁵, Ebû Hâtim de Enes'in talebeleri arasından en sağlamının Zührî, sonra Sâbit, sonra Katâde olduğunu ifâde etmiştir²¹⁶. Bununla birlikte Yahyâ b. Saîd el-Kattân Sâbit'in zihninin yaşlılığında gerilediğini (ihtilât) ve Humeyd'in Enes'ten rivâyet etmede ondan daha sağlam olduğunu ifâde etmiştir²¹⁷. İbn Adî ise onun hadisleri arasında münker rivâyetlerin bulunmasını ondan rivâyette bulunan zayıf râvîlerden kaynaklı olduğunu, sika râvîlerin ondan rivâyetlerinin sahîh olduğunu vurgulamıştır²¹⁸.

Humeyd b. Ebî Humeyd (et-Tavîl) el-Basrî (v.142/760):

H. 68'de doğmuştur. Yahyâ b. Maîn ve Ebû Hâtim gibi birçok münekkid onun sika olduğunu belirtmiştir²¹⁹. Yahyâ b. Saîd el-Kattân onun Enes'ten rivâyet etmede Sâbit'ten daha sağlam olduğunu söylemiş²²⁰, Hammâd b. Seleme Humeyd'in Sâbit'ten bütün rivâyetlerini işittiğini ifâde etmiştir²²¹. Bununla birlikte Hammâd b. Seleme, Şûbe, Ebû Bekir b. Ayyâş ve

²¹⁰ İbn Hacer, *el-İsâbe fî temyîzi's-sahâbe*, nşr. A. Muhammed Mu'avved-Âdil Ahmed, Dâru'l-kütübî'l-ilmiyye, Beyrût 1995, c. I, s. 109.

²¹¹ İbn Hacer, *el-İsâbe*, c. I, s. 275-277.

²¹² Zehebî, *Siyer*, c. V, s. 220.

²¹³ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, c. II, s. 249; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, c. II, s. 3; İbn Hibbân, *Sikât*, c. IV, s. 89.

²¹⁴ Hammâd b. Seleme bu durumu şöyle anlatmıştır: “Ben kıssacıların hadisleri hıfzetmediklerini işitiyordum. Bu sebepten Sâbit'e hadisleri değiştirerek sunuyordum; karıştırsın diye Enes'i İbn Ebî Leylâ için, İbn Ebî Leylâ'yı Enes için kılıyordum. O buna rağmen hepsini yerli yerine koyup söylüyordu.” bkz. Zehebî, *el-Kâmil*, c. II, s. 326.

²¹⁵ Ahmed bin Hanbel, *el-İlel ve ma'rifetü'r-ricâl*, nşr. Vasiyyullâh b. Muhammed, Dâru'l-hânî, Riyâd 2001, s. 63.

²¹⁶ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, c. II, s. 249.

²¹⁷ Moğoltay b. Kılıç, *İkmâlü't-tehzîb*, c. III, s. 66.

²¹⁸ Zehebî, *Siyer*, c. V, s. 222. Detaylı bilgi için bkz. İbn Receb, *Şerhu ileli't-tirmizî*, c. II, s. 693.

²¹⁹ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, c. III, s. 219.

²²⁰ Moğoltay b. Kılıç, *İkmâlü't-tehzîb*, c. III, s. 66.

²²¹ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, c. III, s. 39.

Yahyâ b. Saîd el-Kattân²²² onun Enes'ten rivâyet ettiği hadisleri doğrudan ondan işitmediği, esâsen çoğunu Sâbit kanalıyla Enes'ten işittiğini söyleyerek onu tedlîs yapmakla suçlamıştır. Lâkin onlar Humeyd'in tedlîsi kasıtlı yapmadığını, doğrudan Enes'ten aldıklarıyla Sâbit kanalıyla Enes'ten aldıklarını karıştırmaması sebebiyle tedlîs yaptığını ifâde etmişlerdir. Bununla birlikte bilinen bu durumundan dolayı Şu'be'nin rivâyet esnasında Humeyd'e "Enes'ten işittin mi?" diye sorması bazen onun kızmasına ve işittiği husûsunda bir şüphesi olmadığı halde bu soruya "zannımca..." diye cevap vererek Şu'be'yi geçiştirmesine sebep olmuştur²²³.

İbn Adî onu savunma babında Enes'ten tedlîs yaptığı hadisleri esâsen Sâbit'ten işittiğini ve zâten birçok kişinin kendi hocalarının râvîlerini gizleyerek tedlîs yaptığını belirterek bunu normal karşılamıştır²²⁴. Yine aynı minvalde Ebû Saîd el-Alâî (v. 761/1360), mezkûr itirâza, vâsita olduğu anlaşılan Sâbit'in sika olduğunu söyleyerek cevap vermiştir²²⁵. Lakin Alî b. el-Medînî "semi'tü" (işittim) dedikleri hâriç Enes'ten aktardığı rivâyetlerde zayıf olduğunu söylemiş²²⁶, Buhârî de ona tâbî olarak sadece semâ ve tahdîs ifâdelerini açıkça belirttiği hadislerine kitabında yer vermiştir²²⁷. Zehebî daha da ileri giderek işittiğini açıkça belirttiği yerlerde delil olduğu üzere icmâ oluştuğunu söylemiştir. Arada vâsita kabul edilen Sâbit'in sika olduğu belli iken Alî b. el-Medînî ve Buhârî'nin Humeyd'in an'ane ile aldığı rivâyetleri zayıf görmelerinin sebebi Humeyd'in râvîlerinden biri olan Süfyân b. Uyeyne'nin Dürüst b. Ziyâd'la arasında geçen şu diyologtan anlaşılmaktadır:

²²² Hammâd b. Seleme: "Humeyd Enes'ten rivâyet ettiği hadislerin genelini ondan işitmemiştir. Onları ancak Sâbit'ten işitmiştir.", Yahyâ b. Saîd el-Kattân: "Humeyd'i Enes'ten aldığı bazı hadisler üzere durdurmak için (Enes'ten alıp almadığı hususunda sormak için) gittiğimde onda şüpheye düşerdi." demiştir. Ukaylî, *ed-Duaî'ü'l-kebîr*, c. I, s. 266.

²²³ Ukaylî, *ed-Duaî'ü'l-kebîr*, c. I, s. 266. Humeyd'in Enes'ten sadece yirmi dört hadis işittiği veya sadece beş hadis işittiğine dair Şûbe'den iki farklı rivâyet gelmiş olup İbn Hacer ilk rivâyeti sahîh kabul etmiştir. (Bkz. İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, Mukaddime, s. 399.) Lâkin hem Zehebî hem İbn Hacer, Şu'be'nin bu görüşünü kabul etmemiş ve hadis kitaplarında Enes'ten işittiğini açıkça belirttiği birçok rivâyetin olduğunu söylemişlerdir. (Zehebî, *Siyer*, c. VI, s. 166; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, c. III, s. 39.) Humeyd'in Şûbe'ye kızdığı için onu geçiştirip, işittiğini açıkça belirtmediğine dair gelen nakilden, onun birçok rivâyeti bu sebeple ona aktarmaması ve bu sebeple Şu'be'nin onun birçok rivâyetine ulaşamadığı neticesi çıkarılabilir. Şâyet durum böyleyse Şûbe'nin belirttiği bu miktar gerçeği yansıtmayacaktır. Buna ilâveten onun ulaştığı rakamın sadece ondan elde ettiği rivâyetler için geçerli olduğu söylenebilir. Oysaki Humeyd'in başka râvîlere aktardığı lâkin Şûbe'nin haberdâr olmadığı birçok hadîsinin olması kuvvetle muhtemeldir.

²²⁴ İbn Adî, *el-Kâmil*, c. III, s. 67.

²²⁵ Ebu's-Saîd Salâhuddîn el-Alâî, *Câmi'u't-tahsil fi ahkâmî'l-merâsil*, nşr. Hamdî Abdülmecîd, Âlemü'l-kütüb, Beyrût 1986, s. 168.

²²⁶ Abdullâh b. Ahmed el-Belhî, *Kabûlu'l-ahbâr ve ma'rifetü'r-ricâl*, nşr. Ebû Amr el-Hüseynî, Dâru'l-kütübü'l-ilmîyye, Beyrût 2000, s. I, s. 374.

²²⁷ İbn Hacer, İbn Hacer, *Ta'rîfu ehli't-takdîs bi-merâtibi'l-mevsûfîn bi't-tedlîs*, nşr. Âsım b. Abdullâh, Mektebetü'l-menâr, Ummân 1983, s. 38. İbn Hacer Buhârî'nin *Sahîh*'inde onun sadece semâ ve tahdîs ifâdelerini açıkça belirttiği rivâyetlerine yer verdiğini, bunları da sadece mütâbaat veya ta'lîk olarak getirdiğini, diğer Kütüb-i sitte yazarlarının ise ihticâc için yer verdiğini söylemiştir. Bkz. İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, Mukaddime, s. 399. Lâkin Buhârî'nin *el-Câmi'u's-Sahîh*'te semâ ve tahdîs ifâdelerini açıkça belirttiği rivâyetleri asıl olarak; an'ane ile olanları ise mütâbî' veya mu'allak olarak verdiği gözlemlenmektedir. Örneğin bkz. Buhârî, *el-Câmi'u's-Sahîh*, c. I, s. 119, 145/ c. III, s. 19.

“Dürüst bana diyordu ki: ‘Şüphesiz, Humeyd doğrudan Enes’ten işittikleri ile Sâbit ve Katâde yoluyla Enes’ten işittiklerini azı hariç karıştırmaktadır.’ Ben de ona: ‘Enes’in dışında ki hadislerinden haber ver.’ diyordum. Sonra o hadisleri (Dürüst’ün Humeyd’in Enes’in dışında ki hocalarından rivâyet ettiğini söylediği hadisleri) Humeyd’e soruyordum. Humeyd’de: ‘Enes’ten işittim.’ diyordu (senede bu sözle başlıyordu.).”²²⁸

Buradan anlaşılıyor ki: Humeyd’in gizlediği vâsita râvî her zaman Sâbit değildir. Onun Enes’ten aldığı rivâyetlerin bir kısmında gizlediği râvînin Katâde ve belki de başka râvîler olduğu âşikardır. Şâyet böyle olmasaydı Alî b. el-Medînî ve Buhârî ittisâl şartını aramazlardı²²⁹.

Humeyd’e getirilen eleştiriler genel olarak isnâdla alakalı olsa da isnâdla veya metinle alakalı olduğu hususunda detaya girilmeden Humeyd’in çok unutkan olduğunu da söyleyenler olmuştur. Habîb b. eş-Şehîd (v. 145/763); Humeyd, Şu’be’ye hadîs rivâyet ediyorken ona: “Şu’be’ye rivâyet ettiklerine dikkat et. Zira o bunları senden rivâyet edecektir.” demiş. Ardından, Şu’be’ye “Şüphesiz, Humeyd çok unutkan bir adamdır. Şu halde onun sana aktardıklarına dikkat et.” demiştir²³⁰.

Humeyd’i eleştirenlerden biride Zâidedir (v. 161/778). O, Humeyd’in hadîslerini bütünüyle reddetmiştir. Lâkin hem Zehebî hem İbn Hacer onun bu tutumunun Humeyd’in halîfelerle bazı münâsebetlerde bulunmasıyla alakalı olduğunu söylemiş, bu sebepten cerhine îtibâr etmemişlerdir²³¹.

Hammâd b. Seleme el-Basrî (v. 167/784):

Seksen yaşına yakın vefat ettiği²³² bilgisine göre doğumu h. 90 dolaylarında olmalıdır. Humeyd et-Tavîl’in kız kardeşinin oğludur. Hadîs hâfızı²³³ olmakla birlikte Sîbeveyh (v. 180/797) ve Asmaî’nin (v. 216/831) hatalarını düzelten ve Sîbeveyh’in nahiv ilmine yönelmesine sebep olan mütekaddim nahivcilerdendir²³⁴. Râmhürmüzî (v. 360/972), onun

²²⁸ Ukaylî, *ed-Du’afâu’l-kebîr*, Dâru’t-Ta’sîl, 2013, c. I, s. 488.

²²⁹ İbn Hacer’in yukarıda nakledilen bu sözü, Dürüst’ü hâlik diye ağır şekilde cerh ederek reddetmesi ise Dürüst’ün sözünün geri kalanıyla alakalıdır. Yâni İbn Hacer Humeyd’in Enes’ten aldığı hadîslerle gerek Sâbit gerek Katâde olsun vâsıtayla Enes’ten aldığı hadîsleri karıştırdığını kabul etmektedir ki bunu başka bir kitabında açıkça ifade etmiştir. (İbn Hacer, *Ta’rifü ehli’t-takdîs*, s. 38.) O, sadece Süfyân’ın Dürüst’ün verdiği bigiler doğrultusunda Humeyd’in Enes’ten aldığı rivâyetler ile diğer sahâbilerden vâsıtalı veya vâsitasız aldığı rivâyetleri birbirine karıştırdığına dair ulaştığı neticeyi Dürüst’ün zayıf bir râvî olması hasebiyle kabul etmemektedir.

²³⁰ Zehebî, *Siyer*, c. VI, s. 166.

²³¹ Zehebî, *Mîzân*, s. 610; İbn Hacer, *Fethu’l-Bârî*, Mukaddime, s. 399. Onun hakkında zikredilen halîfelerle olan münâsebetinin, Abbâsîlerin zabıtalığını yapması ve onların siyah üniformalarını giymesi olduğu başka rivâyetlerden sarîh bir şekilde anlaşılmaktadır. (Zehebî, *Tezhîbu tezhîbi’l-kemâl*, nşr. Mecdî Abbâs-Mecdî e-Seyyid, el-Fârûku’l-hadîse, 2004, c. III, s.37.) Bunun müteber bir cerh sayılamayacağı âşikârdır.

²³² Zehebî, *Tezkiratü’l-huffâz*, c. I, s. 151.

²³³ Zehebî, *Tezkiratü’l-huffâz*, c. I, s. 151.

²³⁴ Moğoltay b. Kılıç, *İkmâlü tezhîbi’l-kemâl*, c. IV, s. 143,144.

Basra'da ilk hadîs tasnîf edenlerden biri olduğunu söylemektedir²³⁵. Bu vasıflarıyla berâber onun hakkında Abdâl denilen velî kimselerden olduğu da söylenmektedir²³⁶. Onun sika olduğunu birçok kişi dile getirmiş ve takvasının güzelliğinden ötürü övmüştür, öyle ki İbn Medînî onun için “Hammâd b. Seleme hakkında konuşanı dîninde ithâm edin.” demiştir²³⁷. Yahyâ b. Saîd el-Kattân, Yahyâ b. Maîn, Ahmed b. Hanbel, Alî b. el-Medînî, Ebû Hâtim, Dârekutnî ve daha birçok kişi Hammâd b. Seleme'nin Sâbit el-Bünânî'den rivâyette bulunmada en sağlam kişi olduğunu söylemiş ve Müslim bu hususta icmânın oluştuğunu belirtmiştir²³⁸. Sâbit el-Bünânî'de olduğu gibi dayısı Humeyd et-Tavîl'den rivâyet etme hususunda da en sağlam kişi olduğunu Ahmed b. Hanbel birçok sözünde dile getirmiştir²³⁹.

Hakkında anlatılan bunca fazilete rağmen hadîslerin rivâyetinde çok hata yapması sebebiyle Ahmed b. Hanbel, Şûbe ve bazı muhaddisler onu eleştirmiştir²⁴⁰. Bununla birlikte Ahmed b. Hanbel ondan rivâyette bulunmada bir sakınca görmemiştir. Aynı şekilde İbn Şeybe (262/876) onu “sika” olarak niteledikten sonra hadîsinde çok izdırâb olduğunu ifâde etmiştir²⁴¹. Nitekim Tirmizî'nin *el-İlelû'l-kebîr* ve *el-Câmi'u's-Sahîh* adlı eserlerinde hem Buhârî'nin hem de Tirmizî'nin Hammâd'ın hata ettiği hadîslere dair birçok tespitleri bulunmaktadır²⁴². İbn Ebî Hâtim ve Dârekutnî'nin *İlel* kitaplarında da ona ait birçok hatanın tesbiti mevcuttur²⁴³. Yalnız onun hakkında, “Kim Hammâd b. Seleme'den musanneflerini işitmişse bunlarda ihtilâf vardır. Kim ki Hammâd b. Seleme'den nüshaları²⁴⁴ işitmişse o (işitmesi) sahîhtir.”²⁴⁵ şeklinde bir değerlendirme mevcuttur. Dârekutnî'nin ondan rivâyet edilen bir hadisi musanneflerinde bulunmamasını gerekçe göstererek reddetmesine²⁴⁶ bakıldığında *İlel* yazarlarının Hammâd'ın hadîslerini değerlendirirken musanneflerini esas aldıklarına dâir bir ipucu vermektedir. Yâni onların Hammâd'ın birçok hatasına rast gelmelerinin sebebi ellerinde sadece onun musanneflerinin bulunması sebebiyle olmalıdır. Eğer ellerinde Hammâd'a ait nüshalar mevcut olsaydı belki de mukâyese yapma imkânı olur

²³⁵ el-Hasan b. Abdurrahmân er-Râmehurmûzî, *el-Muhaddisü'l-fâsıl beyne'r-râvî ve'l-vâ'i*, nşr. M. Accâc el-Hatîb, Dârü'l-fıkr, Beyrût 1983, s. 11. Ayrıca bkz. Zehebî, *Tezkiratü'l-huffâz*, c. I, s. 151.

²³⁶ Zehebî, *Mîzân*, c. I, s. 591.

²³⁷ İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, c. III, s. 15; Zehebî, *Mîzân*, c. I, s. 591.

²³⁸ İbn Receb, *Şerhu ilelî't-tirmizî*, c. II, s. 690, 691.

²³⁹ İbn Receb, *Şerhu ilelî't-tirmizî*, c. II, s. 781, 782.

²⁴⁰ Belhî, *Kabûlü'l-ahbâr*, c. II, s. 140. Ahmed b. Hanbel eliyle çok hata yaptığını îma ederek: “Şüphesiz Hammâd b. Seleme hata yapar.” demiştir. Yûsuf b. Hasan İbnü'l-Mîbred, *Bahru'd-dem fimen tekelleme fîhi el-İmâm Ahmed bi-medh ev zemm*, nşr. R. Abdurrahmân es-Süveyfî, Dârü'l-kütübî'l-ilmiyye, Beyrût 1992, s. 45.

²⁴¹ İbn Receb, *Şerhu İlelî-t-Tirmizî*, c. II, s. 781.

²⁴² Örneğin bkz. Muhammed b. İsa et-Tirmizî, *İlelû't-Tirmizî el-kebîr*, Subhî es-Sâmerrâî, Âlemü'l-kütüb, Beyrût 1988, c. I, s. 24, 31, 46, 55, 59, 75, 107, 165, 264; *Sünenü't-Tirmizî*, nşr. A. Muhammed Şâkir, Matba'atu Mustafâ el-Bâbî, Mısır 1975, c. I, s. 122, 392; c. III, s. 438/ c. V, s. 113, 288, 295.

²⁴³ Örneğin bkz. Dârekutnî, *el-İlel*, c. I, s. 271, 277/ c. II, s. 32/ c. IV, s. 354, 362, 435/ c. V, s. 86, 267, 335.

²⁴⁴ Nüsha: tek bir isnâdla rivâyet edilen hadislerin bütünüdür. Bkz. Muhammed Halef, *Lisânü'l-muhaddisîn*, c. V, s. 221.

²⁴⁵ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, c. VII, s. 263.

²⁴⁶ Dârekutnî, *el-İlel*, c. V, s. 345.

ve birçok yanlış düzeltmek mümkün olurdu. İşte bu sebeple nüshalardan işiten râvîlerin rivâyetlerinin daha fazla önemsenmesi gerekmektedir.

Hammâd'ın husûsen musanneflerinde hata yapması nüshalarda aynı kanallardan düzenli şekilde gelen isnâdların musanneflerinde farklı bablara serpilmesi sebebiyle isnâdların karışması ve zabtının zorlaşmasıyla alâkalıdır²⁴⁷. Aynı şekilde bu tarz eserlerde hadislerin konu ağırlıklı ele alınması isnâdın ikinci planda tutulmasına, metnin ise kısaltılarak verilmesine sebep olmuş olabilir. Nitekim onun birçok şeyhinden hadislerini rivâyet ederken aralarında ki farkı aktarmadan rivâyet ettiği ve hadîsleri ihtisâr edip manalarının değişmesine sebep olduğu kaydedilmiştir²⁴⁸. Bu bağlamda onun yazdığı musannefleri bir bakıma İbn İshâk'ın rivâyet açısından birçok eleştiri alan siyer kitabı gibi olmaktadır. Her ne kadar yaptığı ihtisarların hadîslerin mânasını değiştirdiği söylene de bu yaygın bir kanâat değildir. Onun asıl hata yaptığı yerler isnâdları yanlış aktarması olmalıdır²⁴⁹. Bu hatalar da, özellikle nüshalarda düzenli olan isnâdları, musannefâtına hâfızasından geçirirken gerçekleşmektedir. Nitekim *İlel* kitaplarında onun hata yaptığına dair bulunan tespitler isnâdla alâkalı tespitlerdir. Esâsen bu hataların asıl menşei Kays b. Sa'd dışında herhangi bir hocasından kitap almadığından da anlaşılacağı üzere Hammâd'ın hocalarından aldığı rivâyetleri yazmayıp bunları hâfızasından nakletmesidir²⁵⁰. Nüsha veya musannef tarzı eserleri ise onun sonradan imlâ ettirdiği eserler olmalıdır²⁵¹.

Burada şuna da değinmek gerekir ki bir râvî hakkında hem “sika” ifâdesini kullanmak hem de çok hata yaptığını söylemek çelişkili değildir. Zirâ hataların fazlalığı mervîyyâtın fazlalığıyla ilgili bir durumdur. Bir râvînin ne kadar mervîyyâtı varsa o denli hatası da olur. Bu sebeple bir râvînin sika kabul edilmesinin ölçüsü hatalarının sayısı değil hataları çok olsa da doğrularından az olması veya hatalarının doğrularına nisbeten önemsenmeyecek seviyede olmasıdır. İşte bu durumu iyi kavrayan Zehebî, rivâyetlerinin çokluğu sebebiyle hatalarının olduğunu belirtmesine rağmen onu sadûk ve hüccet olarak vasıflamaktan²⁵² çekinmemiştir²⁵³.

²⁴⁷ Abdullâh b. Sa'd, *Merâtibü Hammâd b. Seleme*, s. 8

²⁴⁸ Hatîb, *el-Kifâye*, s. 192; Sehâvî, *Fethu'l-muğis*, c. III, s. 150, 180.

²⁴⁹ Abdullâh b. Sa'd, *Merâtibü Hammâd b. Seleme*, s. 12

²⁵⁰ Zehebî, *Mizân*, c. I, s. 592.

²⁵¹ Yahyâ b. Saîd el-Kattân Hammâd'tan çarşıda ayaküstü aldığı bazı rivâyetler hariç hepsini imlâ ile aldığını söylemiştir. Bkz. İbn Adî, *el-Kâmil*, c. III, s. 63. Hammâd'tan, hocalarından rivâyet aldıktan sonra bunları ezberleyip sonrada yazıya geçirdiğine dair gelen rivâyet ise zikredilen bu bilgiyle çelişmez. Zira muhaddisler hocalarından işitip ezberledikleri hadisleri sonradan unutma kaygısıyla yazar, ezberlerini iyice pekiştirdikten sonra ise imhâ ederdiler. Nitekim Kays b. Sa'd'tan aldığı bir kitabı sonradan imhâ ettiği Hammâd'tan nakledilmiştir. Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîdü'l-ilm*, İhyâü's-sünneti'n-nebeviyye, Beyrût, 111; Râmehurmûzî, *el-Muhaddisü'l-fâsıl*, s. 383.

²⁵² “İlim denizlerinden bir deniz idi. Rivâyetlerinin çokluğu sebebiyle hataları da oluyordu. O sadûktur. İnşallah hüccettir de. Sağlamlıkta Hammâd b. Zeyd gibi değildir... Hadîsi hasen rütbesinden aşağıya düşmemiştir.” (Zehebî, *Siyer*, c. VII, s. 446.) “sika ve sadûktur. Hata yapar. Mâlik'in kuvvetinde değildir.” (Zehebî, *el-Kâşif*, c. I, s. 349.)

Hakkında söylenilenlerden de anlaşılacağı üzere birçok muhaddis onun çok hata ettiğini söylerken bunu yaşlılığıyla irtibatlandırmamışlardır. Hatalarının çokluğunu yaşlılığıyla irtibatlandıran ve onun zihninin yaşlılık sebebiyle bulandığını (ihtilât) dile getiren ilk kişi Ebû Hâtîm²⁵⁴ olup aynı tesbiti sonrasında Beyhakî ve onlara tâbi olarak İbn Hacer dile getirmiştir²⁵⁵. İbn Hibbân ise bunama yerine “teğayyür” (zihinde gerçekleşen az bunalım) tâbirini kullanmıştır²⁵⁶. Lâkin Yahyâ b. Maîn’in Hammâd b. Seleme’nin hadîsinin durumunun başında da sonunda da aynı olduğu ve Yahyâ b. Saîd el-Kattân’ın vefat edene dek ondan rivâyette bulunduğu dâir sözü bu iddiâyı geçersiz kılmaktadır²⁵⁷. Ayrıca bu iddiâyı mütekaddim devirde sadece Ebû Hâtîm dile getirmiş diğer muhadisler ise Hammâd’ın Sâbit ve Humeyd’ten rivâyette bulunmada hüccet olduğunu, diğer hocalarında ise hatalarının bulunduğunu ayrıntıya girmeden mutlak olarak ifade etmişlerdir. Anlaşılan o ki Ebû Hâtîm onun birçok hatasının bulunmasını kendisine hüccet ve hâfız denmesiyle bağdaştıramamış ve hatalarının ihtilâttan kaynaklandığını zannetmiştir. Oysaki bu durum merviyâtının çokluğuyla alakalıdır. İbn Hibbân da aynı sâikle Ebû Hâtîm gibi davranmıştır. Lâkin o Hammâd’ın ehli hadîsin yanındaki konumuna nazar ederek daha hafif bir tâbir kullanmıştır.

1.2.3.2. Hammâd b. Seleme Tarîkleri

1.2.3.2.1. Hammâd b. Seleme’nin Talebeleri

Süleymân b. Dâvud el-Basrî (Ebû Dâvud et-Tayâlisî) (v. 203/819):

H. 133’te dünyaya gelmiştir²⁵⁸. Şu’be’nin (v. 160) talebelerinin ileri gelenlerindendir. Öyle ki Yahyâ b. Maîn onu Şu’be’den rivâyet etme husûsunda Abdurrahmân b. Mehdî’den üstün görmüştür²⁵⁹. Otuz bin hadîsi ezbere bildiği söylenmiştir²⁶⁰. Nitekim İbn Sa’d onun hakkında “sika, hadîsi çok, çok kez hata yapmıştır”²⁶¹, İclî “sika ve ezberi çok”²⁶² demiştir. Genel anlamda güvenilir kabul edilen Tayâlisî, Humeyd et-Tavîl’in rivâyetleri hususunda özel

²⁵³ Abdullâh b. Sa’d, *Merâtibü Hammâd b. Seleme*, s. 11.

²⁵⁴ İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, c. IX, s. 66.

²⁵⁵ İbn Hacer, *Takrîb*, 178.

²⁵⁶ “Teğayyür” teriminin hâfızada gerçekleşen ufak bir gerileme manasına geldiğine dair bkz. Muhammed Halef Sellâme, *Lisânü’l-muhaddisîn*, 2007, c. II, s. 343.

²⁵⁷ “Hammâd b. Seleme’nin hadîsinin durumu başında da sonunda da aynıdır... Yahyâ b. Saîd el-Kattân vefat edene dek ondan rivâyette bulunmuştur.” Yahyâ b. Maîn, *et-Tarih (rivâyetü’l-d-Dûr)*, c. IV, s. 312.

²⁵⁸ İbn Hibbân, *es-Sikât*, c. VIII, s. 275.

²⁵⁹ Ebû Saîd Osmân b. Saîd ed-Dârimî, *Târîhu Osman b. Saîd ed-Dârimî an Ebî Zekeriyâ Yahyâ b. Maîn*, nşr. Muhammed b. Alî el-Ezherî, el-Fârûku’l-hadîse, Kâhire 2008, s. 69; İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, c. IV, s. 112.

²⁶⁰ İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, c. IV, s. 112, 113.

²⁶¹ İbn Sa’d, *et-Tabakât*, c. VII, s. 218.

²⁶² İclî, *es-Sikât*, c. I, s. 427.

bir vukûfiyete sahiptir. Bu durumu ifade etmek için Vekî' (v.197/813) “Tavîl'in hadîsini Ebû Dâvud et-Tayâlisî'den daha çok hıfzeden kimse kalmadı.”²⁶³ demiştir.

Şunu belirtmek gerekir ki onun Humeyd'in rivâyetleri hususunda derin bilgisi Humeyd'le olan birlikteliğiyle alakalı değildir. Zira Humeyd'in vefat yılıyla Tayâlisî'nin doğum yılına bakıldığında onun vefatında Tayâlisî'nin dokuz veya on yaşında olduğu görülmektedir. Şu halde Humeyd'in hadisleri husûsundaki vukûfiyeti onun en yakın talebesi Hammâd b. Seleme'yle olan sıkı birlikteliğinden kaynaklanmış olmalıdır.

Nitekim Ebû Hâtim, hocaları Hammâd'tan aktardıkları rivâyetlerin sağlamlığı husûsunda Tayâlisî'yi kendi akranı olan Affân'la mukâyese etmiş ve Affân'ı ondan üstün görmüştür²⁶⁴. Tayâlisî'nin Hammâd'ın rivâyetlerinde uzman kabul edilen Affân'la mukâyese edilmesi onun Affân kadar olmasa da Hammâd'ın rivâyetlerinde sağlam kabul edildiğini ve buna tâbî olarak onun vâsıtasıyla Humeyd'ten aldığı rivâyetlerde de sağlam kabûl edildiğini göstermektedir.

Tayâlisî birçok kişi tarafından güvenilir kabul edilse de onu eleştirenler de mevcuttur. Onun, Şebâbe'ye ait bir hadisi adını vermeden rivâyet etmesi eleştirilmesine sebebiyet vermiş, buna mukâbil Ahmed b. Hanbel yanlış rivâyet ettiği kendisine söylendiğinde yanlışını anlayıp düzeltmesinden ötürü bunun bir hata olarak sayılamayacağını belirtmiştir²⁶⁵. Yine onun takriben bin kadar yerde hata yapmasını Ahmed b. Hanbel onun için idâre edilebilecek bir miktar olarak değerlendirmiştir²⁶⁶. İbn Adî de kırk bin hadîsi hâfızasından bir kerede rivâyet eden bir kimsenin bazı hadislerde hata yapmasının; mevkuf hadisleri merfû', mürsel hadisleri vasletmesinin gariipsenmemesi gerektiğini söyleyerek bu itirâzı kabul etmemiş, buna ilâveten onun kendisine ve diğerlerine göre ancak “müteyakkız” ve “sebt” bir ravi olduğunu ifâde etmiştir²⁶⁷. Yine aynı mantık çerçevesinde Hatib el-Bağdadi, onun hâfızasından rivâyet ettiğini, hâfızanın ise çok yanılğan olduğu, bu sebeple hata yaptığını söyledikten sonra sahîh ve selîm olarak rivâyet ettiklerine nisbeten hatasının az olduğunu ifâde etmiştir²⁶⁸. Zehebî farklı bir yaklaşım sergileyerek bu sayının abartıdan ibaret olduğunu belirtmiş buna ilaveten “yedide biri kadar yerde hata yapsaydı yine onun zayıf olduğunu söylerlerdi.” demiştir²⁶⁹.

²⁶³ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, c. IV, s. 112.

²⁶⁴ “(Tayâlisî) sadûk bir muhaddis, hatası çok idi, Ebu'l-Velîd ve Affân bana ondan daha sevimli gelir.” İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, c. IV, s. 112; Belhî, *Kabûlu'l-ahbâr*, c. II, s. 153.

²⁶⁵ Bin kadar hadis rivâyet ettikten sonra Basra'ya gidip rivâyette bulunduğu kimselere yetmiş yerde hata yaptığını bildiren bir mektup yazması yine bu bağlamda değerlendirilebilir. Bkz. Zehebî, *Mîzân*, c. II, s. 204.

²⁶⁶ Hatîb el-Bağdâdî Ebû Bekr Ahmed b. Ali, *Târîhu Bağdâd*, nşr. M. Abdulkâdir Atâ, Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, Beyrût 1996, c. IX, s. 27.

²⁶⁷ İbn Adî, *el-Kâmil fî duafâi'r-ricâl*, c. IV, s. 276.

²⁶⁸ Hatîb el-Bağdâdî onu tercemesinin ilk bölümünde “hafız, mûksir, sika ve sebt” olarak vasıflamıştır. Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, c. IX, s. 26, 27.

²⁶⁹ Zehebî, *Sîyer*, c. IX, s. 382.

Tayâlisî'yi eleştirenlerden biride Muhammed b. Minhâldır (v. 231/846). O, Tayâlisî'yi üç sebepten eleştirmiştir:

1. Onun Tayâlisî'ye “İbn Avn’dan herhangi bir şey işittin mi?” sorusuna “hayır” şeklinde karşılık vermesinin ardından bir yıl sonra aynı soruyu sorduğunda yirmi kadar hadisi İbn Avn’dan işittiğini söylemesi ve İbn Avn’dan işittiğini iddia ettiği bu hadislerin biri dışında hepsinin Yezîd b. Züray’a (v. 282/895) ait olması
2. Tayâlisî’nin Yezîd b. Züray²⁷⁰ vasıtasıyla Şu’be’den aldığı iki hadisi onun adını vermeden doğrudan Şube’den rivâyet etmesi
3. Tayâlisî’nin İbn Minhâl’e Şu’be’den işitmediğini söylediği bir rivayeti İbn Minhâl’in bazı kişiler tarafından Tayâlisî kanalıyla Şube’den rivâyet edildiğini görmesi.

İbn Adî, İbn Minhâl’in bu tutumuna anlam veremediğini söylemiş ve Tayâlisî’nin sika olduğunu belirtmiştir²⁷¹. İbn Minhâl’in getirdiği itirazlara sağlıklı bir cevap verme girişiminde bulunan ilk kişinin Zehebî olduğu gözlemlenmektedir.

O, İbn Minhâl’in birinci itirâzına Tayâlisî’nin kendisine ilk sorulduğunda İbn Avn’dan işitmediğini söylemesini ondan işittiklerini tam olarak ezbere bilmemesiyle izah ederek cevap vermiştir²⁷².

Üçüncü itirazda Şube’den işitmediğini söylediği bir hadisi ondan rivâyet etmesi üçüncü itirazın birinci itirazla aynı muhtevaya sahip olduğunu göstermektedir. Şu halde Zehebî’nin bu itiraz için de aynı cevabı düşündüğü söylenebilir. Lâkin Zehebî’nin İbn Minhâl’in birinci itirazının içinde Tayâlisî’nin İbn Avn’dan işittiğini iddia ettiği bu hadislerin biri dışında hepsinin Yezîd b. Züray’a ait olduğuna dair sözünü cevaplandırmanın yanı sıra hiç nakletmemiş olması düşündürücüdür. Zehebî’nin itirazın başını nakledip, cevap vermesi; geri kalanına ise hiçbir şekilde yer vermemesi ancak onun itirazın bu kısmına her hangi bir değer atfetmediği şeklinde anlaşılabilir. Nitekim o birinci itirâzın bu kısmına benzeyen ikinci itirâza “tedlîs yapmıştır ne olmuş ki”²⁷³ sözüyle cevap vererek bu itirâzı gereksiz bulunduğunu açıkça belirtmiştir. Yani Zehebî her iki yerde de getirilen itirâzın tedlisle alakalı olduğunu tedlisin ise yaygın olduğunu ve hiçbir şekilde cerh sebebi sayılamayacağını belirtmek istemiştir. İbn Hacer ikinci itiraza cevap olarak Tayâlisî’nin aslında bu iki hadisi önceden Şube’den işittiğini, Şu’be’den işittiğini unuttuktan sonra Yezîd’in ona rivâyet etmesiyle Şube’den işittiğini hatırlaması ve bu sebeple ondan rivâyet etmesinin muhtemel olduğunu dile

²⁷⁰ El-Kâmil’in matbû’ nüshasında İbn Minhâl’den aldığı geçse de Zehebî’nin *Mîzân*’ında ve İbn Hacer’in *Tehzîbü’t-Tehzîb*’inde Yezîd b. Züray’tan aldığı geçmektedir. Bkz. İbn Adî, *el-Kâmil*, c. IV, s. 277; Zehebî, *Mîzân*, c. II, s. 204; İbn Hacer, *Tehzîbü’t-Tehzîb*, c. IV, s. 186.

²⁷¹ Hatîb el-Bağdâdî onu tercemesinin ilk bölümünde “hafız”, “müksir”, “sika” ve “sebt” olarak vasıflamıştır. Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, c. IX, s. 26, 27.

²⁷² Zehebî, *Siyer*, c. IX, s. 383.

²⁷³ Zehebî, *Mîzân*, c. II, s. 204.

getirmiştir²⁷⁴. Her ne kadar açık bir şekilde söylemese de İbn Hacer'in bu ihtimâli devreye sokması Zehebî'nin verdiği cevaptaki bir sıkıntıdan kaynaklı olabilir. Zira Tayâlisî'nin kullandığı siğa “an” veya “kâle” şeklinde değilse bilinen anlamıyla tedlisin olması düşünülemez. Hâlihazırda bu siğaları kullandığına dair bir karînenin olmaması, aksine İbn Minhâl'in “...sonra Tayâlisî bu iki hadîsi Şube'den tahdîs etti...”²⁷⁵ diyerek burada “haddese” siğasını kullandığını belirtmesi isnâd tedlîsine ihtimal bırakmamaktadır. İbn Hacer'in *Tabakâtü'l-müdeellisîn* adlı kitabında: “eğer tedlis yapmışsa bakılır; ihtimalli bir siğa kullanmışsa isnâd tedlîsi, açık bir siğa kullanmışsa icâzet tedlîsidir.”²⁷⁶ diyerek tafsîle girmesinin ve icâzet tedlîsinden bahsetmesinin altında bu fikrin yattığını görmek uzak değildir. Yani İbn Hacer isnâd tedlîsini pek mâkûl görmediğinden ötürü Zehebî'nin cevabını geçerli kılmak adına icâzet tedlîsini gündeme getirmiş, bununla birlikte Tayâlisî'nin yaptığı tedlisin icâzet tedlîsi olduğu şeklinde verdiği cevabın zorlama bir cevap olarak değerlendirilebileceği ihtimâlini de göz önünde bulundurarak ikinci bir ihtimâli devreye sokmuştur.

Affân b. Müslim es-Saffâr el-Basrî (v. 220/835):

H.134'te doğmuştur²⁷⁷. Mihne hâdisesinde ilk imtihan olunan kişidir. Kurân'ın mahlûk olduğunu kabul etmediği takdirde her ay devlet tarafından kendisine verilen yüksek meblağın kesileceği söylenmesine rağmen bu görüşü kabul etmemesi ehli hadis tarafından sevinçle karşılanmıştır²⁷⁸. Affân, hadîs ashâbının ileri gelenlerinden kabul edilmektedir. Yahyâ b. Maîn “Ashâbu'l-hadîs beştir. Bunlar: Mâlik, İbn Cüreyc, Sevrî, Şu'be ve Affân”²⁷⁹ demiştir. Muhaddis vasfının yanında ricâl münekkidi vasfıyla da öne çıkan Affân'ı Alî b. el-Medînî tenkitte aşırıya gitmesi sebebiyle eleştirmiştir²⁸⁰. Kendisiyle on yıl birlikteliğinin olduğunu söyleyen Ahmed b. Hanbel ve Yahyâ b. Maîn'in onu Abdurrahmân b. Mehdî gibi birinden üstün görmesi²⁸¹, aynı şekilde Muaytî'nin onu ricâl münekkitlerinin başı sayılan Yahyâ b. Saîd el-Kattân'dan üstün görmesi²⁸² muhaddisler nezdinde çok farklı bir yere sahip olduğunu açıkça göstermektedir. Yahyâ b. Maîn'in onun sadece bir kere hata yaptığını ifade

²⁷⁴ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, c. IV, s. 186.

²⁷⁵ İbn Adî, *el-Kâmil*, c. IV, s. 277.

²⁷⁶ İbn Hacer, *Tabakâtü'l-medellisîn*, s. 33.

²⁷⁷ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, c. XII, s.265.

²⁷⁸ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, c. XII, s.266. Zehebî, Muhaddisler nezdinde büyük değere sahip olan Affân'ın devlet nezdinde de büyük bir itibâra sahip olduğunu iddiâ etmiştir. O, birçok büyük muhaddisin Kurân'ın mahlûk olduğuna dair iddiayı kabullenmemelerinden ötürü ceza olarak hapse atılmalarına mukâbil onun hapse atılmaması, ceza olarak sadece kendisine verilen nafakanın kesilmesini devlet katında şânının yüceliğine delalet olarak saymıştır. Bkz. Zehebî, *Siyer*, c. X, s. 245.

²⁷⁹ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, c. XII, s.26.

²⁸⁰ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, c. XX, s. 167; Zehebî, *Siyer*, c. X, s. 250.

²⁸¹ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, c. VII, s. 30; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, c. XII, s.270.

²⁸² Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, c. XII, s.270

etmesi²⁸³, Alî b. el-Medîni'ye durumu sorulunca "Bir harfte şüphe ettiğinde beş satırı karalayan bir adamı nasıl zikredeyim."²⁸⁴ sözü yine bu manayı teyid etmektedir. Genel anlamda güvenilir olduğu tartışmasız kabul edilen Affân aynı zamanda Hammâd b. Seleme'nin en önemli râvîsi olarak kabul edilmiştir. Yahyâ b. Saîd el-Kattân'ın "Hammâd b. Seleme'nin hadîsini yazmak isteyen Affân b. Müslim'e gitsin"²⁸⁵ sözü, aynı şekilde Yahyâ b. Maîn'in "Târik kapısında bir dükkânım var. İsterdim ki Affân bana Hammâd b. Seleme'nin kitaplarını okusun ben de bu dükkânı satayım parasını da ona vereyim."²⁸⁶ sözü bu iddiayı yeterince ispat etmektedir.

Hem zaptı hem adaleti yönünde bunca övgüye rağmen Süleymân b. Harb onun hakkında şöyle demiştir: "Biz Affân b. Müslim'in Şûbe'den sağlam bir şekilde rivâyet ettiğini sanırdık. Allâh'a yemin olsun ki o bütün gayretini sarfetse ondan sağlamca bir hadîsi dahi rivâyet edemez. O yavaş idi: hıfzı kötü anlayışı yavaş idi."

İbn Adî, "Affân, hakkında zayıflığa nispet edilecek herhangi bir şeyin söylenmesi bir kenara en meşhûr en güvenilir en doğru en güvenilir bir râvîdir."²⁸⁷ diyerek onun bu sözüne itibar etmezken Zehebî, Affân'ın Süleymân'dan daha hâfız veya onun dengi olduğunu, akranların birbirleri hakkında yaptıkları eleştirilere temkinli yaklaşılması gerektiğini söyleyerek cevap vermiş²⁸⁸; İbn Hacer ise Süleymân'ın bu sözü onun serî bir şekilde ezberleyen akranlarına nisbeten söylediğini ifâde etmiştir²⁸⁹. Affân'ın hâfızasının kısa süreliğine zayıfladığı, bununla birlikte çok geçmeden vefat etmesinden ötürü rivâyetleriyle alakalı bir sıkıntı oluşturmayacağı da kaydedilen diğer bilgiler arasındandır²⁹⁰.

Ehli hadîsin nezdinde böyle bir kıymete sahip olan bir râvîyi İbn Hacer'in sika ve sept olduğunu bildirdikten sonra bazen hata yaptığını söylemesi doğrusu uygun gözükmemektedir. Zira hatasız bir râvî yoktur. Eğer bir râvî hakkında bazen hata yaptığı söyleniyorsa, hatanın miktarının belli bir seviyeye ulaşması gerekmektedir ki Affân, Abdurrahmân b. Mehdî'den üstün kabul edilen bir râvîdir. Bu sebepten ötürü Şuayb Arnavût ve Beşşâr Avvâd İbn Hacer'i yoğun bir şekilde eleştirmiştir²⁹¹.

Hüdbe b. Hâlid el-Basrî (238/853):

²⁸³ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, c. XII, s.270.

²⁸⁴ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, c. XII, s.268.

²⁸⁵ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel ve ma'rifetü'r-ricâl*, c. III, s. 33.

²⁸⁶ Zehebî, *Tezhibü Tehzibi'l-Kemâl*, c. VI, s. 379.

²⁸⁷ İbn Adî, *el-Kâmil*, c. VII, s. 104,105.

²⁸⁸ Zehebî, *Mîzân*, c. III, s. 81.

²⁸⁹ İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, mukaddime, 425.

²⁹⁰ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, c. XII, s.271; Zehebî, *Mîzân*, c. III, s. 82.

²⁹¹ Şuayb Arnavût, Beşşâr Avvâd, *Tahrîru Takrîbi't-Tehzîb*, c. III, s. 22.

H. 140 yılından sonra doğmuştur²⁹². Onun hakkında Yahyâ b. Maîn ve İclî “sika”²⁹³, Ebû Hâtîm “sadûk”²⁹⁴ demiş; İbn Hibbân ise onu *es-Sikât* adlı kitabına almıştır²⁹⁵. İbn Adî onun hakkında şöyle demiştir.

“Şeyhlerinden ona ait bir hadîsi tahrîc etme ihtiyâcı duymadım. Çünkü hadîsi çok olmasına rağmen rivâyet ettikleri arasında ona ait herhangi münker bir hadîs bilmiyorum. Nitekim insanlar onu sika saymış, imamlar ondan rivâyette bulunmuşlardır. O, rivâyetinde sıkıntı bulunmayan sadûk bir kimsedir. (sadûkun lâ be’si bih)”²⁹⁶

Onun yanında Hammâd b. Seleme’nin rivâyetlerinin biri şeyhler (yani mu’cem tarzı) diğeri musannefler (yani konularına göre) olmak üzere iki nüsha halinde²⁹⁷ bulunması diğer hocalarına nispeten onun rivâyetlerini daha iyi bildiği şeklinde anlaşılabilir.

Hüdbe birçok kişi tarafından güvenilir kabul edilse de Nesâî onun için zayıf demiştir²⁹⁸. Zehebî *Siyer*’de Nesâî’yi verdiği hükmün herhangi bir dayanağını bilmediğini belirterek eleştirirken, *Mîzân*’da önceki kitaplarda rastlanılmayan Nesâî’den Hüdbe hakkında hem zayıf hem de güçlü olduğuna dair iki rivâyet olduğu iddiasını gündeme getirmiş²⁹⁹ ve onu bu yoldan da başka bir kitabında eleştiriye tâbî tutarak “Nesâî’ye hayret bir kere onu zayıf kılmış bir kere de güçlü” demiştir³⁰⁰. İbn Hacer çelişkili gözüken bu iki rivâyeti kendi usûlüne göre değerlendirmiş³⁰¹ ve bu sorunu; ondan Hüdbe’nin zayıf olduğuna dair gelen rivâyetin özel bir hususla alâkalı olduğu, genel tutumunun ise onun sika olduğu yönünde olduğunu söyleyerek çözmüştür³⁰².

Hüdbe’nin rivâyet ettiği kitapların kardeşi Ümeyye b. Hâlid’e ait olması ayrı bir sorun olarak değerlendirilmiş³⁰³. Lâkin Zehebî bunu kardeşiyle ilim talebinde arkadaş olmaları ve kitapları bereber kayda geçirmeleriyle izah etmiş ve bunun caiz olduğunu belirtmiştir. Buna ilâveten Hüdbe’den övgüyle bahsettikten sonra hâfızasının kuvveti husûsunda Şûbe gibi olmadığını ifâde etmiştir³⁰⁴.

Ebû İshâk İbrâhîm b. (el-Haccâc) el-Basrî (233/848):

²⁹² Zehebî, *Siyer*, c. XI, s. 11.

²⁹³ Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Maîn, *Suâlâtü İbn Cüneyd li Ebî Zekeriyâ Yahyâ b. Maîn*, nşr. A. Muhammed Nûr, Mektebetü’l-dâr, Medîne 1988, s. 358; İclî, *es-Sikât*, c. II, s. 325.

²⁹⁴ İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, c. IX, s. 114.

²⁹⁵ İbn Hibbân, *es-Sikât*, c. IX, s. 246.

²⁹⁶ İbn Adî, *el-Kâmil*, c. VIII, s.457.

²⁹⁷ İbn Adî, *el-Kâmil*, c. VIII, s.457.

²⁹⁸ Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl*, c. XXX, s. 155.

²⁹⁹ Zehebî, *Mîzân*, c. IV, s. 294.

³⁰⁰ Zehebî, *er-Ruvâtü’s-sikâtü’l-mütekellümü fihim bi mâ lâ yücibu’r-redd*, s. 172.

³⁰¹ Tehânevî İbn Hacer’in söylemlerinden, bir münekkitten bir râvî hakkında gelen çelişkili rivâyetlerde ta’dîlin esas alınması, cerhin ise herhangi farklı bir durumla alakalı olduğunu düşünmenin asıl olacağını anlamıştır. Leknevî, *er-Raf’u ve’t-Tekmîl*, s. 263. (Nâşirin notu) Burada da onun bu tutumunun devreye girdiği gözlemlenmektedir.

³⁰² İbn Hacer, *Fethu’l-Bârî*, mukaddime, s. 447.

³⁰³ İbn Adî, *el-Kâmil*, c. VIII, s.456.

³⁰⁴ Zehebî, *Siyer*, c. XI, s. 99.

H. 146'da doğduğu söylenmiştir³⁰⁵. Hakkında bilinenler İbn Hibbân'ın onu *es-Sikât*'ına alması³⁰⁶, Dârekutnî'nin "sika"³⁰⁷ olarak, İbn Kâni'nin (v. 351) "sâlih"³⁰⁸ olarak vasıflamasıdır.

Ravh b. Eslem el-Basrî (v. 200):

Neredeyse ittifakla zayıf kabul edilmiştir. Affân kezzâb olduğunu³⁰⁹ belirtirken Yahyâ b. Maîn hakkında "leyse bi zâk" ifâdesini kullanmış ve yalan ehlinden olmadığını belirtmiştir³¹⁰. Alî b. el-Medîni hadîsinin zâyi olduğunu³¹¹, Buhârî muhaddislerin onun Hammâd b. Seleme'den rivâyet ettikleri hakkında olumsuz konuştuklarını³¹², Ebû Hâtim leyyinu'l-hadîs olup hakkında olumsuz konuşulduğunu söylemiştir³¹³. Nesâî zayıf³¹⁴, Dârekutnî ise zayıf ve metrûk olduğunu ifâde etmiştir.

Bunca eleştiriye rağmen Bezzâr'ın onu sika olarak vasıflaması³¹⁵ ve İbn Hibbân'ın *es-Sikât*'ına alması³¹⁶ garipsenecek bir durumdur. Bunun sebebini onu *Sikât*'ına alarak aynı tutumu sergileyen İbn Şâhîn'de (v. 385/995) görmek mümkündür. Onun kitabındaki ifâdesi şu şekildedir: "Yahyâ onun hakkında 'yalan ehlinden değildir' demiştir. İbn Ebî Hayseme de onun hakkında 'Babam o ölene dek ondan rivâyet etmeye devam etti.' demiştir. İbn Maîn'e durumu sorulmuş ve onun hakkında ancak hayır söylemiştir."³¹⁷ Yani İbn Şâhîn bu hükmü, Yahyâ b. Maîn'in onun hakkında hayır konuştuğu rivâyetini³¹⁸ dikkate alarak vermiştir. Oysa Yahyâ b. Maîn'in bu sözü onun rivâyette güvenilir olmasına delalet etmeyip sadece iyi bir kimse olduğuna delâlet etmektedir. Aynı şekilde İbn Maîn'den gelen birinci rivâyetin sadece baş kısmı olan "yalan ehlinden değildi" cümlesini verip geri kalan kısmı yani "leyse bi zâk" ifâdesini vermemesi mânidardır. Ebû Hayseme'nin ondan rivâyette bulunmasının onu güvenilir kabul ettiği manasına gelmesi ise tartışılabilir. Zira her rivâyet ihticâc için alınmaz.

³⁰⁵ Zehebî, *Târîhu'l-islâm ve vefîyyâtü'l-meşâhîr ve'l-e'lâm*, nşr. Beşşâr Avvâd, *Dâru'l-ğarbi'l-islâmî*, 2003, c. V, s. 770.

³⁰⁶ İbn Hibbân, *es-Sikât*, c. VIII, 78; Moğoltay b. Kılıç, *İkmâlü Tehzîbi'l-Kemâl*, c. I, s. 193.

³⁰⁷ Muhammed b. el-Hasan es-Silmî, *Suâlâtü's-Silmî li'd-Dârekutnî*, nşr. Bir grup araştırmacı, 2006, s. 106.

³⁰⁸ Moğoltay b. Kılıç, *İkmâlü Tehzîbi'l-Kemâl*, c. I, s. 192.

³⁰⁹ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, c. III, s. 499.

³¹⁰ Belhî, *Kabûlu'l-ahbâr*, c. II, s. 223; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, c. III, s. 499.

³¹¹ Alî b. Abdullâh el-Medîni, *Suâlâtü Muhammed b. Osmân b. Ebî Şeybe li'Alî b. el-Medîni*, nşr. M. Abdullâh, Mektebetü'l-meârif, Riyâd 1983, s. 147.

³¹² Buhârî, *et-Târîhu'l-evsat*, c. II, s. 319.

³¹³ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, c. III, s. 499.

³¹⁴ Nesâî, *ed-Du'fâu ve'l-metrûkîn*, s. 40.

³¹⁵ El-Bezzâr, *el-Müsned*, c. XIII, s. 340.

³¹⁶ İbn Hibbân, *es-Sikât*, c. VIII, s. 243.

³¹⁷ İbn Şâhîn Ömer b. Ahmed, *Târîhu esmâi's-sikât*, nşr. Subhî es-Sâmirâî, ed-Dâru's-selefiyye, Kuveyt, 1984, s. 130.

³¹⁸ Yahyâ b. Maîn, *et-Târîh (rivâyetü'd-Dûrî)*, A. Muhammed Nûr, Merkezü'l-bahsi'l-ilmî, Mekke 1979, c. IV, s. 479.

1.2.3.2.2. Hammâd b. Seleme'nin Talebelerinden Aktaranlar

Yûnus b. Habîb el-İsfahânî (v. 267/881):

Ebû Dâvud et-Tayâlisî'den en çok rivâyette bulunan³¹⁹ ve İsfahân'da ondan Müsnedini rivâyet eden son kişidir. Tayâlisî İsfahân'da ona Müsnedini rivâyet edip Basra'ya gittikten sonra rivayetlerinde hata yaptığı yetmiş yeri, yazdığı bir mektupla ona bildirmiş ve bunları düzeltmesini istemiştir³²⁰. İbn Ebî Hâtim onu “sika” olarak vasıflamıştır³²¹.

Ahmed b. Muhammed (İbn Hanbel) el-Bağdâdî (v. 241/856):

H. 164 yılında Bağdat'ta doğmuş, birçok şehre gidip hadis tahsil etmiştir. Hadîs ilminde önder kabul edilen Ahmed b. Hanbel'i birçok âlim takvâsı ve fıkıh anlayışından ötürü methetmiş ve onu ittifakla güvenilir kabul etmiştir³²². Affân b. Müslim'den en çok rivâyette bulunan râvî olduğu söylenmiştir³²³.

Ahmed b. Amr eş-Şeybânî el-Basrî (İbn Ebî Âsım) (v. 287/900):

Birçok musannefâtı olup takvâsı ve sûfî yönüyle öne çıkmıştır. Zâhirî mezhebine mensuptur. Hadîs rivâyetinde güvenilir kabul edilmiştir³²⁴.

Muhammed b. Ma'mer el-Basrî (v. 250/864):

Hakkında Ebû Dâvut “leyse bihî be's, sadûk”³²⁵, Ebû Hâtim ise “sadûk”³²⁶ ifâdesini kullanmıştır. Bezzâr Allâh'ın hayırlı kullarından olduğunu, Ebû Arûbe (v. 318/930) zekî ve sanâat (rivâyet) ehlinde olduğunu³²⁷ ifâde etmiştir. Nesâî ise bir yerde “sika” ifâdesini kullanırken başka bir yerde “lâ be'se bih” ifâdesini kullanmıştır³²⁸. İbn Hibbân olumlu veya olumsuz herhangi bir açıklama yapmadan onu *Sikât*'na almıştır³²⁹.

1.2.3.3. Humeyd et-Tavîl Tarîkleri

1.2.3.3.1. Humeyd et-Tavîl'in Talebeleri

Süleymân b. Hayyân el-Kûfî (Ebû Hâlid el-Ahmer) (v. 189/805):

³¹⁹ Ebû Nuaym Ahmed b. Abdullâh el-İsfahânî, *Târîhu İsfahân*, nşr. Seyyid Hasan, Dâru'l-kütübil-ilmiyye, Beyrût 1990, c. II, s. 324.

³²⁰ Ebû Ya'lâ el-Halîfî Halîl b. Abdullâh, *el-İrşâd fî ma'rifeti ulemâi'l-hadîs*, nşr. M. Saîd Ömer, Mektebetü'r-Rüşd, Riyâd 1988, c. I, s. 240; c. II, s. 512.

³²¹ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, c. IX, s. 237.

³²² İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, c. I, s. 72-76.

³²³ İbn Adî, *el-Kâmil*, c. VII, s. 105.

³²⁴ Zehebî, *Siyer*, c. XIII, s. 430.

³²⁵ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, c. XXVI, s. 486.

³²⁶ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, c. VIII, s. 105.

³²⁷ İbn Adî, *el-Kâmil*, c. III, s. 84.

³²⁸ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, c. XXVI, s. 487.

³²⁹ İbn Hibbân, *es-Sikât*, c. IX, s. 122.

H. 114'te dünyaya gelmiştir. İbn Sa'd³³⁰, Alî b. el-Medîni³³¹, İclî³³², İbn Hibbân³³³ ve daha birçoğu³³⁴ onun için "sika" ifâdesini kullanmış; Vekî' b. el-Cerrâh'a durumu sorulunca "Ondan suâl etmeye gerek var mı?"³³⁵ demiştir. Bununla birlikte onun hakkında Nesâî³³⁶ ve İbn Şâhîn³³⁷ "leyse bihî be's"; Ebû Hâtim "sadûk"³³⁸ ifâdesini kullanmıştır. Yahyâ b. Maîn'den ise onun hakkında "sadûk, lakin hüccet değil", "sika", "leyse bihî be's"³³⁹, "sika ama sebt değil."³⁴⁰ şeklinde dört farklı rivâyet gelmiştir. Bezzâr hâfız olmadığı hususunda ittifak gerçekleştiğinden ötürü hadislere getirdiği eklerin hüccet sayılamayacağını belirtirken, İbn Adî onun sıkıntılı rivâyetlerini zikrettikten sonra durumunu şöyle izah etmiştir:

"Onun rivâyette bulunduğu sâlih hadîsler vardır. Bu zikrettiklerim dışında açıklanması gereken hakkında olumsuz konuşulmuş hadis bilmiyorum. Bu hadisler de onun hıfzının kötü olmasından kaynaklıdır. Bu sebeple hata yapardı. O, aslında Yahyâ b. Maîn'in dediği gibi sadûktur, yalnız hüccet değildir."³⁴¹

Müteahhir döneme gelince ise Zehebî *Târîhu 'l-islâm*'da onun Yahyâ b. Saîd el-Kattân gibi olmasa da hadisleriyle delil getirildiğini³⁴²; *Mîzân*'da çok rivâyeti bulunup, diğer râvîler gibi hata yapabildiğini belirtmiştir³⁴³. İbn Hacer *Takrîb*'te onun sadûk olup hata yaptığını³⁴⁴, *Lisânu 'l-mîzân*'da hakkında hüccetsiz konuşulduğunu³⁴⁵, *Fethu 'l-bârî*'de Buhârî'nin onun rivâyetlerini mutâba'at olarak verirken diğer Kütüb-i sitte yazarlarının usûlünde yer verdiğini belirtmiştir³⁴⁶.

Yahyâ b. Maîn'den gelen çelişkili rivâyetler arasından onun için "sadûk" ve "leyse bihî be's" şeklinde hüküm verdiğine dair gelen rivâyet cerh etmede aşırıya gitmesiyle alakalandırılıp geçersiz sayılabilir. Diğer iki rivâyet ise zaten sika olduğuna delâlet etmektedir. Lâkin bir münekkitten aynı râvî hakkında gelen farklı rivâyetlerin her zaman çelişkili olmadığını söylemek yerinde olacaktır. Özellikle kavramların yerine oturmadiğı ve

³³⁰ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, c. VI, s. 363.

³³¹ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve'ta'dîl*, c. IV, s. 107.

³³² İclî, *es-Sikât*, c. I, s. 427.

³³³ İbn Hibbân, *es-Sikât*, c. VI, s. 395.

³³⁴ Zehebî, *Siyer*, c. IX, s. 20.

³³⁵ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, c. IX, s. 24.

³³⁶ Mizzî, *Tehzîbü 'l-Kemâl*, c. XI, s. 396.

³³⁷ İbn Şâhîn, *Târîhu esmâi 's-sikât*, s.100.

³³⁸ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve'ta'dîl*, c. IV, s. 107.

³³⁹ Mahmûd b. Ahmed el-Aynî, *Meğânî 'l-ahbâr fî şerhi esâmî ricâli meâni 'l-âsâr*, nşr. Muhammed Hasan, Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, Beyrût 2016, c. I, s. 434.

³⁴⁰ Zehebî, *Siyer*, c. IX, s. 20.

³⁴¹ İbn Adî, *el-Kâmil*, c. IV, s. 282.

³⁴² Zehebî, *Târîhu 'l-islâm*, c. IV, s. 859.

³⁴³ Zehebî, *Mîzân*, c. II, s. 200.

³⁴⁴ İbn Hacer, *Takrîb*, c. II, s. 65.

³⁴⁵ İbn Hacer, *Lisânu 'l-mîzân*, nşr. Abdulfettâh Ebû Ğudde, Dâru'l-beşâiri'l-islâmiyye, 2002, c. IX, s. 317. İbn Hacer bu kitabında karşısına (صح) işâreti koyduklarının, hakkında delilsiz konuşulduğu anlamına geleceğini belirtmiştir. Bkz. İbn Hacer, *Lisânu 'l-mîzân*, c. IX, s. 247. Ayrıca nâşirin mukaddimesinden bkz. İbn Hacer, *Lisânu 'l-mîzân*, c. I, s. 99.

³⁴⁶ İbn Hacer, *Fethu 'l-Bârî*, mukaddime, s. 407.

kesin manaları ifâde etmediği ilk dönemlerde farklı terimler aynı veya benzer manaları ifâde edebilmektedir. Bu sebeple Yahyâ b. Maîn'den gelen bu dört rivâyet arasında çelişki olarak gözüken farklılık aslında öyle olmayabilir. Şöyle ki: “leyse bihî be’s” tâbirinin ona göre zaten “sika” kelimesiyle aynı anlama geldiği birçok kişi tarafından ifâde edilmiştir³⁴⁷. “sadûk” tâbiri ise aslında sadece râvînin adâletini ifâde edip zabtı hakkında olumlu veya olumsuz herhangi bir şey ifâde etmez³⁴⁸. Lâkin zabtı hakkında herhangi bir şey ifâde etmemesinden dolayı olarak birçok yerde râvînin zabtı hususunda sıkıntının olduğu çıkarılabilir. Bunu tam olarak anlayabilmek için bu ifâdenin kullanıldığı yerlerin bütününe bakmak gereklidir. “hüccet” ve “sika” kelimeleri ise çoğunluğun yaptığı taksîme göre aynı derecede olsa da Sehâvî bazen “hüccet” kelimesinin “sika” kelimesinden daha üst mertebeyi ifâde ettiğini delilleriyle ortaya koymuştur³⁴⁹. Yahyâ b. Maîn'in kullanım tarzından “sebt” kelimesini de “hüccet” anlamına getirdiği gözlenmektedir. Şu halde “sebt” ve “hüccet” kelimeleri ile “sika” kelimesi hem zabtı hem adâleti ifâde etmekle birlikte ilk iki terim “sika” teriminden daha üst seviyeyi bildirmektedir. İşte bu sebepten ötürü Yahyâ b. Maîn onun için “sadûk lakin hüccet değil” ve “sika ama sebt değil.” İfâdelerini kullanmıştır. Bu iki grup arasında pratikte fark ise ancak Bezzâr'ın dediği şekilde çoğunluk rivâyetlere muhâlif olarak getirilen ziyâdelerde ortaya çıkacaktır. Hâfız olanın, Yahyâ b. Maîn'in değimiyle hüccet ve sebt olanın ziyâdesi kabul edilip; sika veya sika anlamında sadûk râvînin kabul edilmeyecektir. Zira bir râvînin akranlarının rivâyetlerinden muhalif olarak getirdiği ziyâdesinin kabul görmesi için sika olmasının yanında hâfız olması da şart koşulmuştur³⁵⁰. Netice olarak onun sika olmakla birlikte hâfız olmadığı başka bir ifâdeyle “hüccet” veya “sebt” olmadığı, dolayısıyla Bezzâr'ın dediği gibi hadislerin metinlerinde veya isnâdlarında getirdiği ziyâdelerin makbûl sayılamayacağını söylemek yerinde olacaktır.

Muhammed b. İbrâhîm el-Basrî (İbn Ebî Adî) (v. 194/810):

H. 120 dolaylarında dünyaya gelmiştir³⁵¹. Abdurrahmân b. Mehdî, İbn Sa'd ve diğer hadis münekkitleri onun sika bir râvî olduğu hususunda müttefiktirler. Lakin Ebû Hâtim'den onun hakkında iki rivâyet gelip: bir rivâyette sika olduğu belirtilirken, diğer bir rivâyette onunla delil getirilemeyeceği ifâde edilmektedir³⁵². İbn Hacer ondan gelen bu ikinci rivâyeti

³⁴⁷ Leknevî, *er-Raf'u ve 't-tekmîl*, s.221-223.

³⁴⁸ Leknevî, *er-Raf'u ve 't-tekmîl*, s. 164.

³⁴⁹ Sehâvî, *Fethu'l-muğîs*, c. II, s. 117.

³⁵⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz. İbn Receb, *Şerhu ileli't-tirmizî*, C. I, s. 418-426. Aynı durum şâz hadis için de geçerlidir: İsnat veya metni diğer ravilerden farklı olarak rivayet eden bir kimsenin rivâyeti ancak hâfız veya imâm olması hâlinde kabul edilir, sadece sika olması yetmez. Bkz. İbn Receb, *Şerhu ileli't-tirmizî*, c. I, s. 461, 462.

³⁵¹ Zehebî, *Siyer*, c. IX, s. 221.

³⁵² İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, c. IX, s. 13.

müteşeddî olmasına bağlamış ve muhaddis cemâatinin onunla delil getirdiğini söyleyerek onun cerhini geçerli saymamıştır³⁵³.

İsmâîl b. İbrâhîm el-Esedî el-Basrî (İbn Uleyye) (v. 193/809):

H. 110'da dünyaya gelmiştir³⁵⁴. Aslen Kûfelidir³⁵⁵. Basra'da dîvânî sadakâtın başına geçirilmiş, Hârûn Reşîd'in (v. 193/809) hilâfetine sonlarına doğru ise mezâlîm dîvânının başında bulunmuştur³⁵⁶. Birçok ricâl münekkidi tarafından güvenilirliği, takvası ve özellikle zabtı hususunda övgüye mazhar olmuştur. Ahmed b. Hanbel'in "Basra'da tessebbütte (sağlam rivâyet ve hıfz) nihâyî derece ona aittir." sözü, hadis rivâyetinde hiç kimsenin kendine muhâlefet etmesine aldırış etmeyen Hammâd b. Seleme'nin onun muhâlefetini dikkate alması³⁵⁷, hiçbir kitabının bulunmaması (yani hafızasından rivâyet etmesi), hadisleri harflerini saya saya rivâyet etmesi (yani lafzen rivâyet etmesi) ve yine Ebû Dâvud'un İsmâîl b. Uleyye ve Bîşr b. Mufaddal hariç hata yapmayan hiçbir muhaddisin bulunmadığına dâir sözü³⁵⁸ onun zabtının kuvvetini göstermesi açısından önemlidir. Lâkin o da bazı konularda eleştiriye maruz kalmaktan kaçınmamıştır.

Bunlardan biri Hammâd b. Seleme³⁵⁹ ve Abdullâh b. Mübârek'in³⁶⁰ onu zekât toplama görevinde bulunmasından ötürü ayıplamasıdır. Elbette bu tenkit yaptığı işin muhtevâsından ziyâde bir devlet görevi olması hasebiyledir ki selef ulemânın bu konudaki tavrının sert olduğu bilinmektedir. Zehebî onun takvâsına ve ilmine vurgu yaparak ondan zuhûr eden hafîf yanlışların mertebesine zarar vermeyeceğini ifâde ederek onu savunmuştur³⁶¹. Esâsen Hammâd b. Seleme ve Abdullâh b. Mübârek'in bununla cerh etmeyi kastetmedikleri âşikârdır. Bu sözler sadece bir hoşnutsuzluğun ifâdesi olmalıdır. İbn Uleyye'nin nebîz içip sarhoş olduğu, hatta kendisini evine götürecek kimseye muhtâc olacak derecede içtiğine dair gelen rivâyeti yine Zehebî ğarîb bir hikâye olarak değerlendirip hiç

³⁵³ İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, mukaddime, s. 444.

³⁵⁴ el-Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, c. III, s. 31.

³⁵⁵ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, c. VI, s. 238.

³⁵⁶ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, c. III, s. 31.

³⁵⁷ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, c. II, s. 153, 154.

³⁵⁸ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, c. VI, s. 232-233; el-Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, c. III, s. 30.

³⁵⁹ Hammâd b. Seleme'nin "İsmâîl b. Uleyye'nin şemâilini Yûnus b. Ubeyd'in şemâiline benzetirdik ta ki girdiği olaya girene kadar." sözünde bahsedilen olayı Zehebî ilerde zikredeceğimiz halkul Kuran meselesi yerine devlet işi olan zekât toplama görevine girmesi olarak yorumlamıştır. Bu tespit yerinde bir tespittir. Zira onun halku'l-Kurân meselesinden dolayı eleştirilmesi 193'te başa geçen Emîn zamanına denk gelmektedir. Oysaki Hammâd h.167'de vefat etmiştir.

³⁶⁰ Abdullâh b. Mübârek, ona tepkisini bir şiirle dile getirmiştir. Onun Bu şiiri İbn Uleyye'nin mezâlîm dîvânının başına geçtiği zaman söylediğine dair bir rivâyet mevcûd olsa da İbn Hacer zekât toplama görevinin başına geçtiği zamanda söylediğini ifâde etmiştir (Bkz. İbn Hacer, *Tehzîbü'l-Kemâl*, c. I, s. 278.) İbn Hacer'in bu tespiti doğru bir tespittir. Zira onun mezâlîm dîvânının başına geçmesi h.193'te vefât eden Hârûn er-Reşîd'in hilâfetine sonlarına doğru meydana gelmiştir. Oysaki Abdullâh b. Mübârek h.181'de vefât etmiştir.

³⁶¹ Zehebî, *Siyer*, c. IX, s. 110.

kimsenin onu içki içmekle itham ettiğini bilmediğini söylemiştir³⁶². Onun asıl eleştirildiği hatta ehli hadîsin gözünde kötü duruma düşmesine sebep olan mesele halku'l-Kurân meselesidir³⁶³. Onun “Bakara ve Âli İmrân kıyâmet günü sahîpleri adına savunma yapan iki bulut gibi gelecektir.” hadîsini rivâyet etmesi üzerine gelen “Onların dili mi vardır?” sorusuna “Evet, yoksa nasıl konuşsunlar?” şeklinde verdiği cevap Kurân’ın yaratılmış olduğunu savunduğu şeklinde anlaşılmış ve bu sebeple kınanmıştır öyle ki halife Emîn bu sebeple ona ağır hakarete bulunmuştur. Hatîb el-Bağdâdî³⁶⁴ ve ona tâbi olarak Zehebî³⁶⁵ bu sözü hatayla söylediğini belirterek ve ondan Kurân’ın mahlûk olmadığını savunduğuna dair nakli esas alarak bu cerhi merdût saymışlardır. Aynı şekilde İbn Hacer’de onu söylemediği bir şey üzerine kötilediklerini ifâde ederek bu cerhi kabul etmemiştir³⁶⁶. İbn Uleyye’nin sadece bu rivâyeti bağlamında Kurân’ın mahlûk olduğunu savunduğunun çıkarılamayacağı ortada iken selef ulemânın ona karşı sergilediği bu tavrın Kurân’ın mahlûk olduğunu savunan ve Şâfiî ile şiddetli munâzaralara giren³⁶⁷ oğlu İbrâhîm’den kaynaklanması muhtemeldir. Zira muhaddis çevrelerince oğlu İbrâhîm’e duyulan öfke babası olması hasebiyle hassas olan bu konuda yaptığı ufak bir hatanın dahi ciddî algılanmış olmasına sebep olabilir.

Yezîd b. Hârûn el-Vâsîti (v. 206/822):

H. 118’de dünyaya geldi³⁶⁸. Birçok muhaddis onun güvenilirliği ve zabtı hususunda müttelik olup, onun takvasından ve sünnî duruşundan övgüyle söz etmiştir³⁶⁹. Öyle ki Halife Me’mûn onun halk içerisindeki konumunu göz önüne alarak fitne çıkmasını engellemek için onun ölümüne kadar Kurân’ın mahlûk olduğuna dair görüşünü resmen îlân etmemiştir³⁷⁰. Yahyâ b. Maîn İsmâîl b. Uleyye’nin hatalarının onun hatalarına nisbeten daha az olduğunu söylese de³⁷¹ birçok kişi onu hıfzı sebebiyle methetmiştir. Alî b. el-Medînî onun hakkında “Yezîd b. Hârûn’dan daha hâfızını görmedim.”³⁷² demiştir. Kendi hakkında “Yirmi beş bin isnâdı ezbere biliyorum. Bununla övünmem. Ben Hammâd b. Seleme’den rivâyet edenlerin

³⁶² Zehebî’nin ğarîb olarak nitelendirdiği hikâye şu şekildedir: Sehl b. Şâzeveyh dedi ki: Alî b. Haşrem’in şöyle dediğini işittim: “Vekî’e dedim ki: ‘İsmâîl b. Uleyye’nin nebîz içtiğini gördüm öyle ki eşek üzerinde taşınıyordu; kendini eve götürecek bir kimseye ihtiyaç duyuyordu.’ Bunun üzerine Vekî’ dedi ki: ‘Basralının içtiğini gördüğünde onu ithâm et.’ Ben de dedim ki: ‘Nasıl?’ Dedi ki: ‘Kûfeli nebîzi tedeyyüen içti. Basralı da tedeyyüen terk eder.’” (Bkz. Zehebî, *Siyer*, c. IX, s. 117.)

³⁶³ Zehebî, *Siyer*, c. IX, s.111, 112.

³⁶⁴ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, c. VI, s. 236, 237.

³⁶⁵ Zehebî, *Siyer*, c. IX, s. 118. Zehebî’nin bu konuda ki diğer değerlendirmeleri için bkz. Zehebî, *Mîzân*, c. I, s. 219, 220; *Tezkiratü'l-huffâz*, c.I, s. 236; *er-Ruvâtü's-sikâtü'l-mütekellemü fihim bi mâ lâ yücibu'r-redd*, nşr. M. İbrâhîm el-Mûsulî, Dârü'l-beşâiri'l-islâmiyye, Beyrût 1992, c. XVI, s. 61.

³⁶⁶ İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, c. I, s. 278.

³⁶⁷ Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, c. VI, s. 20-22.

³⁶⁸ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, c. VII, s. 228.

³⁶⁹ Zehebî, *Siyer*, c. IX, s. 359-362; *Târîhu'l-islâm*, c. V, s. 228.

³⁷⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, c. VI, s. 343, 344; Zehebî, *Siyer*, c. IX, s. 364.

³⁷¹ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, c. XIV, s. 340.

³⁷² Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, c. XIV, s. 340.

seyyidiyim. Bununla övünmem.”³⁷³ sözü zabtının seviyesini açıkça ortaya koymaktadır. Lâkin Vâsıt’ta³⁷⁴ ömrünün son zamanlarına doğru gözünü kaybettiğinden ötürü bilmediği hadisleri cariyesinin ona kitabından aktarmasıyla ezberleyip rivâyet etmesi bazı muhaddîsler tarafından hoş karşılanmamıştır³⁷⁵. Esâsen hâfız olması hasebiyle âmâ olmasının rivâyetlerine zarar vermemesi gerekirdi. Lâkin sıkıntının sadece âmâ olmasında kalmayıp yaşının ilerlemesi sebebiyle hâfızasının kötüye gitmesinin söz konusu olduğunu Hatîb el-Bağdâdî³⁷⁶ açıkça belirtmiştir ki bu durumda olan kimsenin rivâyetlerinin sahîh olup olmadığı ihtilaflıdır. Ahmed b. Hanbel ve Yahyâ b. Maîn ümmî ve âmânın ezbere bilmedikleri hadisleri onun kitabından başkasının telkîn etmesiyle rivâyet etmesini câiz görmese de³⁷⁷ çoğunluk ulemâ kitabının tahriften korunduğunun emîn olunması ve telkîn eden kimsenin sika olması şartıyla bunun caiz olduğunu söylemektedirler³⁷⁸. Buna ilâveten hâfızasının gerilediği dönemde, ezberinden rivâyet etmediği hadislerle birlikte ezberinden rivâyet ettiği veya unutup telkîn edilince hatırına gelip de rivâyet ettiği hadislerin de mevcut olması kuvvetle muhtemeldir ki ihtilaflı olan sadece ilkidir. Diğer ikisi ittifakla caizdir³⁷⁹. Onun eleştirildiği bir başka konu ise tedlîs yapmasıdır. Onu bu sebeple ağır eleştiren tek kişi Yahyâ b. Maîn olup eleştirisini şu şekilde dile getirmiştir: “Yezîd hadîs ashâbından tedlîs yapar. Çünkü o kimden rivâyet ettiğini ayırt etmez ve önem vermez.”³⁸⁰ Lâkin Yezîd b. Hârûn’dan nakledilen “Avf’tan rivâyet ettiğim bir hadis hariç hiçbir hadiste tedlîs yapmadım. O hadiste de bereket görmedim” sözü

³⁷³ Onun zabtı hususunda anlatılan en dikkat çekici kıssa şudur: “Yezîd b. Hârûn’a ‘Müstemlî Hârûn (hocanın hadislerini kalabalığa duyurma ve yazdırtmayla sorumlu kişi) senin hadislerin arasına ekleme yapmayı istiyor (sınamak için). Hadislerini ezberle.’ denilmişti. Durum böyle iken Hârûn içeriye girdi ve Yezîd onun sesini işitti. Bunun üzerine şöyle dedi: ‘Ey Hârûn, hadislerim arasına ekleme yapma isteğin bana ulaştı. Bütün gücünü sarf et ve eğer acırsan Allâh sana acımasın. Yirmi üç bin hadîs ezbere biliyorum. Bununla kibirlenmem. Hadislerimin hakkını veremez isem Allâh beni burada mukîm kılsın.’” Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, c. XIV, 341, 342.

³⁷⁴ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, c. XIV, s. 342.

³⁷⁵ Belhî, *Kabûlu’l-ahbâr*, c. II, s. 22, 23.

³⁷⁶ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, c. XIV, s. 340.

³⁷⁷ İbn Receb, *Şerhu ileli’t-tirmizî*, c. I, s. 510.

³⁷⁸ Râfî (v.623) bu ihtilâfın âmâ olan hocanın âmâ olduktan sonra işittiği hadisler hakkında olduğunu, ondan önce işittiklerinin ise ihtilafsız caiz olduğunu söylemiştir. Muhammed b. Abdullâh ez-Zerkeşî, *en-Nüket alâ mukaddimetî İbn Salâh*, nşr. Zeynü’l-Âbidîn b. Muhammed, Edvâu’s-selef, Riyâd 1998, c. III, s. 601.

³⁷⁹ İbn Receb, *Şerhu ileli’t-tirmizî*, c. I, s. 511. Zehebî onun için “Onun bu yaptığında bir sıkıntı yoktur. Yezîd kesinlikle hüccettir.” demiştir. (Bkz. Zehebî, *Siyer*, c. IX, s. 363.) İbn Hacer ise şöyle demiştir: “Bazı mutekaddim hadisçiler az bir gevşeklikten dahi sakınırlardı. Çünkü bu fiilden cariyesine itimad ettiği anlaşılır ki cariyesi (onun kitabındaki) yanlış ve doğru bilgiyi ayırt edecek donanıma (itkân) sahip değildir. Bundan dolayı onu bu fiili sebebiyle ayıpladılar. Oysaki bundan ne zayıf olduğu ne de gevşek olduğu çıkar. Nitekim (muhaddis) cemaati onunla delil getirmiştir.” Bkz. İbn Hacer, *Fethu’l-Bârî*, mukaddime, s. 403.

³⁸⁰ İbn Hacer, *Tehzîbu’t-Tehzîb*, c. XI, s. 368. Hatîb el-Bağdâdî ve Belhî, Yahyâ b. Maîn’in sözünün baş tarafını farklı şekilde vermektedirler. “Yezîd b. Hârûn hadîs ashâbından değildir (يزيد بن هارون ليس من أصحاب الحديث)...” (Belhî, *Kabûlu’l-ahbâr*, c. II, s. 23; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, c. XIV, s. 340.) Zehebî ise ne İbn Hacer’in ne de diğerlerinin verdiği baş kısmı almadan sözün geri kalanına yer vermiştir. (Zehebî, *Siyer*, c. IX, s. 363.) Anlaşılan o ki Zehebî ve İbn Hacer sözün baş tarafını, gerçeği yansıtmaması ve onun ashâbu’l-hadîsin ileri gelenlerinden olduğunun mâlûm bir durum olması sebebiyle mâkûl karşılamamıştır. Bu sebeple Zehebî bu tarafına yer vermemiş olabilir. İbn Hacer de “يلس” kelimesinin “ليس” şeklinde tahrîfe uğradığını düşünmüş olmalıdır.

Yahyâ b. Maîn'in sözünün gerçeği yansıtmadığını göstermektedir. Ayrıca Yahyâ b. Maîn'den onun "sika" olduğuna dair gelen diğer rivâyet bu rivâyetle çelişkili gözükmemektedir. Birçok hadis imamında olmakla birlikte özellikle Yahyâ b. Maîn'de bu tür çelişkili rivâyetler çokça rastlanılan bir şeydir. Bu tür durumlar icthâat değişikliğiyle açıklanabileceği gibi râvî hakkında yapılan tâdîl ve cerhin genel anlamda olmadığı, belli şeylere nisbeten veya karşılaştırıldığı başka râvîlere nisbetle olduğu şeklinde de açıklanabilir³⁸¹. Özellikle Yahyâ b. Maîn'den gelen çelişkili yorumların çok olması meselenin icthâd değişikliği dışında bir şeyle alakalı olduğunu göstermektedir. Burada şunu belirtmek gerekir ki bazı münekkitler özellikle Yahyâ b. Maîn genellikle bir râvî hakkında müctehit fakîhler gibi kapsamlı şekilde düşünüp hüküm vermezdi. Onlar kendilerine bir râvî sorulduğunda bazen bir yönünden bazen farklı bir yönünden bahsederlerdi. Ve birçok kez kendilerine sorulan sorunun tarzına göre bir râvî hakkında farklı hükümler verirlerdi³⁸². Bu sebeple esas olan nakledilen yorumların hepsini gözetmek ve belli karînelere dayanarak hüküm vermektir. Herhangi bir karîne bulunmadığı durumda ise Tehânevî'nin İbn Hacer'in söylemlerinden anladığı üzere ta'dîlin esas alınması, cerhin ise herhangi bir durumla alakalı olduğunu düşünmek asıl olmalıdır³⁸³. Birçok münekkidin Yezîd b. Hârûnu imâm ve hüccet olarak tanımlaması Yahyâ b. Maîn'in onu güvenilir kabul ettiğine dâir açık bir karînedir. Şu halde ondan ta'dîl içerikli gelen rivâyet esas alınacaktır.

Muhammed b. İshâk el-Medenî (v. 150/767-153/770):

H. 80'de doğmuştur. Siyer ve meğâzî alanında öne çıkmıştır. Tâbiünden sayılmaktadır³⁸⁴. Hz. Enes'i (v.91) gördüğü³⁸⁵ söylene de onun vefatında on yaşında bir çocuk olması ve bu esnada Enes b. Mâlik'in Basra'da ikâmet ettiğinin bilinmesi bu ihtimâli zayıflatmaktadır. Ancak Enes b. Mâlik'in Basra'da ikâmeti sırasında bazen Medîne'ye geldiği düşünülecek olursa o zaman bu nakil doğru olacaktır. Buna göre ondan hadîs almış olabileceği farz edilse de hem ziyâret esnâsında olması hem de İbn İshak'ın yaşı itibâriyle ondan çok rivâyet alamıyacağı söylenebilir. İbn İshak'ın Basra'ya gittiğine dair açık bir nakil bulunmasa da Peygamber efendimizin gazâlarını kaydetmek ve birçok kişiden rivâyet almak için çokça şehri dolaştığı bilinmektedir. Ayrıca ömrünün son yıllarında Bağdat'ta ikâmet

³⁸¹ Leknevî, *er-Raf'u ve 't-Tekmil*, s. 262-264.

³⁸² Bir münekkit bazen râvîye ait bir hadîsin tarîklerini inceleme esnasında râvînin zayıf olduğunu söyleyebilir. Oysa ki o bu hükmü sadece o hadîsine nisbeten vermiştir. Bu sebeple bu hüküm onun râvî hakkında ki düşüncesini tam olarak yansıtmaz. Leknevî, *er-Raf'u ve 't-Tekmil*, s. 262-264.

³⁸³ Leknevî, *er-Raf'u ve 't-Tekmil*, s. 263. (Nâşirin notu)

³⁸⁴ Zehebî, *Târîhu 'l-islâm*, c. IV, s. 193.

³⁸⁵ Zehebî, *Siyer*, c. VII, s. 34.

etmiştir³⁸⁶. Bağdat'a yakın olması hasebiyle Basra'ya gitmesinin dolayısıyla Humeyd'le karşılaşmasının bu yıllarına denk geldiğini söylenebilir.

İbn İshâk hadîs rivâyetinde güvenilirliği çokça tartışılan bir kimsedir. Bir kısım ulemâ onu çok üst mertebede görürken bir çoğuda onu cerh etmiş hatta bazıları yalancı olmakla suçlamıştır. Zührî onun hakkında “İbn Mahreme'nin mevlâsı (İbn İshâk) Medîne'de olduğu sürece Medîne'de ilim devam eder.” demiş³⁸⁷, Şube ve Süfyân b. Uyeyne onun hakkında “hadiste mü'minlerin emîri” ifâdesini kullanmıştır³⁸⁸. Buna mukâbil Yahyâ b. Saîd el-Kattân ve Mâlik b. Enes onu aşırı derecede zayıf kabul etmiş³⁸⁹, Hişâm b. Urve ise onu yalancılıkla ithâm etmiştir. Onu yalancılıkla ithâm etmesine sebep olan durum şu nakilde açıkça belirtilmiştir:

“Süleymân b. Dâvut dedi ki: Yahyâ b. Saîd el-Kattân bana şöyle dedi: ‘Şâhitlik ederim ki Muhammed b. İshâk çok yalancıdır.’ Ben de dedim ki: ‘Nereden biliyorsun?’ Dedi ki: ‘Vüheyb b. Hâlid bana söyledi.’ Bunun üzerine ben de Vüheyb'e dedim ki: ‘Sen nereden biliyorsun?’ O da: ‘Mâlik b. Enes bana söyledi.’ dedi. Bunun üzerine Mâlik b. Enes'e ‘Sen nereden biliyorsun?’ dedim. Dedi ki: ‘Bana Hişâm b. Urve söyledi.’ Hişâm b. Urve'ye ‘Sen nereden biliyorsun?’ dedim. Dedi ki: ‘Benim hanımım Fâtıma bint Münzir'den rivâyette bulunmuş. Oysaki o (hanımım) benim yanıma dokuz yaşındayken girdi ve Allah'la karşılaşana dek o, onu (hanımımı) görmemiştir.’”³⁹⁰

Ahmed b. Hanbel bir yerde onun haberi olmadan İbn İshak'ın Fâtıma'dan izin alarak yanına gelmiş olabileceğini söylerken³⁹¹, başka bir yerde ise İbn İshak'ın ondan mescitte işitmiş olabileceği ihtimalini dile getirmiştir³⁹². Her halükarda bu cerhi geçersiz saymıştır. Buhârî bazı Medîne ehlinde naklen Fâtıma bint Münzir'in ona mektupla rivâyet etmiş olabileceğini ve Medîne ehline göre mektupla rivâyetin câiz olduğunu söylemiştir³⁹³. Alî b. el-Medînî ise yanına çocukken girebilmiş olma ihtimâline dayanarak Hişâm'ın verdiği hükmün hüccet olmadığını söylemiştir³⁹⁴. Ebû Hâtim Hz. Âişe'nin sahâbelere rivâyet ederken aralarında örtü bulunduğu gibi Fâtıma bint Münzir'in İbn İshâk'a rivâyet ettiğinde aralarında örtü olabileceğini belirterek bunun bir cerh sebebi sayılamayacağını söylemiştir³⁹⁵. Zehebî bu meseleye tamamen farklı yaklaşmıştır. O, Hişâm'ın bu tutumda olduğunu inkar etmemekle birlikte Süleymân'dan nakledilen bu hikayenin tamamen asılsız olduğunu savunmuş ve Yahyâ

³⁸⁶ Zehebî, *Siyer*, c. VII, s. 47.

³⁸⁷ İbn Mühriş Ahmed b. Muhammed, *Ma'rifetü'r-ricâl li'l-imâm Ebî Zekerîyyâ Yahyâ b. Maîn*, nşr. Muhammed b. Alî, el-Fârûku'l-hadîse, Kâhire 2009, s. 392.

³⁸⁸ İbn Hibbân, *es-Sikât*, c. VII, 383.

³⁸⁹ Ukaylî, *ed-Duafâü'l-kebîr*, c. IV, s. 28.

³⁹⁰ Ukaylî, *ed-Duafâü'l-kebîr*, c. IV, s. 28.

³⁹¹ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, c. I, s. 238.

³⁹² İbnü'l-Cevzî Abdurrahmân b. Alî, *ed-Duafâ' ve'l-metrûkîn*, nşr. Abdullâh el-Kâdî, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrût 1985.

³⁹³ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, c. XXIV, s. 417.

³⁹⁴ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, c. I, s.244.

³⁹⁵ İbn Hibbân, *es-Sikât*, c. VII, 381.

b. Saîd el-Kattân'ın böyle çürük bir gerekçeyle İbn İshâk'a yalancılığı nisbet etmeyeceğini söylemiştir. Onun bu tezi savunmada gösterdiği deliller Süleymân'ın yalanla ithâm edilen bir kimse olması, Onun hikâyeyi zincirleme yaparak anlatması ve en önemlisi Fâtıma'nın Hişâm'la evlendiğinde dokuz yaşında olamayacağıdır. Zira Fâtıma bint Münzir'in h. 73'te vefat eden büyük annesi Esmâ bint Ebî Bekir'den rivâyetlerinin bulunması, Hişâm b. Urve'nin ise h. 61 doğumlu olması hasebiyle Esmâ bint Ebî Bekir'in dönemine yetişememesi hanımı Fâtıma'nın ondan daha büyük olduğunu göstermektedir. Bu da hanımı dokuz yaşındayken Hişâm'ın daha doğmamış olduğunu göstermektedir. İşte Zehebî bütün bu verilere dayanarak Süleymân'ın naklettiği hikâyenin hurâfe olduğuna hükmetmiştir. Yalnız Hişâm'ın İbn İshâk'a yalancılığı nispet ettiği yine ondan gelen başka nakillerle sabittir. Zehebî aynı metoda başvurarak Hişâm'ın cerhini kabul etmemiştir. O, h. 81 doğumlu İbn İshâk'ın Fâtıma'yla görüştüğünde Fâtımâ'nın altmış veya elli yaşında acûze bir kadın olduğunu dolayısıyla Fâtıma'nın onun kendi yanına gelmesinde ve rivâyetlerini dinlemesinde bir zarar görmediğini ifâde etmiştir. Zira Zehebî'ye göre Fâtımâ'nın h. 73'te vefat eden Esmâ bint Ebû Bekr'den hadis rivâyet etmesine rağmen h. 61 doğumlu Hişâm'ın rivâyet etmemesi onun kocasından on yıl veya on yıldan daha önce doğduğunu yani h. 50'de veya daha önce doğduğunu göstermektedir. H. 80 doğumlu İbn İshâk'ın ondan rivâyette bulunduğu en azından yirmi yaşında olduğu yani h.100'de işittiği düşünülecek olsa Fâtımâ'nın elli veya daha üst bir yaşta olması gerekmektedir. Bu da ondan rivâyette bulunduğu Fâtımâ'nın yaşlı olduğunu göstermektedir. Zehebî bunun dışında İbn İshâk gibi Muhammed b. Sevka'nın da Fâtımâ'dan rivâyeti bulunduğunu ve Fâtımâ'nın İbn İshâk'ın süt teyzesi veya süt halası olabileceğinin de muhtemel olduğunu söyleyerek bu cerhi geçersiz gördüğünü tekrar tekrar ifâde etmiştir³⁹⁶.

İbn İshâk'ın ithâm edildiği şeylerden biri de kaderî olmasıdır³⁹⁷. Hattâ bazı rivâyetlerde Medîne vâlisinin bu görüşünden dolayı onu sopa ile dövdürttüğü geçmektedir³⁹⁸. Buna ilâveten bazı yerlerde mu'tezilî olduğu da kaydedilmektedir³⁹⁹. Bu ithamlara rağmen Muhammed b. Abdillâh b. Nümejr (v. 234/849) onun kader görüşünden en uzak kimse olduğunu savunmuştur⁴⁰⁰. İbn Seyyidünnâs (v. 734/1334) ise kaderî olan bir râvînin

³⁹⁶ Zehebî, *Siyer*, c. VII, s. 42, 49, 50; *Târîhu'l-islâm*, c. IV, s. 193; *Mîzân*, c. III, 471.

³⁹⁷ Ebû Zûr'a er-Râzî, *ed-Du'afâ li Ebî Zûr'a fi ecvibetihî alâ esileti'l-Berze'i*, nşr. Su'dî b. Mehdî, İmâdetu'l-bahsil'ilmî, Medîne 1982, c. II, s. 588; Ukaylî, *ed-Duafâü'l-kebîr*, c. IV, s. 28.

³⁹⁸ İbn Adî, *el-Kâmil*, c. VII, s. 260.

³⁹⁹ Ebû Zûr'a er-Râzî, *ed-Du'afâ li Ebî Zûr'a*, c. II, s. 591.

⁴⁰⁰ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, c. I, s. 241.

rivâyetlerinin artı bir sebep olmadan reddedilemeyeceğini söylemiştir⁴⁰¹. Onun bu sebepten maksadının bid’atı uğruna hadis uydurduğunun tespit edilmesi gerektiği olabilir.

İbn İshak’ın eleştirildiği başka durumlar da mevcuttur. Bu eleştirileri en iyi ele alan Ahmed b. Hanbel’dir. Ona İbn İshak’ın durumu sorulunca “tedlîsi gerçekten çoktur.” demiş, bunun üzerine “‘haddesenî’ ve ‘ahberanî’” dediğinde sika mıdır?” diye sorulmuş o da: “O ‘ahberanî’ der, sonra değiştirir” diye cevap vermiştir. Başka bir rivâyette “Bana göre en iyi hadîsi ‘ahberanî’ ve ‘semi’tu’ dediğidir.”⁴⁰² şeklinde gelmektedir. Yine başka bir yerde “Kendisinden bu tarz hadislerin (yani meğâzî ve siyer tarzı hadislerin) rivayet edilebileceği bir adamdır... Helal ve haram söz konusu olunca (dört parmağını tutarak) böyle adamlar isteriz.” demiştir⁴⁰³. Bu eleştirilerle beraber genel mânada onun için “sâlihu’l-hadîs” tabirini kullanmıştır⁴⁰⁴. Müteaahir dönemde Zehebî de Ahmed b. Hanbel’in verdiği hükmü benimseyerek onu “sâlihu’l-hadîs”, “hasenü’l-hadîs”, “sadûk” gibi vasıflarla nitelemiş ve meğâzîdeki rivâyetlerinin ahkâmındaki rivayetlerinden daha kuvvetli olduğunu savunmuştur. Bununla birlikte tek kaldığı (teferrüd) yerlerde hadîsinin münker olduğunu ve siyer kitabında isnâdsız zikrettiği tuhaf şeyler bulunduğunu, ma’rifet ve nakd sahibi olan kimse için ise bu kitapta çok hayır bulunduğunu ifâde etmiştir⁴⁰⁵.

Bişr b. el-Mufaddal el-Basrî (v. 184/800, 187/803):

Vefatında seksen yaşında olduğu bilgisine göre doğum tarihinin takrîben h. 106 olduğu söylenebilir⁴⁰⁶. Basra’nın en sağlam muhaddislerinden sayılır. Hadis münekkitleri onun güvenilir olduğu hususunda müttefiktirler. Ahmed b. Hanbel Basra’da tessebbütte (sağlam rivâyet ve hıfz) nihâyî derecenin ona ait olduğunu söylemiş⁴⁰⁷; Ebû Dâvud ise her muhaddisin hata yaptığını, yalnız İsmâil b. Uleyye ve Bişr b. Mufaddal’ın bu durumdan müstesnâ olduğunu ifâde etmiştir⁴⁰⁸.

İbrâhîm b. Muhammed el-Kûfî (Ebû İshâk el-Fezârî) (v. 184/800, 188/804):

Seksen yaşlarında vefat ettiği bilgisine göre doğum târihinin takrîben h. 106 olduğu söylenebilir.⁴⁰⁹ Abbâsîlerin sınır bölgesi olan Mesîsa’ya (günümüzde Adana il sınırında bulunan Misis denilen bölge) yerleşmiş, orada hem Bizanslılara karşı mücâdele ederken hem

⁴⁰¹ Muhammed b. Muhammed İbn Seyyidünnâs, *Uyûnu’l-eser fî fûnûni’l-meğâzî ve’ş-şemâil ve’s-siyer*, nşr. İ. Muhammed Ramazan, Dâru’l-kalem, Beyrût 1993, c. I, s. 18.

⁴⁰² İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, c. VII, s. 194.

⁴⁰³ Yahyâ b. Maîn, *et-Târîh (rivâyetü’l-Dûrî)*, c. III, s. 60.

⁴⁰⁴ Ahmed b. Hanbel, *Mesâilü Ahmed b. Hanbel*, nşr. Muhammed b. Alî, Dâru’l-fârûku’l-hadîse, Kâhire 2013, s. 502.

⁴⁰⁵ Zehebî, *Târîhu’l-islâm*, c. IV, s. 193; *Mîzân*, c. III, s. 470, 475; *Tezkiratü’l-huffâz*, c. I, s. 130; *Siyer*, c. VII, s. 35, 41, 50.

⁴⁰⁶ Zehebî, *Siyer*, c. IX, s. 36.

⁴⁰⁷ İbn Hacer, *Tehzîbu’t-Tehzîb*, c. I, s. 459.

⁴⁰⁸ el-Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl*, c. III, s. 30.

⁴⁰⁹ Zehebî, *Siyer*, c. VIII, s. 541.

de ahâlîye dînî önderlik yapmıştır. Mücâhid yapısı ilmî duruşuna da yansımış olan Fezârî Siyer'e (savaş hukuku) dair bir eser kaleme almış ve bu eser beğeniye mazhar olmuştur. Öyleki Şâfiî, hiç kimsenin siyer konusunda onun gibi yazamadığını söylemiştir. Zamanında takvâsı, fazîleti herkes tarafından kabul edilen Fezârî, tebliğci vasfıyla öne çıkmış bu sebeple mutasavvıf kişiliğiyle meşhûr Fudayl b. İyâz'dan dahi üstün kabul edilmiştir⁴¹⁰. Onun şöhreti sadece takvâ boyutunda kalmayıp hadis rivâyetinde de güvenilirliği tartışmasız kabul edilmiştir⁴¹¹. Her ne kadar İbn Sa'd onu hadislerinde hatası çok olan diye vasıflasa da⁴¹² hemen öncesinde "sika" diye vasıflaması buradaki çok hatadan sika bir râvînin yapabileceği miktarda çok hatayı kastettiğini gösterebilir. Zira çokluk göreceli ve kapalı bir kavramdır ve ondan ne kastedildiğini anlamak için müellifin sözünün bütününe bakmak gerekmektedir. Lâkin "sika" kelimesi "sadûk" tâbiri gibi bazen sadece râvînin adaletini bildirip zabtıyla alakalı bir bilgi sunmamaktadır⁴¹³. Nitekim İbn Sa'd'ın *et-Tabakât*'ında sika ve hatası çok diye vasıfladığı diğer iki râviye⁴¹⁴ bakıldığında bunların bazı cerh ve ta'dîl kitaplarından⁴¹⁵ sadûk râvîler olduğunun anlaşılması, İbn Sa'd'ın maksadını ortaya koymaktadır. Şu durumda İbn Sa'd hatası çok olan derken Fezârî'yi zabtı yönünden cerh etmeyi kastetmiş olmaktadır. Lâkin kapalı olması ve gerekçesinin belirtilmemiş olması hasebiyle bu cerhin geçersiz olması gerekecektir.

Abdullâh b. Bîkr el-Basrî (v.208/824):

Doksan yaşına yakın bir zamanda vefat ettiği bilgisine göre takrîben h.118'de doğduğu söylenebilir⁴¹⁶. Ahmed b. Hanbel, İclî, İbn Hibbân, Dârekutnî ve daha birçok muhaddis onun sika olduğunu söylerken Ebû Hâtîm⁴¹⁷ ve İbn Şâhîn onu sâlih olarak vasıflamış, Ebû Zûr'a ise hadîslerini sâlih olarak vasıflamıştır⁴¹⁸. Yahyâ b. Maîn'den ise bu konuda sika ve sâlih olduğuna dair iki rivâyet gelmiştir⁴¹⁹. "sâlih" tâbiri râvînin takvâsını bildirip zabtıyla ilgili herhangi bir şey ifâde etmemektedir⁴²⁰. Lâkin "sâlihu'l-hadîs" (hadîsi sâlih olan) kavramı râvînin rivâyetiyle ihticâc edilemeyeceğini ancak i'tibâr için alınabileceğini göstermektedir⁴²¹.

⁴¹⁰ Ebû Üsâme'ye hangisi daha fazîletli Ebû İshâk mı Fuzayl mi? diye sorulunca o: "Fuzayl nefsinin adamıdır. Ebû İshâk ise âmmenin adamıdır." demiştir.

⁴¹¹ Zehebî, *Târîhu'l-islâm*, . IV, s. 798; Moğoltay b.Kılıç, *İkmâlû tehzîbi'l-keâm*, c. I, s. 269-273.

⁴¹² İbn Sa'd, *et-Tabakât*, c. XX, s. 339.

⁴¹³ Leknevî, *er-Raf'u ve't-tekmîl*, s.159.

⁴¹⁴ Bahsi geçen iki râvî Ca'fer bin Bürkân ve Âsım bin Behdeledir. Bkz. İbn Sa'd, *et-Tabakât*, c. VI, s. 317; c. VII, s. 335.

⁴¹⁵ Bkz. İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, c. II, s. 84; c. V, s. 39.

⁴¹⁶ Zehebî, *Siyer*, c. IX, s. 451.

⁴¹⁷ İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, c. V, s.162, 163.

⁴¹⁸ Moğoltay b.Kılıç, *İkmâlû tehzîbi'l-keâm*, c. VII, s. 266.

⁴¹⁹ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, c. IX, s. 428, 429.

⁴²⁰ Leknevî, *er-Raf'u ve't-Tekmîl*, s. 138. (nâşirin notu)

⁴²¹ Suyûtî, *Tedribu'r-râvî*, c. I, s. 407.

Abdullâh b. Bîkr'i bu ifâdeyle cerh eden Ebû Zûr'a cerh etmede mu'tedil⁴²² tavrıyla bilinse de bazen müteşeddît davrandığı da söylenmiştir⁴²³. Şu halde onun, hakkında sika olduğuna dair genel kanaatin oluştuğu Abdullâh b. Bîkr'i cerh etmesi gerekçelendirilmemiş olduğu da dikkate alındığında geçersiz sayılacaktır. Buna ilâveten zikretmiş olduğumuz Ebû Zûr'a'nın onun hakkında "sâlihu'l-hadîs" sözü Moğoltay b. Kılıç'ın *İkmâl*'inde Bâcî ve İbn Halfûn'dan naklettiğidir. Lâkin Bâcî'ye ait *et-Ta'dîl ve't-tecrîh*'in matbû nüshasında "sâlihu'l-hadîs" yerine "sâlih" tâbiri geçmektedir⁴²⁴. Eğer bu ifâdeyi kullanmışsa zaten cerh etmemiş sayılacaktır.

Mu'temir b. Süleymân el-Basrî (v.187/803):

H. 106 yılında dünyaya gelmiştir⁴²⁵. Teymî kabîlesine mensûb olmamasına rağmen ona nisbet edilmesi teymîlerin bulunduğu muhîte yerleşmesi sebebiyledir. Âbid ve zâhid kimselerden kabul edilmektedir⁴²⁶. Onu; İbn Sa'd⁴²⁷ ve İclî⁴²⁸ "sika", Ebû Hâtîm⁴²⁹ "sika, sadûk", İbn Hibbân⁴³⁰ ise "müteyakkiz (uyanık)" olarak vasıflamıştır. Ahmed b. Hanbel onun hakkında "Mu'temir ne kadar da büyük bir hâfızdı. Ona neyi sorarsak soralım mutlaka o konuda bildiği bir şey vardı."⁴³¹ demiştir. Lâkin Yahyâ b. Saîd el-Kattân onun için "Mu'temir b. Süleymân size bir hadis rivâyet ettiğinde onu (diğer hadislere) arz edin. Zira onun hıfzı kötüdür."⁴³², İbn Hirâş (v.283/852) "Hıfzından rivâyet ettiğinde hata eden sadûk bir râvîdir. Kitabından rivâyet ettiğinde ise sikadır."⁴³³ demişlerdir. Yahyâ İbn Maîn'den ise onun hakkında "sika"⁴³⁴ ve "hüccet değil"⁴³⁵ şeklinde iki farklı rivâyet bulunmaktadır. Yahyâ b. Saîd el-Kattân cerh etmede sert tavrıyla meşhûrdur. Nitekim onun bir râvînin bir hadîsi bir şekilde sonra aynı hadîsi başka bir şekilde rivâyet ettiğini gördüğünde bir daha ondan hiç rivâyetle bulunmadığı söylenmiştir⁴³⁶. İbn Hirâş'ın onun hıfzı hakkında ki görüşü ise onunla aynı devirde yaşayan ve hâline şahit olan Ahmed b. Hanbel'in sözüyle açıkça çelişmektedir. Yahyâ b. Maîn'den çelişkili gibi gözükken iki rivâyet ise esâsen çelişkili olmayıp aksine

⁴²² Zehebî, *el-Mûkiza*, c. I, s. 81.

⁴²³ Mahmûd b. Muhammed el-Minyâvî, *Şerhu'l-Mûkiza*, Mısır 2011, s.139.

⁴²⁴ Bkz. Ebu'l-Velîd Süleyman b. Halef el-Bâcî, *et-Ta'dîl ve't-tecrîh limen harrace lehu'l-Buhârî fi'l-Câmi'i's-sahîh*, nşr. Ebû Lübbâbe Hüseyin, Dâru'l-Livâ', Riyâd 1986, c. II, s. 812.

⁴²⁵ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, c. XXVIII, s. 254

⁴²⁶ Zehebî, İbn Adî, *el-Kâmil*, c. IV, s. 979.

⁴²⁷ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, c. VII, s. 213.

⁴²⁸ İclî, *es-Sikât*, c. II, s. 286.

⁴²⁹ İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, c. VIII, s. 403.

⁴³⁰ İbn Hibbân, *es-Sikât*, c. VII, s. 522.

⁴³¹ Ebû Dâvûd Süleymân b. Eş'as es-Sicistânî, *Suâlâtü Ebî Dâvûd es-Sicistânî li'l-İmâm Ahmed b. Hanbel fi cerhi'r-ruvât ve ta'dîlihîm*, nşr. Muhammed b. Alî, el-Fârûku'l-hadîse, Kâhire 2001, s. 153.

⁴³² Ebu'l-Velîd el-Bâcî, *et-Ta'dîl ve't-tecrîh*, c. II, s. 763.

⁴³³ Zehebî, *Mîzân*, c. IV, s. 142.

⁴³⁴ İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, c. VIII, s. 403.

⁴³⁵ Zehebî, *Mîzân*, c. IV, s. 142.

⁴³⁶ Leknevî, *er-Raf'u ve't-Tekmîl*, s. 261.

birbirinin tamamlayıcısı olmaktadır. Zira daha öncede zikredildiği üzere “hüccet” tâbiri “sika” tâbirine nisbeten bir üst seviyede tâdîl derecesini ifâde etmektedir. Şu halde bir râvînin hüccet olmaması sika olmadığı anlamına gelmez. Ebû Hâtîm’in onun hakkında “sika” ve “sadûk” vasıflarını birleştirerek kullanması belki de bunu ifâde etmek için yani sika vasfında üst seviyeye ulaşmadığını göstermek içindir⁴³⁷. Nitekim oğlu İbn Ebî Hâtîm’in *İlel*’inde Mu’temir’in bazı rivâyetlerindeki hatalarına dair ona ve Ebû Zür’a’ya ait bazı tespitler mevcuttur⁴³⁸. Aynı şekilde Dârekutnî’nin *İlel*’inde de bu tür tesbitler vardır⁴³⁹. Bütün bunlardan hareketle onun istenilen seviyede olmasa da sika olduğunu söylemek yerinde olacaktır.

Hâlid b. el-Hâris el-Basrî (v. 186/802):

H.120 senesinde dünyaya gelmiştir. Yahyâ el-Kattân, Ebû Zür’a, Nesâî gibi en müteşeddîd münekkitler ve diğer muhaddisler onun hakkında tadîlde en üst dereceyi ifâde eden birbirinden farklı sîğalar kullanmıştır⁴⁴⁰. Aynı şekilde Ahmed b. Hanbel onu, zabtını övdüğü ve Basra’da tessebbütte nihâyi seviyenin kendisine ait olduğunu belirttiği Bîşr b. Mufaddal’dan dahi üstün görmüştür⁴⁴¹. Yine onun için söyle demiştir: “Hâlid b. el-Hâris hadîsi işittiği gibi aktarırdı. İbn Mehdî de hadîsi işittiği gibi aktarırdı. Vekî’ işittiği gibi aktarmaya çalışırdı. Çoğu kez bir harf veya herhangi bir şey hakkında ‘yâni böyledir.’ derdi.”⁴⁴²

1.2.3.3.2. Humeyd et-Tavîl’in Talebelerinden Aktaranlar

Abd b. Humeyd el-Keşî (v. 249/863):

H. 170 senesinden sonra doğmuştur. Birçok eser tasnif etmiştir⁴⁴³. İbn Hibbân onu *es-Sikât* adlı kitabına almış⁴⁴⁴, Zehebî onun için “hâfız” ve “hüccet” ifâdesini kullanmıştır⁴⁴⁵.

İbrâhîm b. Sa’d ez-Zührî (v. 183/799):

⁴³⁷ Nitekim Zehebî, “Âdil, hüccet” bileşiğinin karşılık geldiği raviyi âfiyette olan güçlü genç bir kimseye benzetirken “sika, sadûk” bileşiğinin karşılık geldiği râvîyi orta seviyede gücü olan sağlıklı bir gence benzetmiş ve bu şekilde kapalı olan bu iki bileşiğin manalarını net bir şekilde ortaya koymuştur. Bkz. Zehebî, *Zikru men yu’temedü kavlihi fi’l-cerh ve’t-ta’dîl*, nşr. Abdülfettâh Ebû Ğudde, Mektebetü’l-matbûâtü’l-islâmiyye, Beyrût 2018, s.184.

⁴³⁸ İbn Ebî Hâtîm, *el-İlel li İbn Ebî Hâtîm*, nşr. Sa’d b. Abdullâh, Metâliu’l-Hamîdî, 2006, c. V, s. 162; c. VI, s. 459, 471.

⁴³⁹ Dârekutnî, *el-İlel*, c. III, s. 33; c. IV, s. 89, 430.

⁴⁴⁰ Zehebî, *Tehzîbu tehzîbi’l-kemâl*, c. III, s. 75; İbn Hacer, *Tehzîbu’t-Tehzîb*, c. III, s. 82.

⁴⁴¹ Yâkûb b. Süfyân el-Fesevî, *el-Ma’rife ve’t-târîh*, nşr. Ekrem Ziyâ el-Umerî, Müessesetü’r-risâle, Beyrût 1981, c. II, s. 168.

⁴⁴² Mizzî, *Tehzîbu’l-Kemâl fi esmâi’r-ricâl*, c. VIII, s. 38.

⁴⁴³ Zehebî, *Siyer*, c. XII, s. 235.

⁴⁴⁴ İbn Hibbân, *es-Sikât*, c. VIII, s. 401.

⁴⁴⁵ Zehebî, *Siyer*, c. XII, s. 235.

H. 108'de doğdu⁴⁴⁶. Aslen Medîneli olup sonradan Bağdat kadılığına getirilmiş ve orada rivâyette bulunmuştur⁴⁴⁷. Vekî' onun hadislerini terk etmiştir. Ahmed b. Hanbel Vekî''in onun hadislerini niçin terk ettiğini bilmediğini söyledikten sonra onun sika olduğunu söylemiş⁴⁴⁸, Yahyâ b. Saîd el-Kattân'ın onu zayıf görmesini ise onu iyi bilmemesine bağlamıştır⁴⁴⁹. Onun hakkında Yahyâ b. Maîn “sika”⁴⁵⁰ ve “Leyse bihi be's”⁴⁵¹; Ebû Hâtîm⁴⁵², İclî⁴⁵³ ve İbn Adî ise “sika”⁴⁵⁴ ifâdesini kullanmıştır. İbn Hibbân onu Medîne ehlinin büyüklerinden ve mutkinlerinden diye tanıtmıştır⁴⁵⁵. İbrâhîm b. Sa'd'ın İbn İshâk'tan sadece ahkâm hakkında on yedi bin rivâyeti bulunduğu söylenmiştir⁴⁵⁶. Onun, İbn İshâk'tan rivâyet ettiği kitapta İbn İshâk'ın kullandığı lafızları yerli yerinde kullanması yani semâ ise ‘haddesenî’; değilse ‘kâle’ demesi İbn İshâk'ın tedlîs yapmış olma ihtimâlinin bulunduğu yerlerin anlaşılmasına sebep olmuştur⁴⁵⁷.

Ya'kûb b. İbrâhîm ez-Zührî (v. 208/824):

Babası İbrâhîm b. Sa'd'ın hadislerinin medârı konumundadır⁴⁵⁸. Onu, Yahyâ b. Maîn⁴⁵⁹, Muhammed b. Sa'd⁴⁶⁰ ve İclî⁴⁶¹ “sika”; Ebû Hâtîm ise “sadûk”⁴⁶² olarak nitelemiştir.

Hâmid b. Ömer el-Basrî (v. 233/848):

Buhârî ve Müslim'in hocalarındandır⁴⁶³. Kaynaklarda adâlet ve zabtla alakalı durumu hakkında Ahmed b. Seyyâr'ın onu “sika”⁴⁶⁴ olarak vasıflaması ve İbn Hibbân'ın *Sikât*'ına alması⁴⁶⁵ dışında bir bilgi bulunmamaktadır.

İsmâîl b. Mesûd el-Basrî (v. 248/862):

Hakkında Ebû Hâtîm “sadûk”⁴⁶⁶, Nesâî “sika”⁴⁶⁷ demiş, İbn Hibbân onu *Sikât*'ına almıştır⁴⁶⁸.

⁴⁴⁶ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel ve ma'rifetü'r-ricâl*, c. III, s. 342.

⁴⁴⁷ İbn Hibbân, *Meşâhîru ulemâi'l-emsâr*, s. 225.

⁴⁴⁸ Ebû Dâvut, *Suâlatü Ebî Dâvut li'l-imâm Ahmed b. Hanbel fî cerhi'r-ruvât ve ta'dilihim*, nşr. Ziyâd Mahmûd, Mektebetü'l-ulûmi ve'l-hikem, Medine 1993, s. 223, 224.

⁴⁴⁹ Ukaylî, *ed-Duafâü'l-kebîr*, c. I, s. 60.

⁴⁵⁰ Yahyâ b. Maîn, *et-Târîh (rivâyetü Osmân ed-Dârimî)*, A. Muhammed Nûr, Dâru'l-me'mûn, Dîmeşk, s. 42.

⁴⁵¹ Yahyâ b. Maîn, *et-Târîh (rivâyetü'd-Dûrî)*, c. III, s. 205.

⁴⁵² İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, c. II, s. 102.

⁴⁵³ İclî, *Ma'rifetü's-sikât*, c. I, s. 201.

⁴⁵⁴ İbn Adî, *el-Kâmil*, c. 404.

⁴⁵⁵ İbn Hibbân, *Meşâhîru ulemâi'l-emsâr ve E'lâmü fukahâi'l-ektâr*, nşr. M. Alî İbrâhîm, Dâru'l-vefâ, 1991, s. 225.

⁴⁵⁶ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, c. I, s. VI.

⁴⁵⁷ Ahmed b. Hanbel, *Min kelâmi Ahmed b. Hanbel fî ileli'l-hadîs ve ma'rifeti'r-ricâl*, nşr. Subhî el-Bedrî, Mektebetü'l-meârif, Riyâd 1988, s. 34.

⁴⁵⁸ Zehebî, *Siyer*, c. IX, s. 492.

⁴⁵⁹ Yahyâ b. Maîn, *et-Târîh (rivâyetü Osmân ed-Dârimî)*, s. 229.

⁴⁶⁰ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, c. XIV, s. 270.

⁴⁶¹ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, c. XXXII, s. 310.

⁴⁶² İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, c. IX, s. 202.

⁴⁶³ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, c. V, s. 325.

⁴⁶⁴ İbn Hacer, *Tehzîbü'l-Tehzîb*, c. II, s. 169.

⁴⁶⁵ İbn Hibbân, *es-Sikât*, c. VIII, s. 218.

Ahmed b. Şuayb (en-Nesâî) (v. 303/916):

H. 215 senesinde doğmuştur⁴⁶⁹. Meşhûr *sünen* kitabının yazarıdır. Ricâl tenkîdinde Buhârî ve Müslim'den daha titiz olduğu söylenmiştir. İlim talebi için birçok yeri gezmiştir⁴⁷⁰.

Abdullâh b. Münîr el-Mervezî (v. 243/858):

Buhârî'nin hocalarından olup zâhid kimselerden kabul edilmektedir⁴⁷¹. Buhârî “Onun benzerini görmedim.”⁴⁷² demiş, Nesâî onu “sika”⁴⁷³ olarak vasıflamış, İbn Hibbân ise *es-Sikât* adlı kitabına almıştır⁴⁷⁴.

Muhammed b. Ebî Bekr el-Mukaddemî el-Basrî (v. 234/849):

Seksen yaşında vefat ettiği⁴⁷⁵ bilgisine göre doğum târihinin h. 154 olduğu söylenebilir. Hakkında Yahyâ bin Maîn⁴⁷⁶ ve Ebû Zür'a “sika”; Ebû Hâtim “sâlihu'l-hadîs” ve “mahalluhû es-sıdk”⁴⁷⁷ tâbirlerini kullanmıştır. İbn Hibbân onu *es-Sikât* adlı kitabına almıştır⁴⁷⁸.

Muhammed b. el-Müsennâ el-Basrî (v.252/866):

H. 167'de doğmuştur⁴⁷⁹. Yahyâ b. Maîn, Zührlî (v.258), Ebû Zür'a ve daha birçok alim onu güvenilir kabul etmiştir⁴⁸⁰. Bununla birlikte Nesâî onun hakkında “lâ be'se bih” ifâdesini kullanmış ve kitabında değişiklik yaptığını söylemiştir⁴⁸¹. Aynı şekilde Ebû Alî Sâlih b. Muhammed (v.293) onu “sadûku'l-lehce” (mütedeyyin) olarak vasıflamakla birlikte hıfzında biraz sorun olduğunu belirtmiştir⁴⁸². Ebû Hâtim ise onu “sâlihu'l-hadîs” ve “sadûk” olarak vasıflamıştır⁴⁸³.

⁴⁶⁶ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, c. II, s. 200.

⁴⁶⁷ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, c. III, s. 196.

⁴⁶⁸ İbn Hibbân, *es-Sikât*, c. VIII, s. 102.

⁴⁶⁹ Zehebî, *Siyer*, c. XIV, s. 125.

⁴⁷⁰ Zehebî, *Siyer*, c. XIV, s. 125, 127, 134.

⁴⁷¹ Ebû Nasr Ahmed b. Muhammed el-Kelâbâzî, *el-Hidâye ve'l-irşâd fî ma'rifeti ehli's-sikati ve's-sedâd*, nşr. Abdullâh el-Leysî, Dâru'l-ma'rife, Beyrût 1407, c. I, s. 431.

⁴⁷² Zehebî, *Târîhu'l-islâm*, c. V, s. 1162.

⁴⁷³ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, c. XVI, s. 179.

⁴⁷⁴ İbn Hibbân, *es-Sikât*, c. VIII, s. 355.

⁴⁷⁵ Zehebî, *Siyer*, c. X, s. 661.

⁴⁷⁶ Zehebî, *Târîhu'l-islâm*, c. V, s. 911.

⁴⁷⁷ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, c. VII, s. 213.

⁴⁷⁸ İbn Hibbân, *es-Sikât*, c. VII, s. 213.

⁴⁷⁹ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, c. IV, s. 51, 52.

⁴⁸⁰ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, c. VIII, s. 95; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, c. IV, s. 51-53; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, c. IX, s. 425-427.

⁴⁸¹ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, c. XXVI, s. 363.

⁴⁸² Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, c. IV, s. 52.

⁴⁸³ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, c. VIII, s. 95.

1.2.4. Değerlendirme

Abdullâh b. Selâm'ın müslüman olma kıssasını anlatan Enes b. Mâlik rivâyeti içerdiği birçok mâlumatla beraber tezin konusu olan âhir zamanda çıkacak ateşten de bahsetmektedir. Mezkûr hadîsin ilgili konu dışında metni bütün tarîklerinde önemsenmeyecek değişiklikler olmakla birlikte genel olarak aynı şekildedir. Lâkin âhir zamanda bir ateşin çıkacağından bahseden tarafında önemli bir farklılık bulunmaktadır. Bahsedilen bu farklılık başta da ifâde edildiği gibi söz konusu ateşin kıyâmetin ilk alâmeti mi olduğu yoksa insanları haşreden ilk şey mi olduğu husûsudur. Metinler arasında gerçekleşen bu farklılığın Hammâd'ın bulunduğu ilk dört tarîkle onun bulunmadığı diğer on üç tarîk arasında olduğu gözlemlenmektedir. Aynı isnâdla aynı sahâbiden aynı metne sâhip bir hadîsin belli bir yerinde farklılık bulunması hiç şüphesiz bu iki metinden birinin ilgili tarafının yanlış olduğu yâni şâz olduğu anlamına gelmektedir. Enes b. Mâlik hadîsinin metninde gerçekleşen bu ihtilâfı çözmek ve iki metinden hangisinin doğru hangisinin yanlış olduğunu anlamak elbette iki isnâdı birbiriyle iyice kıyaslamayı gerektirmektedir. Bu kıyaslamayı yapabilmek için evvelâ isnâdta farklılığın olduğu merkeze yâni medâr râvîlere bakmak gerekmektedir.

Enes b. Mâlik'ten bu hadîsi aktaran ilk kişilerin Sâbit b. Eslem ve Humeyd et-Tavîl olduğu, Hammâd dışında hepsinin Humeyd'ten; Hammâd'ın ise (B1), (B3) ve (B4) tarîklerinde sadece Sâbit'ten, (B2) tarîkinde ise hem Sâbit hem Humeyd'ten rivâyet ettiği görülmektedir. Hammâd'ın bu hadîsi sadece Sâbit'ten aldığı düşünülecek olursa -ki (B1), (B3) ve (B4) tarîkleri bunu göstermektedir- farklılığın Sâbit ve Humeyd et-Tavîl arasında ki ihtilaftan kaynaklandığı söylenebilir. Eğer Hammâd'ın bu hadîsi hem Sâbit'ten hem Humeyd et-Tavîl'den aldığı söylenecek olursa -ki (B2) tarîki bunu desteklemektedir- o zaman farklılığın Hâmmâd b. Seleme'yle diğer râvîler arasında ki ihtilaftan kaynaklı olduğu düşünülecektir. Lâkin zikredilen bu çözümleme isnâdın zâhirine göredir. Çözüm noktasının gerçekten burası olup olmadığını anlamak için isnâdı başından îtibâren incelemek gerekmektedir. Isnâdın baş tarafında ilk olarak Sâbit gözükmektedir.

Sâbit tercemesinde de söylediğimiz gibi Enes b. Mâlik'in yanında kırk sene kalmış ve bu birlikteliği sebebiyle onun rivâyetlerine iyiden iyiye vâkîf olmuş tâbîinden bir zattır. Ahmed b. Hanbel, onun Enes'ten işitme husûsunda Humeyd et-Tavîl'den daha iyi olduğunu söylemektedir⁴⁸⁴. Lâkin Yahyâ b. Saîd el-Kattân Sâbit'in hâfızasının yaşlılık sebebiyle gerilediğini ve Humeyd'in Enes'in rivâyetleri hususunda daha iyi olduğunu söylemektedir⁴⁸⁵. Buna göre burada Sâbit'ten işiten kimsenin ne zaman işittiğinin kontrol edilmesi gerekeceği düşünülse de iş buraya varmadan çözülmektedir. Şöyle ki Humeyd et-Tavîl'in, Enes b.

⁴⁸⁴ Ahmed bin Hanbel, *Ma'rifetü'r-ricâl*, s. 63.

⁴⁸⁵ Moğoltay b. Kılıç, *İkmâlü't-tehzîb*, c. III, s. 66.

Mâlik'ten çok az rivâyeti olup ondan rivâyet ettiği hadîslerin çoğunda Sâbit'i gizlediği yani tedlîs yaptığı söylenmiştir. Bişr b. el-Mufaddal (B10) dışındaki tarîklerde Humeyd'in an'ane ile rivâyet ettiği dikkate alındığında Humeyd'in zaten bu hadîsi Enes'ten değil Sâbit'ten işittiği ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla bu mantık çerçevesinde bu rivâyette Enes'ten işitme noktasında karşılaştırılmalarının bir anlamı olmadığı söylenebilir. Elbette Humeyd'in gizlediği kimse genellikle Sâbit olduğu için tedlîsi onun rivâyetine zarar vermeyecektir. Lâkin gizlediği kişinin bazen Sâbit dışında başka bir râvî olduğunun da tespit edilmesi sebebiyle Buhârî ve Nesâî, Humeyd'in tedlîse kapı aralayan Enes'ten anane ile gelen rivâyetlerini almaktan kaçınmışlardır. Bu sebepten Buhârî Humeyd'in "haddesenâ" ile rivâyet ettiği Bişr b. Mufaddal (B10) rivâyetini kitabına almış, Fezârî (B13) ve Abdullâh b. Bîkr (B14) rivâyetlerini ise mutâbî olarak vermiştir. Aynı şekilde Nesâî de özellikle Bişr b. Mufaddâl (B12) rivâyetini kitabında zikretmiştir. Her ne kadar onun "işittim" dediğinde hüccet olduğu ve tedlîs yapmadığı hem Alî b. el-Medînî hem de Buhârî tarafından söylene de -ki bu kıyasa "haddesenâ" sığası da dâhildir.- Ebû Bekir b. Ayyâş gibi bazı hadisçiler onun "Enes'ten işittim." sözüne dahi şüpheyile bakmakta ve karıştırdığı için Enes'ten işitmediği halde ondan işittiğini söylediğini îmâ etmektedirler⁴⁸⁶. Vele ki bu kural genel olarak kabul edilse de esas sorun çoğunlukta olan diğer râvîlere muhâlif olarak Bişr b. Mufaddal'ın Humeyd'in "haddesenâ" sığasını kullandığını söylemesidir. Zira İbn Ebî Adî, Yezîd b. Hârûn, İbn İshâk, Mu'temir, Fezârî, Hâlid b. el-Hâris, İsmâil b. Uleyye, Ebû Hâlid el-Ahmer gibi hem sayı olarak fazla hem de adâlet ve zabt vasıfları yüksek derecede bulunan râvîlerin tarîklerinde, Humeyd'in burada hadîsi an'ane ile rivâyet ettiği gözlemlenmektedir. Şu halde Bişr b. Mufaddal isnâdının bu cihetle şâz olduğu söylenebilir. Buna ilâveten Bişr'den daha üst seviyede kabul edilen Hâlid b. el-Hâris'in "Humeyd 'an Enes" dedikten sonra "inşallâh" demesinden, Humeyd'in Enes b. Mâlik'ten işittiğinin şüpheli olduğuna vurgu yapmış olduğu anlaşılmaktadır. Belki de Nesâî de Bişr'in rivâyetini zikrettikten sonra Hâlid'in bu rivâyetine yer vererek Bişr b. Mufaddal'ın ifâdesinin yanlış olabilme ihtimâli olduğuna vurgu yapmak istemiştir. Nesâî'nin *Fedâilü's-sahâbe* adlı kitabında sadece Hâlid'in rivâyetine yer vermesi yine bu yönde bir tercîh olarak görülebilir⁴⁸⁷.

Bütün bu veriler Bişr b. Mufaddal'ın tarîkinin şâz olduğuna işâret etse de bunu kesin bir şekilde ifâde etmemektedir. Çünkü bir hadîsin şâz olması demek mukâbilinde bulunan hadîsle tam bir çelişki ifâde etmesi demektir. Oysaki an'ane herhangi bir şeyin ifâdesi değildir. Aksine belirsizliğin ifâdesidir. Şu halde mukâbilinde gelen semâ ifâdesinin kesin olarak bununla çeliştiği söylenemez. Humeyd birçok râvîye hatırlamadığı için hadîsi nasıl

⁴⁸⁶ Ukaylî, *ed-Duaî'ü'l-kebîr*, c. I, s. 266.

⁴⁸⁷ Nesâî, *Fedâilü's-sahâbe*, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrût, s. 45, no: 150

aldığını anlatamamış olabilir. Ama bu durum Bişr b. el-Mufaddal'a aktarırken hatırladığı için hadîsi nasıl aldığını anlatmasıyla çelişki arz etmez. Lâkin Ebû Bekr b. Ayyâş'ın söylemine bakıldığında onun kesin ifâdelerine de güvenilemeyeceği anlaşılmaktadır. Ayrıca birçok râvîye aktarırken ananeyle rivâyet etmesi mezkûr tarîkin şâz olduğu anlamına gelmese de isnâdın bu vechinin yani ananeli olan vechinin daha güçlü olduğunu göstermektedir. Yâni hadîsi tedlîs yaparak rivâyet etme ihtimâli kuvvetle muhtemeldir. Lâkin arada zikretmediği râvînin Sabit'in dışında bir râvî olma ihtimâli zayıf olsa gerektir. Zira Humeyd tarîkine âit metnin bütününe bakıldığında ilgili yer dışında Hammâd tarîklerine ait metinle aynı olduğu gözükmemektedir. Bu da Sâbit'in her iki tarîkin ortak medârı olduğunu güçlendirmektedir. Yâni hata iki kanalın tarîklerinde zikredilen râvîlerden kaynaklı olmalıdır.

Şu halde isnâdı incelemeye devâm etmek gerekmektedir. Buna hem Hammâd'ın hem de Humeyd'in Sâbit'le olan münâsebetini inceleyerek devam etmek gerekmektedir.

Hammâd b. Seleme, Humeyd'in Sâbit'in bütün ilmine vâkıf olduğunu ifâde etmektedir⁴⁸⁸. Tercemesinde de ifâde edildiği üzere Hammâd'ın da Sâbit'ten rivâyet ettiklerinde hüccet olduğu birçok âlim tarafından vurgulanmış ve bu hususta icmânın olduğu belirtilmiştir. Beraber bulundukları zaman dilimi ele alınacak olundığında h. 68 doğumlu Humeyd'in, Sâbit'in (v.123) vefatında elli beş yaşlarında; takrîben h. 90 doğumlu olan Hammâd'ın ise Sâbit'in vefatında otuz üç yaşlarında olduğu gözlemlenmektedir. Hammâd'ın "Sâbit el-Bünânî'nin yanına gittiğimde elini başıma koyar ve bana dua ederdi."⁴⁸⁹ sözü onun daha çok küçük yaşlarda Sâbit'ten rivâyet almaya başladığını, dolayısıyla onun yanında takrîben yirmi veya yirmi beş yıl kadar kaldığını göstermektedir. Humeyd'in Enes'ten hadisleri Sâbit'le birlikte işittiğine dair bilgi Humeyd'in doğumunun h. 68 olduğu ve Enes b. Mâlik'in vefâtının h. 91 olduğuna dair bilgilerle ele alındığında Humeyd'in h. 91 yılından önce Sâbit'ten hadîs dinlemeye başladığı neticesine varılmaktadır. Humeyd'in Enes b. Mâlik'ten doğrudan rivâyetlerinin çok az olmasından, ona ömrünün son yıllarındayken yetişebildiği dolayısıyla Sâbit'in yanına da bu zamanlarda geldiği anlaşılabılır. Bu verilere göre onun h. 87-90 arasında yani on dokuz-yirmi bir yaşlarında Sâbit'ten rivâyet almaya başladığı ve onun yanında 31-33 yıl kadar kaldığı çıkarılabilir. Lâkin bu Sâbit'in vefat yılı h. 123 olarak kabul edilirse geçerlidir. Eğer h. 127 olarak kabul edilirse bu süre daha fazla olacaktır. Yahyâ b. Saîd el-Kattân'dan Sâbit'in yaşlılık sebebiyle hâfızasının gerilediğine dair gelen nakil bu bağlamda değerlendirildiğinde her ikisinin de onun hafızasının gerilemediği döneme denk geldiği anlaşılabılır. Zira bu verilere göre h.41 doğumlu Sâbit, Humeyd'in kendisinden rivâyet almaya başladığında kırk üç yaşında, Hammâd'ın rivâyet almaya

⁴⁸⁸ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, c. III, s. 39.

⁴⁸⁹ İbn Adî, *el-Kâmil*, c. III, s. 44.

başladında ise takrîben altmış yaşlarında olduğu ortaya çıkmaktadır. Bu yaşların da hadis rivayet etmek için en elverişli yaşlar olduğu söylenebilir. Humeyd'in ve Hammâd'ın Sâbit'ten rivâyet almada bir sıkıntıları bulunmadığına göre Hammâd'ın Humeyd'le bağlantısını, ondan aldığı rivâyetlerin kalitesini ve sonrasında diğer râvîlerin Humeyd'le olan bağına kontrol etmek gerekmektedir. Elbette bundan önce Hammâd'ın bu hadîsi Sâbitle beraber Humeyd'ten de alıp almadığını öğrenmek daha gereklidir.

Her ne kadar diğer üç tarîk sayı bakımından fazla olsa da Affân b. Müslim'in tercemesinde de ifâde ettiğimiz üzere yüksek derecede zabt ve itkân sâhibi olması, Hâmâm'ın hadîslerini en iyi bilen kimse olduğunun büyük münekkittler tarafından onaylanması ve bu hadîste kullandığı rivâyet sigalarının isnâdı⁴⁹⁰ ve dolaylı olarak metni iyice kavradığını göstermesi buna mukâbil Tayâlisî'nin birçok hadîsi hâfızasından aynı mecliste birden rivâyet etmesi sebebiyle yer yer hataya düşmesi ve diğer iki râvînin Affân'la ölçülemeyecek derecede olmaları Affân'ın rivâyetinde geçtiği gibi Hammâd'ın bu hadîsi hem Sâbit'ten hem de Humeyd'ten dinlediğini ihtimâlini güçlendirmektedir. Üstelik bu tezde ele almadığımız İbn Hibbân'ın *Sahîh*'inde geçen Şeybân b. Ferrûh rivâyeti⁴⁹¹ ve Ebû Ya'lâ'nın İbrâhim b. el-Haccâc'dan aldığı rivâyette⁴⁹² bu şekilde gelmesi yine bu ihtimâli güçlendirmektedir. Şunu da bilmek gerekir ki Hammâd'ın isnâda dayısı Humeyd'in adını vermediği farz edilse de Sâbit'le birlikte ondan da dinlediği veya ona kontrol ettirdiği kuvvetle muhtemeldir. Elbette ikisinden dinlediği hadîsi en âlî olana yani Sâbit'e nispet etmesi gayet doğaldır.

Hammâd'ın Humeyd'le olan bağlantısına gelince onun yeğeni olması ve ondan sadece on iki yaş küçük olması hasebiyle Humeyd'ten birçok hadîsi çok erken yaşta işittiği anlaşılmaktadır. Ahmed b. Habel birçok sözünde Hammâd'ın ondan aldığı hadislerde hüccet olduğuna vurgu yapmış hattâ bir sözünde Hammâd'ın Humeyd'ten erken dönemde işittiğini söyledikten sonra “Bu şeyhler⁴⁹³ Humeyd'ten rivâyet ettiklerinde hata ederler.” diyerek Hammâd'ın Humeyd hususunda diğer râvîlerden daha kıdemli olduğunu vurgulamıştır. Nitekim Hammâd'ın “Bazen Humeyd'e giderdim de o benim elimi öperdi.”⁴⁹⁴ sözü Humeyd'in yanına hadis dinlemek için gittiğini kastettiye -ki bu kuvvetle muhtemeldir.- çok küçük yaşta ondan eğitim almaya başladığını göstermektedir. Asgarî on yaşında dayısından

⁴⁹⁰ (حدثنا عفان حدثنا حماد أخبرنا ثابت و حميد عن أنس بن مالك قال)

⁴⁹¹ (أخبرنا الحسن بن سفيان حدثنا شيبان بن أبي شيبة حدثنا حماد ابن سلمة عن ثابت و حميد عن أنس) İbn Hibbân, *el-Müsnedü's-sahîh ale't-tekâsîm ve'l-envâ' min ğayri vücûdi kat'in fî senedihâ ve lâ sübûti cerhin fî nâkilihâ*, nşr. Alî Sönmez-H. Aydemir, Dârü İbn Hazm, Beyrût 1993, c. IV, s. 455, no: 3761.

⁴⁹² (حدثنا إبراهيم بن الحجاج حدثنا حماد عن ثابت و حميد عن أنس) el-Mevsilî, *el-Müsned*, c. VI, s. 138-139, no: 3414.

⁴⁹³ Burada kullanılan “şeyh” kavramı genel anlamda zayıflığı ifâde etmez. Burada “şeyh” sika veya hüccet olsa da bir râvînin belirli bir hocasından rivâyetlerinin zayıf olduğu anlamına gelmektedir. Bkz. M. Halef, *Lisânü'l-muhaddisîn*, c. III, s. 284-285.

⁴⁹⁴ İbn Adî, *el-Kâmil*, c. III, s. 43.

hadîs dinlemeye başladığı düşünülecek olsa bile h. 100'de yani dayısı otuz iki yaşındayken ondan hadîs almaya başlamış olacaktır.

Ebû Hâlid el-Ahmer (114-190), İbn Ebî Adî (120-194), İbn Uleyye (110-193), Yezîd b. Hârûn (v.118-206), İbn İshâk (80-153), Bişr b. Mufaddal (106-186), Fezârî (106-186), Abdullâh b. Bîkr (v.118-208) Mu'temir (106-187) ve Hâlid b. el-Hâris (120-186)'e gelince bunlar arasından özellikle İbn Uleyye, Yezîd b. Hârûn, Bişr b. el-Mufaddal, Fezârî ve Hâlid b. el-Hâris zabt ve itkânda en yüksek seviyeyi temsil etmektedirler. Bunların dışındaki râvîler ise aynı seviyede olmasalar da yine de güvenilir kabul edilmişlerdir. Her ne kadar Humeyd'ten ne zaman işittikleri net olarak belli olmasa da doğum tarihlerine bakılarak bu râvîleri h. 106 doğumlular ve h. 120 doğumlular olarak iki tabakaya ayırmak mümkün olabilir. Tâbi'in devrinde ve tâbi'in devrine yakın dönemde hadîs talebine on beş yirmi yaşlarında başlanıldığı, yalnız Basra'da genelde hadîs ilmine on yaşlarında başlanıldığı bilinmektedir⁴⁹⁵. Elbette bu Basralı olan bütün râvîlerin bu yaşta başladığı anlamına gelmez lâkin bu hususta doğruya ulaştıracak kuvvetli karînelere sahiptir. Bu râvîlerin ilme başladığı gibi ilk olarak Humeyd'in yanına gittikleri de kesin değildir. Lâkin aynı beldeden olmaları Humeyd'in ilk gittikleri hocalardan biri olduğu tezini kuvvetlendirmektedir. Şu halde bu verilere göre Humeyd'ten tahminen asgari hadîs dinlemeye on veya yirmi yaşlarında başladıkları düşünülecek olsa h.106 doğumlu olanların Humeyd'ten h.116-126 arasında yâni Humeyd kırk sekiz-elli sekiz yaşlarında iken; h.120 doğumlu olanların ise h.130-140 arasında yani Humeyd altmış iki-yetmiş iki yaşlarında iken ondan hadîs dinlemeye başladığı söylenebilir. Bu aktardığımız durum İbn İshâk içinde geçerlidir. Zira o, her ne kadar hepsinden çok önce doğmuşsa da tercemesinde zikredildiği üzere Basra'ya son zamanlarında gitmiştir. Hâsılı kelâm Hammâd, hem Humeyd'ten hem de Sâbit'ten h. 100'de belkide daha önce hadîs almaya başlamışken diğerleri Humeyd'ten hadîs almaya tahmînen h.116- h.140 yılları arasında yani yirmi veya kırk yıl sonra başlamışlardır.

Hammâd'tan bu hadîsi nakleden Affân ve Tayâlisî'nin zabt seviyelerinin yüksek olması bir yana bunlar Hammâd'ın hadîsinde uzman kabul edilmektedirler. Ayrıca Hüdbe, Hammâd'ın rivâyetlerine hem nüsha hem musannef olarak sâhiptir. Elindeki verileri mukâyese etme imkânına sâhip olduğundan rivâyetlerini en sahîh vecih üzere aktarması kuvvetle muhtemeldir. Humeyd'ten nakilde bulunan diğer râvîlerin râvîlerin de herbiri sikadırlar. Ancak her şeyden önce Humeyd'ten rivâyette bulunan râvîler zikredildiği üzere son derece güvenilir râvîlerdir. Bu kadar zabt ve itkân sâhibi râvînin topluca hatayla rivâyet etmesi mâkûl gözükmemektedir. Hâkezâ Enes'in yanında on yaşından îtibâren kırk yıl kalan

⁴⁹⁵ Hatîb, *el-Kifâye*, 54-56.

Sâbit'in de burada hata yaptığını söylemek doğru olmayacaktır. Şu halde bu sorunun Humeyd veya Hammâd'tan birine ait olduğunu söylemek gerekmektedir.

Hammâd'ın hata eden bir râvî olduğu lâkin bu hatalarının Sâbit ve Humeyd'ten aldığı rivâyetler dışında gerçekleştiği; Sâbit ve Humeyd'ten aldığı rivâyetlerde ise herkesten önce geldiği hususunda icmânın olduğu belirtilmişti. Hammâd'ın Sâbit ve Humeyd'in rivâyetinde uzman kabul edilmesi elbette çok küçük yaşta onlardan hadîs almasıyla alâkalıdır. Burada şunu ifâde etmek gerekir ki bu husus sadece teoride kalan bir mesele olmayıp pratiğe de yansımış ve ilele dâir kitaplarında birçok yerde Hammâd'ın bu iki hocası hususunda diğer râvîlere muhâlefet ettiğinde onun görüşünün esas kabul edildiği gözlemlenmektedir. İbn Ebî Hâtim ve Dârekutnî'nin ilele dâir kitaplarında bunun birçok örneği mevcuttur⁴⁹⁶. Onun âhir zamanında ihtilât ettiği görüşüne göre ondan rivâyette bulunan Tayâlisî (133-203) ve Affân (134-220) gibi râvîlerin doğum târihine bakıldığında Hammâd b. Seleme (90-167)'den h. 144 ve h. 154 yılları arasında yânî Hammâd elli dört ve altmış dört yaşlarındayken ondan hadîs dinlemeye başladıkları söylenebilir. Buradan da ondan hadîs dinlemeye sağlıklı olduğu dönemde başladıkları anlaşılmaktadır. Kaldı ki ona ihtilât ârız olduğuna dair gelen görüş zayıf bir görüştür.

Humeyd'e gelince: Ebû Hâtim er-Râzî'nin “(Hammâd) insanlar arasında Sâbit ve Humeyd'i en iyi bilendir. İnsanların (ondan rivâyette) hatasını açıklamıştır...”⁴⁹⁷ sözü; Ahmed b. Hanbel'in “Humeyd'ten hadîs almada Hammâd'tan daha güzelini görmedim. Humeyd (rivâyetleri) hususunda insanlar çokça ihtilâf ederler.”⁴⁹⁸, “Humeyd'ten çok önce işitmiştir. İnsanlara onun hadîsinde muhâlefet eder.”⁴⁹⁹, “Bu şeyhler⁵⁰⁰ Humeyd'ten rivâyet ettiklerinde hata ederler.”⁵⁰¹ sözleri açık bir şekilde göstermektedir ki Humeyd husûsunda ihtilâf sadece bu hadîste olmayıp birçok yerde rastlanılan bir durumdur. Humeyd'in rivâyetleri hususundaki ihtilâfı, Ahmed b. Hanbel ondan rivâyet edenlere bağlasa da bir râvînin rivâyetleri husûsunda birçok ihtilâfın yaşanması ondan rivâyet edenlerden ziyâde doğrudan o râvî ile alâkalı olmalıdır. Her ne kadar Humeyd'in bu durumu üzerinde cerh ta'dîl ulemâsı pek durmasa da Habîb b. eş-Şehîd, Hammâd'ın akrânı olan Şu'be'yi Humeyd'in çok unutkan olduğu noktasında uyarmış ve ondan aldığı rivâyetler husûsunda dikkatli olması

⁴⁹⁶ Örneğin bkz. İbn Ebî Hâtim, *el-İlel*, c. III, s. 426./ c. IV, s. 7, 11, 12, 147, 251, 395, 583./ c. V, s. 306, 309; Dârekutnî, *el-İlel*, c. VI, s. 10./ c. XII, s. 16, 24, 26, 27, 34, 37, 47, 54, 178.

⁴⁹⁷ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, c. III, s. 141.

⁴⁹⁸ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, c. VII, s. 261.

⁴⁹⁹ İbn Adî, *el-Kâmil*, c. III, s. 43.

⁵⁰⁰ Burada kullanılan “şeyh” kavramı genel anlamda zayıflığı ifâde etmez. Burada “şeyh” sika veya hüccet olsada bir râvînin belirli bir hocasından rivâyetlerinin zayıf olduğu anlamına gelmektedir. “şeyh” kelimesinin kullanım yerleri için bkz. M. Halef, *Lisânü'l-muhaddisîn*, c. III, s. 284-285.

⁵⁰¹ Ebû Dâvud, *Suâlatü Ebî Dâvut*, s. 149.

gerektiğini söylemiştir. Bu verilerden hareketle Humeyd'in bu hadîsi ileriki yaşlarda karıştırarak rivâyet etmiş olma ihtimâli mevcuttur.

Netîce olarak Hammâd b. Seleme tarîki Humeyd et-Tavîl tarîkinden daha sahîh gözükmetedir. Peki Hammâd tarîki isnât açısından daha kuvvetli ise Buhârî niçin kitabının dört yerinde ısrarla Humeyd tarîkine yer vermiş ama Hammâd tarîkine yer vermemiştir? Hâkezâ Nesâî neden kitabında iki yerde Humeyd'in tarîkine yer verip Hammâd'ın rivâyetinden bahsetmemiştir?

Bunun cevâbını anlamak için *Sahîh*'inde hem Hammâd'ın hem Humeyd'in rivâyetine yer veren İbn Hibbân'ın Buhârî'ye *Sahîh*'inde Hammâd b. Seleme'nin hiçbir rivâyetine yer vermemesi sebebiyle getirdiği itirâzı ve onun itirazıyla başlayan Buhârî'nin bu husustaki tutumunu anlamlandırma çabalarını kronolojik biçimde işlemek gerekmektedir. Bu meseleyi anlamak Hammâd'a getirilen eleştirileri ve bu eleştirilerde haklılık payı olup olmadığını anlamayı; dolaylı olarak da burada rivâyet ettiği hadîsin sahîh olup olmadığını anlamayı beraberinde getirdiği için, hâkezâ Hammâd rivâyetinin Humeyd rivâyeti kadar neden yaygın olmadığını anlamayı beraberinde getirdiği için bu mesele burada geniş bir biçimde ele alınacaktır.

1.2.4.1. Buhârî'nin Hammâd b. Seleme'ye Karşı Tavrının Sebebi

Bu meseleyi ilk olarak ele alan İbn Hibbân (v. 354/965) eleştirilerini şu şekilde dile getirmiştir:

“Onun hadisini terk edip kitabında Ebû bekr b. Ayyâş, İbn Ehî'z-Zührî ve Abdurrahmân b. Abdillâh b. Dînâr'la delil getiren kimse insaf etmemiştir. Eğer onu terk etmesi hata yapmasından ötürü ise Sevrî, Şûbe ve bu ikisinin aşağısında kalan akranları da onun gibi hata yapıyordu. Eğer hâfızasında sonradan meydana gelen bir takım ufak problemlerden (teğayyur) ötürü hatasının çok olduğunu söylüyorsa bu durum Ebû Bekr b. Ayyâş'ta da mevcuttur ki Ebû Bekr, Hammâd'a nasıl ulaşsın? Basra'da Hammâd'ın akrânlardan fazîlette, dinde, ilimde, (ilmi) cem' etmede, ibâdetle, kitâbetle, sünnete katı bağlılıkta ve bid'at ehlini ezmede onun gibisi yokken ve onun günlerinde ona mu'tezilenin inkâr ettiği sahîh sünnetleri âşikâr ettiği için yalnız bir kaderî veya cehmî bir bid'atçı hakaret ediyorken. Ebû Bekr b. Ayyâş Hammâd b. Seleme'ye nasıl ulaşabilir? Sağlamlığında mı, (ilmi) cem etmesinde mi, ilminde mi, yoksa zabtında mı?”⁵⁰²

İsmâîlî (v. 371/982) adını zikretmeden İbn Hibbân'nın bu itirazına cevap olarak: Buhârî'nin onun rivâyetlerine yer vermemesinin onu cerh ettiği anlamına gelmeyeceğini, bu durumun kendi şartına göre sahîh olan birçok hadîsi terketmesinden bir farkı olmadığını⁵⁰³

⁵⁰² İbn Hibbân, *es-Sikât*, c. VI, s. 216, 217.

⁵⁰³ Zerkeşî, bu konuda İsmâîlî'yle aynı görüşü paylaşmaktadır. Bkz. Zerkeşî, *en-Nüket*, c. III, s. 353.

dile getirirken; Ebû Ya'lâ el-Halîlî'nin (v. 446/1054) müzakerede bulunduğu bazı hadis hâfızları Buhârî'nin bu tutumunu Hammâd'ın birçok hâfızın hadislerini farklarını aktarmadan birleştirilerek vermesinden ötürü hadislerinde meydana gelen hatalara bağlamıştır⁵⁰⁴. Beyhaki (v. 458/1066) ise, İbn Hibbân'ın yaptığı itiraza cevap bulma gayretine girmeden Buhârî'nin bu tutumunu Hammâd'ın yaşlanması sebebiyle hâfızasının gerilemesine bağlamış, Müslim'in onun rivâyetlerine yer vermesini de ictihâd ederek Hammâd'ın sağlığında rivayet ettiği hadisleri bulmasıyla açıklamıştır⁵⁰⁵. İbnü'l-Kayserânî (v. 507/1114) bütün bu yorumlardan farklı olarak Buhârî'nin kitabının bazı yerlerinde istişhâd niteliğinde Hammâd'ın rivayetlerine yer vermesinden yola çıkarak onu güvenilir kabul ettiğini, genel anlamda terk etmesinin ise esâsen onun kişiliğiyle alakalı olmadığını, bir takım hadîs müntehillerinin (muhaddislerin kitaplarına yalan hadisleri ekleyenler) bazı yalancıların onun hadisleri arasına ona ait olmayan hadisleri girdirdiklerini söylemesine itimad etmesinden kaynaklı olduğunu ifâde etmiştir. Müslim'in tutumunu ise onun Hammâd'ın mütekaddim ve müteahhir talebelerinden birçoğunun ihtilâf etmedikleri bir hadisi rivayet ettiklerini görmesi ve onların bir kısmını görüp, onlardan hadis alması ve bununla birlikte güvenilir olduğu üzere icmanın oluşmasına bağlamıştır⁵⁰⁶. Buna ek olarak hem Hâkim hem Beyhakî, Müslim'in kitabının asıl bölümünde yer verdiği ona ait rivayetlerin Sâbit kanalıyla gelen rivâyetler olduğunu, diğer kanallardan gelen ona ait rivayetlerin ancak şevâhid veya mutâba'at niteliğini taşıdığını belirtmişlerdir⁵⁰⁷.

Buhârî'den yana görüş sergileyen İsmâilî'nin gerekçelendirmesi pek mâkul gözükmemektedir. Zira tanınmış ve meşhûr bir râvî olan Hammâd'ın biri hariç rivayetlerinin tamamıyla alınmaması ancak özel bir tepkinin neticesi olabilir. Onun söylediği, ancak Hammâd tarafından rivâyet edilen bir takım sahîh hadîsleri almamasına gerekçe kabul edilebilir. Buhârî'nin kendi şartına göre sahih olan bazı hadisleri almamasını bir râvînin ayırt etmeden bütün rivâyetlerini terk etmesine benzeterek bu durumu normal göstermek hakikatı yansıtmamaktadır. Akrânı sayılan veya isimleri cerh tadîl karşılaştırmalarında beraber zikredilen Hammâd b. Zeyd⁵⁰⁸ ve Şûbe gibi ricâlin Buhârî'nin *Sahîh*'in de yer alıp onun yer almaması mezkûr iddiânın doğru olmadığının diğer bir delîlidir⁵⁰⁹.

⁵⁰⁴ Halîlî, *el-İrşâd*, c. I, s. 416.

⁵⁰⁵ Ebû Bekr el-Beyhakî, *el-Hilâfiyyât beyne'l-imâmeyni eş-Şâfi'îyyi ve Ebî Hanîfe ve eshâbihî*, Mahmûd b. Abdülfettâh, er-Ravda li'n-neşri ve't-tevzî', Kâhire 2015, c. II, s. 50.

⁵⁰⁶ Muhammed b. Tâhir el-Makdisî, *Şurûtu'l-eimmeti's-sitte (Selâsü resâil fîlmi mustalahi'l-hadîs içerisinde)*, nşr. Abdülfettâh Ebû Ğudde, Mektebetü'l-matbûâtî'l-islâmiyye, Beyrût 2014, s. 87.

⁵⁰⁷ el-Beyhakî, *el-Hilâfiyyât*, c. II, s. 50; İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, Mukaddime, 399.

⁵⁰⁸ İbn Receb, *Şerhu ileli't-tirmizî*, c. II, s. 690, 691.

⁵⁰⁹ el-Makdisî, *Şurûtu'l-eimmeti's-sitte* s. 87.

Halîlî'nin kendilerinden nakilde bulunduğu hâfızların ve Beyhakî'nin onun hatalarına dair gösterdikleri gerekçelerin ise İbn Hibbân'ın başta yaptığı itiraz dikkate alındığında haklı gerekçeler olmadığı ve bu itirazın hala geçerliliğini koruduğu aşıkardır. Özellikle Hammâd'ın tek bir isnâdla farklarını açıklamadan rivayet ettiği hadislerin onun merviyât'ının genelini oluşturamayacağı ve bunların sınırlı sayıda hadislerle alakalı olduğu bu durumu gayet net ortaya koymaktadır.

İbnü'l-Kayserânî'ye gelince; onun kitaplarına ekleme yapıldığına dair söylemi nisbet ettiği kimseleri, "hadis müntehilleri" diye vasıflaması esasen onun nezdinde bu gerekçenin çürük olduğunu göstermekte olup bununla birlikte Buhârî'nin mezkûr râvî hakkında bilgi sahibi olmadığına îmâ yaparak hem eylemine karşı zımnî bir itirazı hem de İbn Hacer'in⁵¹⁰ dediği gibi onun adına zımnî bir özü dile getirmektedir. Aynı şekilde onun Müslim'in Hammâd'ın talebeleri hakkında bilgisini ve tecrübesini aktarması onun yanında bir duruş sergilediği şeklinde anlaşılmaktadır.

İbnü'l-Kayserânî'nin Hammâd'ın kitabına eklendiğine dair iddiayı kabul etmediği hadisler sadece onun rivayetiyle bilinen bazı münker hadislerdir ki bunların bir kısmı Allah'a cismaniyet nisbeti içermektedir. Onun bazı hadis müntehilleri diye vasıfladığı kimse ise İbn Adî'in (v. 365/976) yalancılıkla ithâm ettiği Ebû Abdillâh Muhammed b. Şuccâ' b. es-Selcî'dir (181/798-266/880) ki bu kişi ashâbu'l-hadîse düşmanlığıyla bilinen ve yine onlara göre yalancı kabul edilen hanefî ve mütezîlî bir râvîdir⁵¹¹. İbn Adî bu iftirânın onun tarafından atıldığını söylemekle birlikte mezkûr eklemenin de onun tarafından yapıldığını ve onun ashâbu'l-hadîse zarar vermek için onlar adına hadis uydurup kitaplarına koyduğunu söylemiştir⁵¹². Zehebî ve İbn Hacer ise Hammâd'ın Kays b. Sa'd'tan rivayet ettiği kitabı

⁵¹⁰ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, c. III, s. 14.

⁵¹¹ Zehebî, *Mîzân*, c. III, s. 577.

⁵¹² İbn Şucâ'ın Hammâd'ın kitabına ekleme yaptığı söylenen hadis Habbân b. Hilâl (130-216)'den Ebû'l-Mühezzem (v.120)< Ebû Hureyre (v.58) kanalıyla gelen şu hadistir: "Denildi ki: 'Ey Allâh'ın Rasûlü rabbimiz neydedir?' O da: 'Acı bir sudandır. Ne yerden ne de göktendir. O bir at yaratıp onu koşturmuş o atta terlemiş. O da nefisini o terden yaratmıştır.'" (Bkz.İbn Adî, *el-Kâmil*, c. III, s. 47; c. VII, s. 551.) Cûzekânî (v.543) bu hadis hakkında şöyle demiştir: "Bu (hadîs) mevzû, bâtil ve küfür olan bir hadistir. Ulemânın yanında bu hadîsin bir aslı yoktur. Bunu ne Rasûlullâh (s.a.v) söylemiş ne de ondan Ebû Hureyre ve Ebû Mühezzem rivâyet etmiştir. Her ne kadar Ebû Mühezzem metrûk olsa da o böyle bir hadîsi almaz. Hammâd b. Seleme de kendisinden böyle bir hadîsin rivâyet edilmesine izin vermez. Habbân b. Hilâl'in kitabında da bu hadis için bir asıl bulunmamaktadır. Şu halde bu hadîste cerh ancak Muhammed b. Şucâ' es-Selcî üzerinedir." (Bkz. Hüseyin b. İbrâhîm el-Cûzekânî, *el-Ebâtîlü ve'l-menâkîr ve's-sihâhü ve'l-meşâhîr*, nşr. Abdurrahmân b. Abd, Dâru's-Sumay'i, Riyâd 2002, c. I, s. 187.) Ayrıca bkz. (İbnü'l-Cevzî Abdurrahmân b. Alî, *el-Mevdûât*, nşr. A. Muhammed Osmân, el-Mektebetü's-selefiyye, Medîne 1966, c. I, s. 105.) İbn Adî, mezkûr hadis hakkında böyle düşünüyorken yine onun adına zikredilen "Rabbimi kıvrıcık saçlı tüysüz bir genç olarak gördüm." rivâyetini reddetmemiş ve bu tarz rivâyetlerin sadece Hammâd tarafından rivâyet edilmeyip birçok kişi tarafından rivâyet edilmesinden ötürü Hammâd'ın bu sebepten cerh edilemeyeceğini vurgulamıştır. Esâsen ondan önce bu tutum daha sert bir biçimde Ebû Zûr'a'da (v. 264) görülmektedir. O, bu hadîsi ancak bir mu'tezilî'nin inkar edebileceğini söylemiştir. İbnü'l-Hümmâm (v. 940) ve Ali el-Kârî'de (v. 1014) bu hadîsin tevîl edilebileceğini savunmuştur. (Bkz. İbn Adî, *el-Kâmil*, c. III, s. 47, 50; Alî el-Kârî, *el-Mevdûâtü'l-kübrâ*, nşr. Muhammed Sabbâğ, Müessesetü'r-risâle, Beyrût, s. 204, 205.) Lâkin Zehebî, bu hadîsin onun rivayet ettikleri arasında en

dışında hiçbir kitabı olmadığına ve rivâyetlerini aktarmada kendi hâfızasına itimâd ettiğine vurgu yaparak böyle bir iddiânın doğru olamayacağını vurgulamışlardır⁵¹³. Buna ilâveten Hammâd b. Seleme'nin Ebû Hanîfe'ye karşı tavrı ve onun hakkında hakarete varacak kadar aşırı sözler sarfetmesi⁵¹⁴ hanefilerin önde gelen isimlerinden Muhammed b. Şuccâ''ın onun hakkında böyle bir iddiâda bulunmasına sebep olmuş olabileceği göz ardı edilmemelidir.

İbnü'l-Kayserânî'nin Buhârî'nin, Hammâd'ın kitabına eklenme yapıldığından ötürü onu *Sahîh*'ine almadığı iddiâsına gelince bu iddiâ çokta yerinde gözükmemektedir. Zira Buhârî'nin ashâbu'l-hadîse düşman bir kimseye itimad ederek bu tutumda bulunabileceği pek te mâkûl gözükmemektedir. Ona itimâd ettiği farz edilse dâhi bu durumda ona düşen tek şey onun kitabına sonradan eklenmesi cihetiyle sadece mütevâtir sünnetin geneline muhâlif olan bu hadisleri reddetmesidir. Bu onun rivayetlerini tümüyle reddetmesi için yine geçerli bir sebep olamaz.

Buhârî'nin bu hadisleri onun kitabına eklenmesini değil de doğrudan onun tarafından rivâyet edildiğini kabul ettiği düşünüldüğünde onun bu tavrı anlamlı olabilir. Zirâ dinde mütevâtir olan Allâh'ın cismâniyetten tenzîhi bilgisine muhâlif bir tavır sergilemek belki de ona göre yalanla ithâm edilmesi için yeterli bir sebep olup bundan ötürü hiçbir rivâyetini almamış olabilir. Nitekim hadîs usûlünde de böyle bir kanaat hâkimdir⁵¹⁵. Nesâî'nin Hammâd'ın sika olduğunu ifade etmek için “Onun hakkında konuşmaya kim cüret edebilir.” sözünün ardından sonradan dâhil edildiğine vurgu yapmadan, teşbîh içerikli rivâyet ettiği hadisleri bir bir zikretmesinin, insanların: “(Nesâî) Bu hadisleri bahane ederek onun hakkında konuştu.” demelerinden korkması ve bu sebepten ötürü onu açık bir şekilde cerh edememesi şeklinde anlaşılması bunu te'yîd etmektedir⁵¹⁶. Lakin Nesâî'nin *Müctebâ* adlı eserinin birçok yerinde onun rivâyetlerini alması⁵¹⁷, Buhârî'nin *et-Târihu'l-Kebîr*'inde onun hakkında hadis imamlarının iltifatlarını aktarması⁵¹⁸ ve yine *et-Târihu'l-Kebîr*'de ondan çokça rivayette bulunması aynı şekilde İbnü'l-Kayserânî'nin işaret ettiği: Buhârî'nin *Sahîh*'inde istişhâd

münkeri olduğunu düşünmektedir. Bkz. Zehebî, *Mîzân*, c. I, s. 593, 594. Ayrıntılı bilgi için bkz. İbn Adî, *el-Kâmil*, c. III, s. 45-65. Bu hadîsin Hammâd'ın tariki dışında gelen tarîkleri için bkz. İbn Arrâk Ali b. Muhammed, *Tenzîhü's-şerîati'l-merfûa ani'l-ahbâri's-şeniâ'ti'l-mevdûa*, nşr. A.Abdullatîf, Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, Beyrût, c. I, s. 145; Suyûtî, *el-Leâli'l-mesnûa fi'l-ehâdîsi'l-mevdûa*, nşr. Salâh b. Muhammed, Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, Beyrût 1996, c. I, s. 34, 35.

⁵¹³ Zehebî, *Târihu'l-islâm*, c. IV, s. 342; *Mîzân*, c. I, s. 593; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, c. III, s. 15. Ona nispet edilen nüshalar ve musanneflerin hâfızasından imlâ ettirdiği eserler olması hasebiyle Zehebî ve İbn Hacer'in tesbitleri doğrudur. Lâkin ondan sonra özellikle musannef kitaplarının ondan rivâyetinde bulunmayan kimselerin eline geçmesi ve bu kimselerin hem kitabın içine ekleme yapması hem de sahte bir isnâd oluşturmaları mümkündür.

⁵¹⁴ Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, c. XIII, s. 408.

⁵¹⁵ Suyûtî, *Tedribü'r-râvî*, c. I, s. 383.

⁵¹⁶ Moğoltay b. Kılıç, *İkmâlü tehzîbi'l-kemâl*, c. IV, s. 145.

⁵¹⁷ Örneğin bkz. En-Nesâî, nşr. Abdulfettâh Ebû Ğudde Mektebetü'l-matbûâtü'l-islâmiyye, Halep 1986, *el'Müctebâ*, c. I, s. 152, 187, 233, 298,

⁵¹⁸ Buhârî, *et-Târihu'l-kebîr*, c. III, s. 22.

niteliğinde onun bazı rivayetlerine yer vermesinin onun sika olduğunu göstermesi⁵¹⁹ bununla çelişkili gözükmemektedir ve böyle bir söylemde bulunmak onun hakkında sünniligine ve güvenilir olduğuna dair oluşan genel fikre muhâlif olacaktır⁵²⁰.

Zikredilen cevapların kifâyetsiz kaldığı anlaşıldığına göre İbn Hibbân'ın itirazında haklılık payı olduğunu söylemek yerinde olacaktır. Lâkin Beyhakî ve İbnü'l-Kayserânî'nin Buhârî'nin Hammâd hakkında yeterli bilgiye sahip olmadığına dair değerlendirmelerini de dikkate almak yerinde olacaktır. Yani onun mervîyyâtını bütünüyle *Sahîh*'ine almaması, onun hadîslerinde birçok problem olmasıyla birlikte hakkında yeterli bilgiye sahip olmamasıyla alâkalı olmalıdır. Yâni hem onun rivayet ettiği söylenen münker hadislerin doğrusunu yanlışından ayırt edecek bilgiye hem de hata ile rivâyet etmiş olduğu hadîsleri hatasız rivâyet ettiklerinden ayırt edebilecek bilgiye ve veriye sâhip olmamasıyla alakalı olmalıdır. Müslim gibi Hammâd'ın talebeleriyle görüşmemesi ve bu sebeple hadislerini denetleyememesi onun hakkında elinde yeterli malzeme bulunmadığının açık alametidir. Nitekim Buhârî'nin *Sahîh*'inde ve diğer kitaplarında, Hammâd'ın en sağlam râvîlerinden Affân'ın rivâyetlerinin çok az zikredildiği onların da bir kısmının mu'allak olarak verildiği gözükmemektedir⁵²¹. Yine Hammâd'ın sağlam râvîlerinden Tayâlisî'nin rivâyetlerinin taşıyıcısı konumunda olan Ahmed b. Hanbel'in rivâyetleri vâsıtalı veya vâsitasız olarak Buhârî'nin hiç bir kitabında geçmemektedir. Elinde Hammâd'ın rivâyetlerini hem nüsha hem musannef olarak tutan Hüdbe'nin ve Hammâd'tan rivâyette bulunmada Affân'la mukâyese edilen Süleymân b. Muğîra'nın (v. 165/782) rivâyetleri Buhârî'nin kitaplarında geçse de bunlar sayılıdır⁵²². Ayrıca Buhârî'nin Süleymân b. Muğîra'den işittiği hadislerin hepsi vasıtayladır. Hüdbe'den rivâyetleri vasıtasız olsa da bu rivâyetlerin azlığından Buhârî'nin Hüdbe'nin rivâyetlerinden

⁵¹⁹ Lâkin Buhârî'nin bir yer dışında onun hadisine yer vermemesi ve bu yerde de onun rivâyetinin zayıflığını ifade eden bir sığayı kullanması bu delâletin zayıf olduğunu ortaya koymaktadır. Bkz. İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, Mukaddime, 399.

⁵²⁰ Zehebî, *Siyer*, c. VII, s. 447- 449.

⁵²¹ Affân'ın *el-Câmi's-Sahîh*'te geçtiği yerler: Mu'allak olarak gelenler: Buhârî, *el-Câmi'u's-Sahîh*, nşr. M. Züheyr b. Nâsır, Dâru tavki'n-necât, 1988, c. I, s. 58/ c. II, s. 173, 147/ c. VII, s. 126/ c. VIII, s. 98. İsnatla gelenler: c. II, s. 97, 105/ c. III, s. 132/ c. IV s. 15/ c. VI, s. 10, 143/ c. IX, s. 40, 95, 121. Ayrıca bkz. Buhârî, *el-Kirâa halfe'l-İmâm*, nşr. Fadlurrahmân es-Sevrî, el-Mektebetü's-Selefiyye, 1980, s. 35, 68. Rivâyetinin mu'allak olarak verildiği diğer bir yer için bkz. Buhârî, *Halku ef'âli'l-ibâd*, nşr. Abdurrahmân Umeyre, Dâru'l-meârifî's-Su'ûdiyye, Riyâd, s. 30.

⁵²² Hüdbe sadece *el-Câmi'u's-Sahîh*'te senedle on sekiz yerde geçmektedir ve bu rivâyetler Buhârî'nin vâsitasız Hüdbe'den işittiği rivâyetlerdir. Bkz. Buhârî, *el-Câmi'u's-Sahîh*, c. I, s. 119/ c. III, s. 3/ c. IV, s. 73, 109, 152, 163/ c. V, s. 52, 122/ c. VI, s. 190/ c. VII, s. 56, 76, 170/ c. VIII, s. 60, 68, 97, 105, 115, 120/ c. IX, s. 162. Süleymân b. Muğîra'nın rivâyetleri *Sahîh*'te bir yerde senedle geçmektedir. Bkz. Buhârî, *el-Câmi'u's-Sahîh*, c. I, s. 107. *el-Edebü'l-Müfred*'te on yerde hepsi senedle gelmiştir. Bkz. Buhârî, *el-Edebü'l-müfred*, nşr. M. Fuâd Abdulbâkî, Dâru'l-beşâiri'l-islâmiyye, Beyrût 1989, s. 45, 105, 128, 139, 208, 220, 355, 357, 399, 425. *Et-Târihu'l-kebîr*'de ikisi senedle üçü mu'allak olarak beş yerde gelmiştir. Senedle gelenler için bkz. Buhârî, *et-Târihu'l-kebîr*, c. II, s. 93, 151. Mu'allak olarak gelen yerler için bkz. Buhârî, *et-Târihu'l-kebîr*, c. V, s. 368/ c. VI, s. 94/ c. VIII, s. 74. Lâkin Buhârî, bu rivâyetlerin hepsini vâsıtayla işitmiştir.

istediği şekilde istifade edemediği dolayısıyla Hüdbe'nin Hammâd'tan aldığı rivâyetleri ondan alamadığı ortaya çıkmaktadır.

Elbette *el-Câmi'u-Sahîh* dışında diğer kitaplarında Hammâd'ın rivâyetlerine yer verilmektedir. Lâkin bu rivâyetler genellikle Haccâc b. Minhâl ve Mûsâ b. İsmâîl gibi râvîler tarafından aktarılmaktadır ki bunlar sika olsalar da Hammâd'ın rivâyetlerinde uzman değildirler. Hammâd'ın hatalarını onun talebelerinin hatalarından ayırt edebilmek için Yahyâ b. Maîn'in onun bir rivâyetini talebelerinden on yedi kişiden dinleyip bununla da yetinmek istememesi, rivâyetlerinin iyice denetlenerek ve incelenerek alınması gereken rivâyetler olduğunu ortaya koymaktadır⁵²³. Yine onun "Târik kapısında bir dükkânım var. İsterdim ki Affân bana Hammâd b. Seleme'nin kitaplarını okusun ben de bu dükkânı satayım parasını da ona vereyim"⁵²⁴ sözü Hammâd'ın râvîleri hususunda seçici olunduğunda sahîh rivâyetlerine ulaşılabileceğinin göstergesidir.

Ondan rivayette bulunan talebeleri⁵²⁵ önemli olduğu gibi esâsen onun rivayette bulunduğu kişiler daha önemlidir. Zira Müslim onun Sâbit dışındakilerden rivâyet ettiklerinden sadece on iki hadîse yer vermiş ve bunları da istişhâd niteliğinde sunmuştur⁵²⁶. Elbette onun Sâbit'in dışındakiler için sunduğu bu tavır bağlayıcı değildir⁵²⁷. Lâkin bu hususta tedbirli olunması gerektiğine dair bir işarettir. Sâbit'e gelinecek olursa daha önce de ifade edildiği gibi Hammâd'ın ondan rivâyet ettiği hadisler büyük güven oluşturmaktadır. Öyleki Sâbit'ten rivayette bulunduğu hadislerde Sâbit'in diğer talebelerine muhâlefet etse de onun tercih edilmesi gerektiği ifade edilmiştir⁵²⁸.

Lâkin Buhârî'nin kitaplarında sadece iki yerde mevcut olan Hammâd'ın Sâbit'ten aldığı iki rivâyeti birisini kullandığı edâ sığasıyla işâret ederek⁵²⁹ diğerini ise açık bir şekilde zayıf görmesi⁵³⁰ Buhârî'nin Sâbit veya bir başka hocası olsun fark gözetmeksizin Hammâd'ı zayıf gördüğü şeklinde anlaşılabilir. Bu da yine İbn Hibbân'ın Buhârî'ye îtirâzını geçerli bir sebep üzerine binâ ettiğini göstermek açısından yeterlidir.

Herhâlükârda bütün bu verilerden Buhârî'nin onun rivâyetlerine kitabında yer vermemesinin haklı bir gerekçeye dayanmadığı, bir gerekçesi olsada bunun Buhârî'den kaynaklı bir sorun sebebiyle olduğu yâni Buhârî'nin onun hakkında ki mâlûmâtının yeterli

⁵²³ Zehebî, *Siyer*, c. VII, s. 456.

⁵²⁴ Zehebî, *Tezhîbü Tehzîbi'l-Kemâl*, c. VI, s. 379.

⁵²⁵ Ondan rivayette bulunanlar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. İbn Receb, *Şerhu ileli't-Tirmizî*, c. II, . 707.

⁵²⁶ Beyhakî, *el-Hilâfiyyât*, c.II, s. 50.

⁵²⁷ Rivâyetinde bulunduğu hocalar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. İbn Receb, *Şerhu ileli't-Tirmizî*, c. II, . 735, 761, 781-784,

⁵²⁸ İbn Receb, *Şerhu ileli't-tirmizî*, c. II, s. 690, 841.

⁵²⁹ İbn Hacer, Buhârî'nin burada kullandığı edâ sığasının rivâyetin zayıflığını bildiren bir sığa olduğunu ifade etmiştir. Bkz. İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, Mukaddime, 399.

⁵³⁰ Tirmizî, *el-İlelî'l-kebîr*, s. 107.

olmadığından kaynaklı olduğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla bu rivâyet, Buhârî tarafından terk edilmesi gerekçe gösterilerek zayıf kabul edilemez. Aksine yukarıda detaylıca sunulan veriler sebebiyle Hammâd b. Seleme tarîkinin daha sahîh olması gerekmektedir.

İKİNCİ BÖLÜM

DİĞER ATEŞ RİVÂYETLERİNİN İSNAD TAHLİLİ

Birinci Bölümde *Sahîhayn*'da yer alan ve konuyla ilgili tartışmaların merkezinde yer alan rivayetler sıhhat açısından incelenmişti. Bu bölümde diğer ateş rivâyetlerinin sıhhat durumları araştırılacaktır⁵³¹. Bu rivâyetler dört ana başlık altında incelenecektir. Bunlardan ilki merkezinde Huzeyfe b. Esîd rivâyeti bulunan Yemen ateşi rivâyetleri, ikincisi merkezinde Ebû Hureyre (A) rivâyeti bulunan Hicâz ateşi rivâyetleri, üçüncüsü merkezinde Enes b. Mâlik (B) rivâyeti bulunan doğu ateşi rivâyetleri ve dördüncüsü merkezinde Ebû Hureyre rivâyeti bulunan ve ateşin nasıl haşredeceğini konu edinen rivâyetlerdir⁵³². Birinci bölümde işlenmedikleri için Huzeyfe b. Esîd ve ikinci Ebû Hureyre rivâyetleri de bu bölümde işlenecektir.

2.1. Yemen Ateşi Rivâyetleri

C1. Huzeyfe b. Esîd> Ebu't-Tufeyl> Furât el-Kazzâz> Süfyân b. Uyeyne> Züheyr b. Harb, İshâk b. İbrâhîm, İbn Ebî Amr

Biz (kıyâmetten) bahsediyorken, Rasûlüllâh (s.a.v) çıkageldi ve dedi ki: “Öncesinde on şeyi görmeden kıyâmet kopmayacaktır. (Bunlar:) Duman, Deccâl, Dâbbe, güneşin batıdan doğması, İsâ b. Meryem'in nüzûlü, Ye'cûc ve Me'cûc, üç yer çökmesi doğuda yer çökmesi, batıda yer çökmesi ve Arap yarımadasında yer çökmesi ve bunların sonuncusu Yemen'den insanları mahşerlerine sürükleyerek çıkan bir ateştir.”⁵³³

C2. Huzeyfe b. Esîd> Ebu't-Tufeyl> Furât el-Kazzâz> Ebu'l-Ahvas> Müsedded

Biz Rasûlüllâh'a (s.a.v) âit bir odanın gölgesinde oturmuş halde konuşuyor idik. Kıyâmetten bahsettik, seslerimiz yükseldi. Bunun üzerine Rasûlüllâh (s.a.v) şöyle dedi: “Öncesinde on şey olmadan kıyâmet kesinlikle olmayacak veya kopmayacaktır. (Bunlar:)

⁵³¹ Ancak bu rivâyetlerin sıhhat durumları birinci bölümdeki gibi geniş bir şekilde işlenmeyecek, bunların sıhhat durumu dipnotta kısaca zikredilecektir.

⁵³² Birinci bölümde işlenmeyen Huzeyfe b. Esîd rivâyetiyle alâkalı rivâyetlerin yani Yemen ateşi rivâyetlerinin bu bölümde Hicâz ve doğu ateşi rivâyetlerinden önce işlenmesinin sebebi Yemen ateşine rivâyetlerde daha fazla yer verilmesidir.

⁵³³ حدثنا أبو خيثمة زهير بن حرب وإسحاق بن إبراهيم وابن أبي عمر المكي -و اللفظ لزهير- (قال إسحاق : أخبرنا وقال الآخرون : حدثنا) سفيان بن عيينة عن فرات القزاز عن أبي الطفيل عن حذيفة بن أسيد الغفاري قال : أطلع النبي (ﷺ) علينا ونحن نتذاكر فقال : "إنها لن تقوم حتى تروا قبلا عشر آيات فذكر الدخان والدجال والدابة وطلوع الشمس من مغربها ونزول عيسى ابن مريم (ﷺ) وياجوج و مأجوج و ثلاثة خسوف خسف بالمشرق وخسف بالمغرب وخسف بجزيرة العرب وآخر ذلك نار تخرج من اليمن تطرد الناس إلى محشرهم" (Müslim, *el-Câmi'u's-Sahîh*, s. 2225-2226, no: 2901/39.) Huzeyfe b. Esîd (v. 42) ve Ebû't-Tufeyl (Âmir b. Vâsile, ?-100) sahâbedendir. Ebu't-Tufeyl şiiğe nisbet edilmesine rağmen güvenilir kabul edilmiştir. (İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, c. V, s. 82, 83.) Furât el-Kazzâz (el-Basrî, ?-130) güvenilir kabul edilmiştir. (Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, c. XXIII, s. 152.) Süfyân b. Uyeyne (el-Kûfî, 107-198) hâfız, hüccet ve hadîs ilminde imâmdır. Bununla birlikte ömrünün sonlarına doğru zihninin bulandığı söylenmiştir. (İbn Hacer, *Takrîb*, s. 245.) Züheyr b. Harb (el-Bağdâdî, 160-234) güvenilir kabul edilmiştir. (Zehebî, *Siyer*, c. XI, s. 490.) Bu hadîs sahihtir.

güneşin batıdan doğması, Dâbbe'nin çıkması, Ye'cûc ve Me'cûc'ün çıkması, Deccâl, Îsâ b. Meryem, duman, üç yer çökmesi: batıda yer çökmesi, doğuda yer çökmesi ve Arap yarımadasında yer çökmesi ve bunların sonuncusu Yemen'den Aden (denizinin) dibinden insanları mahşer yerine sürükleyerek çıkan bir ateştir."⁵³⁴

C3. Vâsile b. el-Eska' > Amr b. Abdullâh > Yahyâ b. Ebî Amr > Sadaka b. el-Muntasır > İmrân b. Hârûn > Muttalib b. Şuayb

*"On alâmet gerçekleşmeden kıyâmet kopmayacaktır. (Bunlar:) Doğuda yer çökmesi, batıda yer çökmesi, Arap yarımadasında yer çökmesi, Deccâl, Îsâ b. Meryem'in nüzûlü, Ye'cûc ve Me'cûc, Dâbbe, güneşin batıdan doğması ve Aden'in Ta'z bölgesinden insanları haşr yerine doğru sürükleyen bir ateşin çıkması. Bu ateş küçük ve büyük karıncaları (dahi) haşreder."*⁵³⁵

Ç. İbn Ömer > Sâlim b. Abdillâh > Ebû Kilâbe > Yahyâ b. Ebî Kesîr > Şeybân > Hüseyin b. el-Bağdâdî > Ahmed b. Menî'

"Kıyâmet gününden önce Hadramevt'ten veya Hadramevt denizinden insanları haşredek bir ateş çıkacaktır." (Bunun üzerine) Sahâbe dedi ki: "Şu halde bize neyi emredersin? Ey Allâhın Rasûlü' O da: 'Şama tutunun' dedi."⁵³⁶

⁵³⁴ حدثنا مسدد و هناد المعنى قال مسدد : حدثنا أبو الأحوص حدثنا فرات القزاز عن عامر بن وائلة و قال هناد : عن أبي الطفيل عن حذيفة بن أسيد الغفاري قال : كنا قعودا نتحدث في ظل غرفة لرسول الله (ﷺ) فذكرنا الساعة فارتفعت أصواتنا فقال رسول الله (ﷺ) : "لن تكون أو لن تقوم حتى يكون قبلها عشر آيات طلوع الشمس من مغربها و خروج الدابة و خروج يأجوج و ماجوج و الدجال و عيسى ابن مريم و الدخان و (عليه السلام) و ثلاثة خسوف خسف بالمغرب و خسف بالمشرق و خسف بجزيرة العرب و آخر ذلك تخرج نار من اليمن من قعر عدن تسوق الناس إلى المحشر" (Ebû Dâvûd, es-Sünen, nşr. Şu'ayb el-Arnâvut, Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, Dimeşk 2009. s. 369, no: 4311.) Ebu'l-Ahvas (Sellâm b. Süleym, el-Kûfî, ?-179) güvenilir kabul edilmiştir. (İbn Hacer, Tehzîbü't-Tehzîb, c. IV, s. 283.) Müsedded (İbn Müserhed, el-Basrî, ?-228) güvenilir kabul edilmiştir. (İbn Hacer, Tehzîbü't-Tehzîb, c. X, s. 108.) Furât'tan bu hadîsi alan Abdurrahmân b. Mehdî ve Şu'be'de "قعر عدن" (Aden denizinin çukuru) kaydını zikretmişlerdir. (Bkz. Tirmizî, es-Sünen, s. 477-478, no: 2183; Müslim, el-Câmi'u's-Sahîh, s. 2227, no: 2901/41; s. 2226, no: 2901/40.) Dolayısıyla bu ek sahih bir ektir.

⁵³⁵ حدثنا مطلب بن شعيب الأزدي ثنا عمران بن هارون الرملي ثنا صدقة بن المنتصر حدثني يحيى بن أبي عمرو السيباني قال : حدثني وائلة بن الأسقع قال : سمعت رسول الله (ﷺ) يقول : "لا تقوم الساعة حتى يكون عشر آيات خسف بالمشرق و خسف بالمغرب و خسف في جزيرة العرب و الدجال و نزول عيسى بن مريم و يأجوج و ماجوج و الدابة و طلوع الشمس من مغربها و نار تخرج من تعز عدن يسوق الناس إلى المحشر تحشر و النمل" (Süleymân b. Ahmed et-Taberânî, el-Mu'cemu'l-kebîr, nşr. H. Abdulmecîd Selefî, Mektebetu İbn Teymiyye, Kâhire 1983, c. XXII, s. 79-80, no: 195.) Vâsile b. el-Eska' (v. 85) sahâbedendir. Amr b. Abdullâh (el-Humusî, ?-?) güvenilir kabul edilmiştir. (Mizzî, Tehzîbü'l-Kemâl, c. XII, s. 117.) Yahyâ b. Ebî Amr (el-Humusî, ?-150) güvenilir kabul edilmiştir. (Mizzî, Tehzîbü'l-Kemâl, c. XXXI, s. 481, 482.) Sadaka b. el-Muntasır (?-180) hakkında Ebû Zûr'a 'lâ be's' ifâdesini kullanmış, İbn Hibbân ise onu Sikât'ında zikretmiştir. (İbn Ebî Hâtim, el-Cerh ve't-ta'dîl, c. IV, s. 434; İbn Hibbân, es-Sikât, c. VIII, s. 319.) İmrân b. Hârûn'u (es-Sûfî, el-Makdîsî, ?-230) sadûk olarak vasıflayanlar olduğu gibi zayıf bir râvî olduğunu söyleyenler de mevcuttur. (İbn Hacer, Lisânu'l-mîzân, c. VI, s. 183.) Muttalib b. Şuayb'ı (el-Mervezî, v. 290) sadûk olarak vasıflayanlar olduğu gibi sika olarak vasıflayanlar da mevcuttur. (İbn Hacer, Lisânu'l-mîzân, c. VIII, s. 86.) Bu hadîsi İmrân b. Hârûn'dan Muttalib dışında başka bir râvî vâsıtasıyla aktaran Hâkim, bu hadîsi Buhârî ve Müslim'in kitaplarına almadığı sahîh bir hadîs olarak nitelemiştir. Lâkin o "تعز عدن" yerine diğer rivâyetlerde olduğu gibi "قعر عدن" (Aden denizinin çukuru) ifâdesini kullanmıştır. (Ebû Abdullâh Muhammed b. Abdullâh el-Hâkim, el-Müstedrek 'ale's-Sahîhayn, nşr. Mukbil b. Hâdî, Dâru'l-Haremeyn, Kâhire 1997.c. IV, s. 591-592, no: 8386.) Esâsen Taberânî'nin başka bir kitabında yine Muttalib kanalıyla bu hadis "قعر عدن" ifâdesiyle nakledilmektedir. (Taberânî, Müsnedü's-Şâmiyyîn, H. es-Selefî, Müessesetü'r-risâle, Beyrût 1984.) Dolayısıyla bu ek şâz olmaktan ziyâde müstensihlerin hatasından kaynaklı olmalıdır. Lâkin hadîsin genel hükmü sadûk veya zayıf olduğu anlaşılmalardan râvilerden ötürü hasen veya zayıf olmalıdır.

⁵³⁶ حدثنا أحمد بن منيع حدثنا حسين بن البغدادي حدثنا شيبان عن يحيى بن أبي كثير عن أبي قلابة عن سالم بن عبد الله ابن عمر عن أبيه قال : قال رسول الله (ﷺ) : "ستخرج نار من حضرموت أو من نحو حضرموت قبل يوم القيامة تحشر الناس" قالوا : يا رسول الله فما تأمرنا قال : "عليكم

“Yemen’den insanları sabahlayarak, akşamlayarak ve dinlenerek sürükleyen bir ateş çıkacaktır.”⁵⁴⁰

E3. Muâz b. Cebel> Tâvus> Hanzala> İbn Vehb (Mevkûf)

“Ey Yemen ahâlisi; ip kesilmeden, çekirgeden başka bir azık bulamamadan önce çıkın. (Tâvus⁵⁴¹ dedi ki: ‘Ben onun ateş oradan Yemen ehlini sürükleyerek çıkar dediği dağı gördüm.’)”⁵⁴²

F1. Ömer> Mekhûl> Saîd b. Abdulazîz> Ebû Hâlid el-Ahmer (Mevkûf)

“Ey İnsanlar, Alî oğullarının vâdîlerinden çıkacak olan Habeşlilerden ve Yemen tarafından yönelen ateşten önce hicret edin. (Bu ateş) insanları haşredecek: Onlar yürüdüğünde yürüyecek, onlar uyuduğunda dinlenecek. Hatta bok böceklerini dahi haşredecektir. Tâ ki onları (insanları) Busrâ’ya ulaştırana dek (ilerleyecektir). Hattâ bir adam düşecek ve bu ateş durup onu yakalayacaktır.”⁵⁴³

F2. Ömer>, Ka’b> Abdurrahmân b. Cübeyr el-Hadramî> Ertât> Bakiyye, Şurayh b. Yezîd, Süleymân b. Dâvud (Mevkûf)

Ömer b. el-Hattâb bir gün Mekke’de hac dönemindeyken şöyle dedi: “Ey Yemen ehli, iki karanlıktan önce hicret edin. Bunlardan ilki: Habeşler çıkacaklar ve tâ benim bulunduğum yere kadar gelecekler. Diğeri: Yemen’den çıkan bir ateştir ki insanları, binekleri, vahşi hayvanları, yırtıcı hayvanları, küçük ve büyük hayvanları sürükler. Ateş kalktığında onlar da kalkar. Ateş hareket ettiğinde onlar da yürür.” Abdurrahmân b. Cübeyr, Ka’b’ın şöyle dediğini aktardı: “Bir insan veya bineği düşerse ateş ona derki: ‘Perişân oldun geri kaldın. İsteseydin bu günden önce hicret ederdin.’ Bu ateş Busrâ’ya kadar ilerler. Kırk sene durur. Onunla kim ısınırsa mutlaka cehennemlik olarak yazılır. Hattâ inkâr eden şöyle sorar: ‘Bu bize vadedilmiş olan ateştir.’ Siz bu büyük alâmeti gördüğünüzde nasıl olursunuz? Sizden biri yerin doğu taraflarına bakarda o tarafların parladığını görür. Sonra batı taraflarına bakar

⁵⁴⁰ Abdurrezzâk (Abdurrezzâk, *el-Musannef*, c. XI, s. 376, no: 20787.) Bu hadîs Tâvus’un ateş rivâyetlerinin genelinde gördüğü müsterek noktayı ifâde etmesinden ibâret olmalıdır. Bir önceki tarikin metni gibi bu tarikin metni de sahihtir.

⁵⁴¹ Yemen’li olması hasebiyle bu söz Tâvus’a âit olmalıdır.

⁵⁴² حدثنا ابن وهب عن حنظلة سمع طاووسا يحدث عن معاذ بن جبل قال: "أخرجوا يا أهل اليمن قبل أن ينقطع الحبل وقبل أن لا تجدوا زاداً إلا الجراد قال: "فأنا رأيت الجبل الذي قال: "إن النار تخرج منه تسوق أهل اليمن" (Mervezî, *el-Fiten*, c. II, s. 628, no: 1755.) Hanzala (İbn Ebî Süfyân, *el-Mekkî*, ?-?) güvenilir kabul edilmiştir. (İbn Hacer, *Tehzîbü’t-Tehzîb*, c. III, s. 6.) İbn Vehb’in (el-Misrî, 125-197) durumu Ebû Hureyre (A4) rivâyetinde ele alınmıştı. Bu ek Hanzala’nın güvenilir olması sebebiyle sahih bir ektir.

⁵⁴³ حدثنا أبو خالد الأحمر عن سعيد بن عبد العزيز عن مكحول قال: قال عمر: "أيها الناس هاجروا قبل الحبشة تخرج من أودية بني علي نار تقبل من قبل اليمن تحشر الناس تسير إذا ساروا و تقيم إذا ناموا حتى إنها لتحشر الجعلان حتى تنتهي بهم إلى بصري و حتى إن الرجل ليقع فتقف" (İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, c. XIV, s. 74, no: 38313.) Hz. Ömer (v. 23) sahâbîdir. Ka’bu’l-Ahbâr’ın (el-Himyârî, v. 32) durumu (D1) rivâyetinde anlatılmıştı. Mekhûl (ed-Dîmeşkî, ?-112) güvenilir kabul edilmiştir. (Zehebî, *Siyer*, c. V, s. 159.) Saîd b. Abdulazîz (90-167) Şâm ehlinin en güvenilir râvîlerinden sayılmıştır. (İbn Hacer, *Tehzîbü’t-Tehzîb*, c. IV, s. 59.) Ebû Hâlid’in (114-190) durumu Enes b. Mâlik (B5) rivâyetinde ele alınmıştı. Vefât târihlerinden de anlaşılacağı üzere Mekhûl Hz. Ömer’le karşılaşmamıştır. Dolayısıyla bu hadîs munkatî’ ve zayıftır.

orayı da ekinleriyle yeşil bir halde görür. (O gün) İnsanlar birbirleriyle zina ederler. Siz o büyük alâmete baktığınız halde bu gün yaptığınız amelleri bırakacağınızı düşünüyorsunuz? Kâbe'nin rabbine yemin olsun ki siz bu alâmete baktığınız halde o amelleri yine işleyeceksiniz.”⁵⁴⁴

G. Abdurrahmân b. Selmân> Abdullâh b. el-Alâ> el-Velîd b. Müslim (Maktû')

“Rûm arzının kayseriyyesi kurulup Şâm ordularından bir ordu hâline geldiğinde bundan sonra Aden'i Ebyen'den bir ateş çıkacaktır.”⁵⁴⁵

Ğ. Huzeyfe b. el-Yemân> Rib'î b. Hirâs> Mansûr b. el-Mu'temir> Süfyân b. Saîd> İsmâ b. Ravvâd

“Alâmetlerin ilki Deccâl, (sonra) İsmâ b. Meryem'in inmesi, (sonra) Aden'i Ebyen (denizinin) dibinden insanları haşredilecekleri yere götüren ve onlar kaylûle yaptığında kaylûle yapan bir ateş ve dumandır.” Huzeyfe ‘Duman nedir?’ diye sorunca Rasûlullâh (s.a.v): “Göğün insanları bürüyecek açık bir dumanı getirdiği günü gözetle. Bu elem verici bir azaptır.” âyetini okudu. (Ve şöyle devam etti) “Doğu ve batı arasını dolduracak ve kırk gün bekleyecek. Mü'mine gelince ona bir nezle gibi isâbet edecek. Kâfir ise sarhoş gibi olacak. Kulaklarından, burun deliklerinden ve arkasından çıkacak.”⁵⁴⁶

حدثنا بقية و شريح بن زيد و سليمان بن داود أبو أيوب عن أرطاة عن عبد الرحمن بن جبير الحضرمي قال: قال عمر بن الخطاب (رضي الله عنه) يوما بمكة في الحج: "يا أهل اليمن هاجروا قبل الظلمتين أما إحداهما فالحبيشة يخرجون حتى يبلغوا مقامي هذا والأخرى نار تخرج من اليمن تسوق الناس والدواب والوحش والسباع و دقائق الدواب و جلالها إذا قامت قاموا و إذا تحركت ساروا" قال: "و قال كعب: إذا عثر إنسان أو دابته قالت له النار: 'تعست و انتكست لو شئت لهاجرت قبل اليوم' حتى إلى بصري فيقيم أربعين عاما لا يصطلي بها أحد لا يصطلي بها أحد إلا كتب جهنمي وحتى يسأل الكافر فيقول: 'هذه النار التي كنا نعد' فكيف أنتم فكيف أنتم إذا رأيتم تلك الآية العظيمة فينظر الناظر منكم إلى مشارق الأرض فيراها (توهج ثم ينظر إلى مغاربها فيراها) بزروعها خضرا يتناحون و يلحقون أفتراكم تاركي أعمالكم التي تعملون اليوم و أنتم تنظرون إلى تلك فيراها (توهج ثم ينظر إلى مغاربها فيراها) بزروعها خضرا يتناحون و يلحقون أفتراكم تاركي أعمالكم التي تعملون اليوم و أنتم تنظرون إليها" (Mervezî, *el-Fiten*, c. II, s. 624, no: 1743.) Ka'bu'l-Ahbâr'ın (el-Himyerî, v. 32) durumu (D1) rivâyetinde ele alınmıştı. Abdurrahmân b. Cübeyr (eş-Şâmî, ?-118) güvenilir kabul edilmiştir. (İbn Hacer, *Tehzibü't-Tehzib*, c. VI, s. 154.) Ertât (İbn el-Münzir, eş-Şâmî, ?-163) güvenilir kabul edilmiştir. (Mizzî, *Tehzibü'l-Kemâl*, c. II, s. 313, 314.) Bakiyye b. el-Velîd (el-Humusî, ?-197) zabtında sıkıntı olmakla birlikte Şâm ehlinden aldığı rivâyetleri doğru aktardığı ifade edilmiştir. (Mizzî, *Tehzibü'l-Kemâl*, c. IV, s. 198.) Şurayh b. Yezîd (el-Humusî, ?-203) ve Süleymân b. Dâvud (el-Kurayşî, ?-220) güvenilir kabul edilmiştir. (Mizzî, *Tehzibü'l-Kemâl*, c. II, s. 412; c. XII, s. 456.) Vefat târihlerinden anlaşılabileceği üzere Abdurrâhmân b. Cübeyr hz. Ömer'le karşılaşmamıştır. Ka'b'la karşılaşması ihtimâlî ise azdır. Dolayısıyla hem hz. Ömer'e âit hem de Ka'b'a âit hadîslerin ikisi de munkatî' ve zayıftır.

حدثنا الوليد بن مسلم عن عبد الله بن العلاء سمع أبا الأعيس عبد الرحمن بن سلمان قال "إذا بنيت قيسارية أرض الروم فتصير جندا من أجناد" (Mervezî, *el-Fiten*, c. II, s. 628, no: 1753.) Abdurrahmân b. Selmân'nın (el-Humusî, v. 130) durumu hakkında tek bilgi İbn Hibbân'ın onu *Sikât*'ında zikretmiş olmasıdır. (İbn Hibbân, *es-Sikât*, c. V, s. 87.) Abdullâh b. el-Alâ (ed-Dımeşkî, 75-165) güvenilir kabul edilmiştir. (İbn Hacer, *Tehzibü't-Tehzib*, c. V, s. 350, 351.) el-Velîd b. Müslim (ed-Dımeşkî, 119-195) çok hatası olduğunu söyleyenler olmakla birlikte genel kabul sika bir râvî olduğu yönündedir. (İbn Hacer, *Tehzibü't-Tehzib*, c. XI, s. 151-155.) Abdurrahmân'ın mestûr olmasından ötürü bu hadîs zayıftır.

حدثني عصام بن رواد بن الجراح، قال: ثني أبي، قال: ثنا سفيان بن سعيد الثوري، قال: ثنا منصور بن المعتمر، عن ربيع بن خراش، قال: ⁵⁴⁶ سمعت خذيفة بن اليمان يقول: قال رسول الله ﷺ: "أول الآيات الدجال ونزول عيسى بن مريم ونار تخرج من قعر عدن أبين تسوق الناس إلى المحشر تقيل معهم إذا قالوا والدخان" قال خذيفة: "يا رسول الله وما الدخان" فتلا رسول الله ﷺ: "يوم تأتي السماء بدخان مبين يغشى الناس هذا عذاب أليم" يملأ ما بين المشرق والمغرب يمكث أربعين يوما وليلة أما المؤمن فيصيبه منه كهيئة الزكام وأما الكافر فيكون بمنزلة السكران يخرج من منخره وأذنيه ودبره" (Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmi'u'l-beyân fî te'vîli'l-Kur'ân*, nşr. A. M. Şâkir, Müessesetü'r-risâle, 2000, c. XX, s. 17.) Huzeyfe b. el-Yemân (v. 36) sahâbîdir. Rib'î b. Hirâs (el-Kûfî, ?-104) güvenilir kabul edilmiştir. (İbn Hacer, *Tehzibü't-Tehzib*, c. III, s. 237.) Mansûr (el-Kûfî, ?-132) güvenilir kabul edilmiştir. (İbn Hacer, *Tehzibü't-Tehzib*, c. X, s. 314, 315.) Süfyân (es-Sevrî, el-Kûfî, 97-161) hadîs ilminde imâm kabul edilmiştir. (İbn Hacer, *Takrîb*, s. 244.) İsmâ b. Ravvâd'ı (el-Askalânî, ?-261) zayıf kabul edenler oldu gibi 'sika' veya 'sadûk' olarak kabul edenler de vardır. (İbn Hacer, *Lisânu'l-Mîzân*, c. V, s. 434.)

H. Muâz b. Cebel> Abdullâh b. Amr> Huyey b. Hânî> Abdullâh b. Lehî'a> Kesîr b. Hafs> Muhammed b. Mansûr> Abdullâh b. Süleymân> Muhammed b. İbrâhîm> Hüseyin b. Alî

“⁵⁴⁷...(Sırasıyla Süfyânî, Mehdî, Îsâ ve Deccâl'in çıkması ardından Kurân'ın kalplerden silinmesi hâdiselerinden sonra) *Aden'den bir ateş çıkıp insanları sert bir şekilde sürükleyecektir. Ardından Dâbbe çıkacak ve kalbinden Kurân nesh olmuş ve hiçbir şey okuyamayan bir insana namaz kıldığı sırada gelecek. Ve ona 'Namaza ne ihtiyâcın var ki?' diyecek. Ardından güneşin batıdan doğması sonra Allâh'ın işine yaramayan insanlar kalacak. Bu kimseler köpekler gibi yollarda çiftleşirler. Onların en hayırlısı 'Yoldan çekilseniz' diyenidir. Ardından kıyâmetin kopması (gerçekleşecektir.)*”⁵⁴⁸

İ. Huzeyfe b. el-Yemân> Ebû Seleme> Mekhûl> Zeyd b. Vâkîd> Ebû Abdurrahmân> Yahyâ b. Saîd> Muhammed b. Amr> el-Kâsım b. Zekerîyyâ> Süleymân b. Ahmed

“*Allâh'a yemin olsun ki sizlere şu an kendisine Berhût denilen vâdideki bir ateş yönelecektir. İnsanları kuşatacaktır. Onda elîm bir azab vardır. Canları ve malları yok eder. Dünyânın tümünü sekiz günde dolaşır. Rüzgârın ve bulutun uçtuğu gibi uçar. Gecedeki sıcaklığı gündüzdeki sıcaklığından daha şiddetlidir. Yerle gök arasında, gürleyen şimşegin sesi gibi sesi vardır. O mahlûkâtın başları arasından arşa en yakın olanıdır.*” Dedim ki: ‘Ey Allâh'ın Resûlü o ateş o gün mümin erkek ve mûmün kadınlar üzerine selîm olacak mı?’ O da (s.a.v) şöyle dedi: “*Mümin erkekler ve mûmün kadınlar o gün nerede! (yani yokturlar) Onlar (o gün bulunan insanlar) o gün eşşeklerden daha şerlidirler. Hayvanların çiftleştiği gibi çiftleşirler de içlerinde yapma! yapma! diyen bir adam bulunmaz.*”⁵⁴⁹

Lâkin Halîlî, onun rivâyet etmekte münferid kaldığı münker hadislerinin mevcûd olduğunu söylemiş ve buna örnek olarak Süfyân'dan rivâyet ettiği bir hadîsi göstermiştir. (Halîlî, *el-İrşâd*, c. II, s. 470, 471.) Buna binâen bu hadîsin zayıf olduğu söylenebilir.

⁵⁴⁷ Bu hadîs dört sayfa kadar olup yukarıda sadece ilgili taraf aktarılmıştır.

⁵⁴⁸ وفيما كتب إلي الحسين بن علي الهمداني وحدثني به عنه من وثقت به حدثنا أبو جعفر محمد بن إبراهيم بن الحسن بن محمد بن فرخان حدثنا أبو بكر عبد الله بن سليمان بن الأشعث إمام في سنة 313 حدثنا محمد بن منصور الطوسي حدثنا كثير بن حفص حدثنا عبد الله بن لهيعة عن أبي قبيل المعافري واسمه حيي بن هانئ المصري قال: حدثني عبد الله بن عمرو بن العاص أن معاذ بن جبل أخبره قال: "...ثم تخرج نار من عدن فتسوق الناس سوقاً عنيفاً ثم تخرج الدابة فتجيء الإنسان وهو في الصلاة وما يقرأ شيئاً قد نسخ من قبله فتكلمه ما الصلاة من حاجتك ثم طلوع الشمس من مغربها ثم يبقى من ليس لله فيه حاجة فيتغاطون في الطرق كما تغط الكلاب فأفضلهم من قال لو تتحيت من الطريق ثم قيام الساعة." (Ebu'l-Abbâs Câ'fer b. Muhammed el-Müstâğfirî, *Delâilü'n-nübüvve*, nşr. A. Fâris, Dâru'n-nevâdir, 2010, c. I, s. 276.) Muâz b. Cebel (v. 17) ve Abdullâh b. Amr (v. 65) sahâbîdirlir. Huyey b. Hânî' (el-Misrî, ?-127) zayıf bir râvî olduğunu söyleyenler olsa da genel kabûl güvenilir olduğu yönündedir. (İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb* c. III, s. 73.) Abdullâh b. Lehî'a (95-174) büyük bir âlim olarak habul görmesine rağmen hadîs ilminde zayıf olduğu kabul edilmiştir. (İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb* c. V, s. 373-379.) Kesîr b. Hafs'ın cerh tâdîl ve hadîs kitaplarında ismine rastlanılmamıştır. Yâni o mechûl bir râvîdir. Aynı şekilde Muhammed b. İbrâhîm ve Hüseyin b. Alî'nin isimlerine de rastlanılmamıştır. Dolayısıyla bu hadîs zayıftır.

⁵⁴⁹ حدثنا سليمان بن أحمد ثنا القاسم بن زكريا ثنا محمد بن عمرو بن حنان ثنا يحيى بن سعيد العطار الدمشقي ثنا أبو عبد الرحمن عن زيد بن واقد عن مكحول عن أبي سلمة عن حذيفة بن اليمان قال قال رسول الله ﷺ "لنقصنكم نار هي اليوم خادمة في واد يقال له: برهوت يغشى الناس فيها عذاب أليم تأكل الأنفس والأموال تدور الدنيا كلها في ثمانية أيام تطير كطير الريح حرها بالليل أشد من حرها بالنهار لها بين السماء والأرض دوي كدوي الرعد القاصف هي من رءوس الخلائق بالنهار أدنى من العرش قلت يا رسول الله أ سليمة يومئذ على المؤمنين والمؤمنات؟ قال: وأين المؤمنون والمؤمنات؟ يومئذ هم شر من الحمر يتسافدون كما تسافد البهائم وليس فيهم رجل يقول: مه مه" (Ebû Nuaym, *Hilyetü'l-evliyâ ve tabakâtü'l-asfiyâ*, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, nşr. Saâde Beyrût 1988, c. V, s. 192.) Huzeyfe b. el-Yemân (v. 36) sahâbîdir. Ebû Seleme (Abdurrahmân b. Meysere, eş-Şâmî, ?-?) Alî b. el-Medînî mechûl olduğunu söylese de

11. Abdullâh b. Amr> Şehr b. Havşeb> Katâde> Ma'mer> Abdurrezzâk

Yezîd b. Muâviye'ye bâât edilme (haberi) bize gelince Şam'a çıksam da bu bââtın şerrinden uzaklaşsam dedim ve çıktım. Tâ ki Şam'a geldim. Ardından, Nevf'in meclis edindiği bir yerden haberdâr oldum ve oraya geldim. (Meclisteyken) Birden gözleri bozuk, üzerinde nakışlı elbise olan bir adam geldi. Birden farkına vardım ki o Abdullâh b. Amr b. el-Âs'mış. Nevf, onu görünce konuşmayı bıraktı. Bunun üzerine Abdullâh, ona "Anlattığın şeyi anlatmaya devam et" dedi. O da "Sen, konuşmaya benden daha layıksın. Sen Rasûlüllâhın (s.a.v) arkadaşısın." diye cevap verdi. Abdullâh: "Bunlar –emirleri kastederek- bizi konuşmaktan men ettiler." dedi. Nevf: "Senin üzerine yemin ederim ki mutlaka bize Rasûlullâhtan (s.a.v) duyduğun bir sözü anlatacaksın." dedi. O da şöyle söyledi: "Rasûlüllâhın (s.a.v) şöyle dediğini işittim: *'Muhakkak insanların en hayırlıları için, İbrâhim'in hicret ettiği yerlere bir hicretten sonra başka bir hicret daha olacaktır. Yeryüzünde ancak yeryüzünün en şerlileri kalacaktır. Toprakları onları atacak, Allahın (Teâlâ) nefsi onları kirli görecektir ve bir ateş onları maymunlar ve domuzlarla beraber haşredecektir. (Bu ateş) onlar gecelediğinde onlarla beraber geceler. Onlar kaylûle yaptığında onlarla beraber kaylûle yapar ve geride kalanları yer.'*" Râvî dedi ki (Abdullâh b. Amr şöyle diyor): "Yine Rasûlullah'tan şöyle dediğini işittim: *'Doğu tarafından ümmetinden bazı insanlar çıkacaktır. Bunlar Kurân okuyacaklar. Yalnız (okudukları Kurân) köprücük kemiklerini (bile) geçmeyecektir. Bunlardan her bir nesil çıktığında kesilir. Bunlardan her bir nesil çıktığında kesilir –öyleki bunu ondan fazla tekrarladı- bunlardan her bir nesil çıktığında kesilir tâki bunların geri kalanlarının içinde Deccâl çıkar.'*"⁵⁵⁰

genel kabûl güvenilir olduğu yönündedir. (Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, c. XVII, s. 451.) Mekhûl'un (ed-Dîmeşkî, ?-112) durumu Ömer (F1) rivâyetinde işlenmişti. Zeyd b. Vâkid (ed-Dîmeşkî, ?-138) güvenilir kabul edilmiştir. (Zehebî, *Siyer*, c. VI, s. 297.) Ebû Abdurrahmân (Muhammed b. Saîd, ed-Dîmeşkî, v. 150) hadîs uydurmasıyla bilinmektedir ve bu sebeple öldürülmüştür. (Zehebî, *Târîhu'l-islâm*, c. III, s. 961.) Yahyâ b. Saîd (ed-Dîmeşkî, ?-200) zayıf bir râvî olduğu hususunda münekkittlerin çoğunun ittifâkı vardır. (Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, c. XXXI, s. 345.) Bu hadîs mevzûdur.

⁵⁵⁰ أخبرنا عبدالرزاق عن معمر عن قتادة عن شهر بن حوشب قال : لما جاءتنابيعة يزيد بن معاوية قلت : لو خرجت إلي الشام فقتلحت من شر هذه البيعة فخرجت حتي قدمت الشام فأخبرت بمقام يقومه نوف فجنته فإذا جاء رجل فاسد العينين عليه خميسة فإذا هو عبد الله بن عمرو بن العاص فلما راه نوف أمسك عن الحديث فقال له عبد الله : 'حدث ما كنت تحدث به' قال : 'أنت أحق بالحديث مني أنت صاحب رسول الله (صلى الله عليه وسلم)' فقال : 'إن هؤلاء قد منعونا عن الحديث' يعني الأمراء قال : 'أعزم عليك إلا حدثتنا حديثاً سمعته من رسول الله (ﷺ)' قال : 'سمعت رسول الله (ﷺ) يقول : 'إنها ستكون هجرة بعد هجرة لخيار الناس إلى مهاجر إبراهيم لا يبقى في الأرض إلا شرار أهلها تلفظهم أرضهم تقذرهم نفس الله (تعالى) تحشرهم النار مع القردة و الخنازير تبيت معهم إذا باتوا و تقبل معهم إذا قالوا و تأكل من تخلف' قال : 'و سمعت رسول الله (ﷺ) يقول : 'سيخرج أناس من أمتي من قبل المشرق يقرؤون القرآن لا يجاوز تراقيهم كلما خرج منها قرن قطع كلما خرج منها قرن قطع حتي عددها يقول : 'زيادة علي عشر مرات كلما خرج منها قرن قطع حتي يخرج الدجال في بقيتهم' (Abdurrezzâk, *el-Musannef*, c. XI, s. 376, no: 20790.) Abdullâh b. Amr (v. 65) sahâbîdir. Şehr b. Havşeb'i (eş-Şâmî, ?-?) birçok münekkîd zayıf kabul etse de hakkında oluşan genel kanâat güvenilir olduğu yönündedir. (Bkz. Zehebî, *Mîzân*, c. II, s. 283-285.) Katâde (el-Basrî, ?-117) güvenilir kabul edilmiştir. Lâkin tedlîs yapmakla bilinen bir râvîdir. Ma'mer (el-Basrî, ?-153) ve Abdurrezzâk'ın (el-Yemenî, ?-211) durumu Ebû Hureyre (A1) rivâyetinde ele alınmıştı. Müdellis bir râvî olan Katâde bu hadîsi 'an'aneyle rivâyet etmiştir. Bu sebeple hadîs zayıf kabul edilebilir. Lâkin sadece güvenilir râvîlerde tedlîs yaptığından dolayı onun tedlîsle rivâyet ettiği hadîsleri kabul edenler de bulunmaktadır. (Alâî, *Câmi'u't-tahsîl*, s. 101, 113.) Bu sebepten hadîse sahîh hükmü verilebilir.

12. Abdullâh b. Amr> Şehr b. Havşeb> Katâde> Hişâm> Muâz b. Hişâm> Ubeydullâh b. Ömer

“Bir hicretten sonra başka bir hicret daha olacaktır. Yeryüzünün en hayırlıları İbrâhim’in hicret ettiği yerlere en çok tutunanlardır. Yeryüzünde yer ehlinin en şerlileri kalacaktır. Toprakları onları atacak, Allâh’ın nefsi onları kirli görecektir ve bir ateş onları maymunlar ve domuzlarla beraber haşredecektir.”⁵⁵¹

13. Abdullâh b. Amr> Şehr b. Havşeb> Leys b. Süleym> Cerîr b. Abdulhamîd (Mevkûf)

Bu tarikin ilk iki tarîkten tek farkı burada “Aden’den” kaydının gelmesidir⁵⁵².

14. Abdullâh b. Amr> Ebû Hureyre> Süleymân b. Anz> Alî b. Rabâh> Mûsâ b. Alî> Abdullâh b. Sâlih> Osmân b. Saîd> Ahmed b. Muhammed

Alî b. Rabâh şöyle diyor: “Hac için yola çıktım. Mısır ahâlisinin kadısı Süleymân b. Anz bana dedi ki: ‘Ebû Hureyre’ye benden selâm söyle, o ve annesi için sabahleyin istiğfarda bulunduğumu ona bildir.’ Ebû Hureyre’yle karşılaştım ve ona bunu bildirdim. O da: ‘Bende onun için istiğfârda bulunmuştum.’ dedi. Sonra ‘Ümmü Hanv’ı yani Mısır’ı nasıl bıraktın?’ dedi. Bende ona, Mısır’ın refâhından ve yaşamından bahsettim. O dedi ki: ‘Şüphesiz orası ilk harâb olacak yerdir. Sonra Ermeniyeye’dır.’ Ben: ‘Bunu Rasûlullâh’tan (s.a.v) mı işittin?’ dedim. O da ‘Hayır, yalnız Abdullâh b. Amr b. el-Âs bana dedi ki: Ben Rasûlullâh’tan (s.a.v) şöyle işittim: *‘Kuşkusuz bir hicretten sonra başka bir hicret daha gerçekleşecektir. Yer ehlinin en hayırlıları İbrâhim’in hicret ettiği yerlere en çok tutunanlardır. Yeryüzünde yer ehlinin en şerlileri kalacak, toprakları onları atacak, Allahın nefsi onları kirli görecektir ve bir ateş onları maymunlar ve domuzlarla beraber haşredecektir.*’ Râvî dedi ki: (Abdullâh b. Amr şöyle diyor): Yine Rasûlullah’tan şöyle dediğini işittim: *‘Doğu tarafından ümmetinden bazı insanlar çıkacaktır. Bunlar kuran okuyacaklar. Yalnız (okudukları Kurân) köprücük*

⁵⁵¹ حدثنا عبيد الله بن عمر حدثنا معاذ بن هشام حدثني أبي عن قتادة عن شهر بن حوشب عن عبد الله بن عمرو قال : سمعت رسول الله (ﷺ) يقول "ستكون هجرة بعد هجرة فخير أهل الأرض ألزمهم مهاجر إبراهيم و يبقى في الأرض شرار أهلها تلفظهم أرضهم تقذروهم نفس الله و حتى يهاجر الناس إلى مهاجر إبراهيم (عليه السلام) وحتى لا يبقى في الأرض إلا شرار أهلها تقذروهم روح الله (تعالى) و تلفظهم أرضهم و تحشرهم نار من عدن مع القردة و الخنازير تبئيت معهم أينما باتوا و تقيل معهم أينما قالوا و لها ما سقط منهم" (Ebû Dâvûd Süleymân b.el-Eş'as es-Sicistânî, es-Sünen, nşr. Şu'ayb el-Arnâvut, Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, Dimeşk 2009. c. III, s. 139, no: 2482.) Hişâm (ed-Destuvâî, el-Basrî, ?-153) hadîs ilminde hâfiz kabul edilmiş, Katâde'nin talebelerinin en sağlamlarından sayılmıştır. (Zehebî, Siyer, c. VII, s. 150; İbn Receb, Şerhu İlel, c. II, s. 695.) Muâz b. Hişâm (el-Basrî, ?-200) 'sika' olarak niteleyenler olsa da hakkında genel kanâat 'sadûk' olduğu yönündedir. (İbn Hacer, Tehzîbu't-Tehzîb, c. X, s. 197.) Ubeydullâh b. Ömer (el-Basrî, 152-235) hakkında oluşan genel kanâat güvenilir olduğu yönündedir. (İbn Hacer, Tehzîbu't-Tehzîb, c. VII, s. 41.) Bu hadîs sahihtir.

⁵⁵² حدثنا جرير بن عبد الحميد عن ليث بن سليم عن شهر بن حوشب عن عبد الله بن عمرو (رضي الله عنهم) قال "إنها ستكون هجرة بعد هجرة حتى يهاجر الناس إلى مهاجر إبراهيم (عليه السلام) وحتى لا يبقى في الأرض إلا شرار أهلها تقذروهم روح الله (تعالى) و تلفظهم أرضهم و تحشرهم نار من عدن مع القردة و الخنازير تبئيت معهم أينما باتوا و تقيل معهم أينما قالوا و لها ما سقط منهم" (Mervezî, el-Fiten, c. II, s. 632, no: 1767.) Leys b. Süleym (el-Cühenî) mechûl bir râvîdir. (İbn Hacer, Ta'cîlu'l-menfa'a bi-ricâli'l-eimmeti'l-erbe'a, nşr. İkrâmullâh, Dâru'l-beşâir, Beyrût 1996, c. II, s. 162.) Zikrettiği 'Aden'den' kaydı diğer rivâyetlerden esinlenerek idrâc ettiği bir kayıt olmalıdır.

kemiklerini (bile) geçmiyecektir. Bunlardan her bir nesil çıktığında başka bir nesil yetişir. Nihâyetinde bunların geri kalanlarının içinde Deccâl çıkar.”⁵⁵³

J. Enes> Sâbit> Hammâd b. Seleme> Affân b. Müslim> Muhammed b. el-Abbâs

Abdullâh b. Selâm, müslüman olmadan Peygamber’e (s.a.v) insanları ilk haşredecek olan şeyi sordu. O da, şöyle dedi: “*Aden’i Ebyen’den çıkan bir ateştir. Bu ateş insanlar gecelediğinde geceler, insanlar kaylûle yaptığında kaylûle yapar.*” Peygamber (s.a.v) sözünün devâmında dedi ki: “*Cennet ehlinin yiyeceği ilk şey cennetin bütün meyvelerinden yiyen cennet öküzünün ciğerinin fazlasıdır. Onlar onda cennetteki her meyvenin tadını bulurlar.*”⁵⁵⁴

K. Huzeyfe b. el-Yemân> Rabî’ b. Huseym> Leys b. Sa’d> Saîd b. İbrâhîm (Mevkûf), Ka’b> Humeyd b. Hilâl > Katâde> Eyyûb b. Hût> el-Mekfûf> Abdulmelik (Mevkûf)

“İsâ b. Meryem (a.s) yeryüzüne indikten sonra kırk sene bu ümmetin imâmı olarak bekler. Onun ikâmeti Şâm’da Beytü’l-Makdis’te olacaktır. Daha ilk zamanlarında Allâh onun eli üzerine Deccâl’i ve Ye’cûc Me’cûc’u öldürecektir. Kırkinci senede öleceği zaman –ki yeryüzündeki kalışı güneşin batıdan battığı tarihten üç yüz sene kadar sonradır– onlar gecelerler ve bu gece üç gecenin uzunluğunu geçer sonra İsâ b. Meryem’e gelirler (a.s) ve ona: ‘Ey Allâh’ın rasûlü, bu gecenin uzunluğu hakkında ne dersin?’ derler. O da (a.s): ‘Yarın güneş batıdan doğacak.’ der. Bunun üzerine onlar yalvarır ve ağlarlar. Sabahladıklarında Beytü’l-makdis’de namaz kılıp, mescitten çıkarlar ve güneşin doğmasını beklerler. Güneş aynı

⁵⁵³ أخبرني أحمد بن محمد بن سلمة العنزي ثنا عثمان بن سعيد الدارمي ثنا عبد الله بن صالح ثنا موسى بن علي بن رباح قال : سمعت أبي يقول خرجت حاجا فقال لي سليمان بن عنز قاضي أهل مصر : "أبلغ أبا هريرة مني السلام وأعلمه أني قد استغفرت الغداة له و لأمه" فليقته فإبلاغته قال : "و أنا قد استغفرت له" ثم قال : "كيف تركتم أم حنو" يعني مصر قال : "فذكرت له من رفاهيتها و عيشها" قال : "أما إنه أول الأرض خرابا ثم أرمنية" قلت : "سمعت ذلك من رسول الله (صلي الله عليه وسلم)" قال : "لا و لكن حدثني عبد الله بن عمرو بن العاص (رضي الله عنهما) قال : سمعت رسول الله (ﷺ) يقول : "إنها تكون هجرة بعد هجرة فخير أهل الأرض أئمة إلى مهاجر إبراهيم يبقی في الأرض شرار أهلها تلفظهم أرضوهم و تقدرهم نفس الله فتحشرهم النار مع القردة و الخنازير" و سمعت رسول الله (ﷺ) يقول : "يخرج ناس من أمتي من قبل المشرق يقرؤون القرآن لا يجاوز تراقيهم كلما قطع قرن نشأ قرن حتى يخرج في بقيتهم الدجال" (Hâkim, *el-Müstedrek*, c IV, s. 681-682, no: 8623.) Abdullâh b. Amr (v. 65) ve Ebû Hureyre (v. 58) sahâbîdir. Süleymân b. Anz (el-Mısırî, ?-75) tashîf edilmiş şeklidir. Esas ismi Süleym b. İtrdir. Tâbiînin en hayırlılarından sayılmıştır. (İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, c. IV, s. 212.) Alî b. Rabâh (el-Mısırî, 14-117) güvenilir kabul edilmiştir. (İbn Sa'd, *et-Tabakât*, c. VII, s. 354.) Mûsâ b. Alî (el-Mısırî, 90-163) hakkında genel kanâat güvenilir olduğu yönündedir. (Moğoltay, *İkmâl*, c. XII, s. 33.) Abdullâh b. Sâlih'in (137-222) durumu Ebû Hureyre (A6) tarîkinde işlenmişti. Osmân b. Saîd (ed-Dâremî) ittifakla güvenilir kabul edilmiş, Buhârî ve Ebû Zûr'a gibi imamlara eş sayılmıştır. (İbn Kutluboğâ, *es-Sikât*, c. VII, s. 84.) Ahmed b. Muhammed (el-Mısırî, 280-371) güvenilir kabul edilmiştir. (Zehebî, *Siyer*, c. XVI, s. 317.) Hâkim, bu hadîsin Buhârî ve Müslim'in şartına uyan bir hadîs olduğunu söylemiştir. (Hâkim, *el-Müstedrek*, c. IV, s. 682.) Abdullâh b. Sâlih'in çok zayıf olduğu ve rivâyetlerinin durumunun kendinden rivâyeti alan kimseye göre değiştiği Ebû Hureyre (A) rivâyetinde, tercemesinde ifâde edilmişti. Ondan bu rivâyeti alan kimse bir hadîs imâmı olduğuna göre rivâyet zayıf olmayacaktır. Lâkin zayıf bir râvî olmasına binâen bu rivâyete sahih yerine hasen denilmesi daha doğru olacaktır.

⁵⁵⁴ حدثنا محمد بن العباس المؤدب حدثنا عفان بن مسلم حدثنا حماد بن سلمة عن ثابت عن أنس أن عبد الله بن سلام (رضي الله عنه) قيل أن يسلم سال النبي (ﷺ) عن أول شيء يحشر الناس قال : "نار تخرج من عدن أبين تبيت معهم حيث باتوا وتقيل معهم حيث قالوا" قال : "و أول شيء يأكله أهل الجنة زيادة كبد ثور الجنة الذي كان يأكل من كل ثمارها فيجدون فيه طعم كل ثمرة في الجنة" (Süleymân b. Ahmed et-Taberânî, *Kitâbu'l-Evâ'il*, nşr. Muhammed Şekûr, Müessesetü'r-Risâle, Beyrût 1983, s. 113, no: 83.) Sâbit (el-Basrî, 41-123), Hammâd (el-Basrî, 90-167) ve Affân'ın (el-Basrî, 134-220) durumu Enes b. Mâlik (B2) rivâyetinde ele alınmıştı. Muhammed b. el-Abbâs (el-Müeddib, ?-290) güvenilir kabul edilmiştir. (Hatîb, *Târihu Bağdâd*, c. III, s. 327.) Lâkin Enes b. Mâlik hadîsinin Hammâd b. Seleme kanalıyla gelen diğer tariklerine (B1, B2, B3, B4) muhâlefet ettiği için şâz olduğu söylenebilir.

doğudan doğduğu gibi birden batıdan doğmaya başlar. Yükselip sonra göğün ortasına gelene dek aynı doğudan batır gibi güzergâhında gider. Sonra batıya döner ve kıyâmet kopana dek bu halde kalır. O sene geldiğinde İsâ (a.s) ve müslümanlardan bir grup hacca giderler. İbâdetlerini edâ ettiklerinde Rasûlullâh'ın (s.a.v) kabrini ziyâret etmek üzere Medîne'ye giderler. (Sonra) oradan çıkıp Şâm'a gittiklerinde ve İsâ (a.s) Beytü'l-makdis'deki yerine geldiğinde Habeşlilerin emîri Zu'z'sevîkateyn'in Kâbe'yi yıkmak için (sefere çıktığı) haberi ulaşır. İsâ (a.s) onlara Müslümanlardan bir ordu gönderir. Lâkin bu ordu ne onlara ulaşabilir ne de arkadaşlarına dönebilir. Tâ ki Allâh arşın altından, Yemen tarafından yönelen miskten daha hoş, rüzgârdan daha yumuşak, kardan daha serin bir rüzgar gönderir. Bu rüzgâr İsâ'nın (a.s) ve onla berâber olan müslümanların ruhunu kabzeder. O ordudan olan (?) kimselerin ruhlarını da kabzeder. Yeryüzünde dolaşır. Azı hâriç ruhunu kabzetmediği hiçbir müslüman bırakmaz. Müslümanlardan az bir grupta berâber insanların en şerlileri kalır. İnsanlar birbirine girer. (?). Onlardan hayâ kaldırılır. Fuhşiyâtı âşikâre yapmaya başlarlar, eşşeklerin çiftleşmesi gibi çiftleşirler. İşte onlar üzerine Dâbbe çıkar. Sonra Deccâl, sonra çoğunu denize dökcek bir rüzgâr, sonra onları mahşere sürükleyen bir ateş çıkar. Sonra kyâmet kopar. ”⁵⁵⁵

2.2. Hicâz Ateşi Rivâyetleri

L. Huzeyfe b. Esîd> Ebu't-Tufeyl> Furât el-Kazzâz> Hasan b. Furât> Ebû Âsım> İbn Hişâm es-Sedûsî> Muhammed b. Ruzeyk

⁵⁵⁵ قال عبد الملك حدثني المكفوف عن أبوب عن خوط عن قتادة عن حميد بن هلال عن كعب وحدثني سعيد بن إبراهيم بن خثيم عن ليث بن سعد عن ربيع بن خثيم عن حذيفة بن اليمان قالاً جميعاً "يلبث عيسى بن مريم عليه السلام بعد نزوله أربعين سنة إماماً لهذه الأمة ويكون قراره بالشام ببيت المقدس ويهلك الله على يده الدجال ويأجوج ومأجوج في أول زمانه فإذا هلك في الأربعين سنة وذلك المقام ثلثمائة سنة من التاريخ الذي طلعت الشمس من المغرب فباتوا ليلتهم فتطول على طول ثلاث ليال ثم يأتون عيسى بن مريم عليه السلام فيقولون له يا رسول الله ما ترى من طول هذه الليلة فيقول لهم عليه السلام غدا تطلع الشمس من مغربها فيتضرعون ويبيكون فإذا أصبحوا صلوا في بيت المقدس ثم خرجوا من المسجد فينظرون طلوعها فإذا هي تطلع من المغرب كما كانت تطلع من المشرق فإذا ارتفعت صارت سوداء ثم جرت من مجاريها كما كانت تجري من المشرق حتى تكون في وسط السماء ثم ترجع إلى مغربها فتكون تلك حالها حتى تقوم الساعة فإذا كانت تلك السنة حج عيسى عليه السلام وجماعة من المسلمين فإذا قضوا مناسكهم أتوا المدينة زائرين قبر رسول الله ﷺ فيخرجوا منها حتى يأتوا الشام (يلقى) عيسى عليه السلام موضعه من بيت المقدس أتاه الصريخ بأن ذا السويقتين صاحب الحبشة (يدعو) البيت ليهدمه ليعبث إليهم جيشاً من المسلمين فلا يصلون إليهم ولا يرجعون إلى أصحابهم حتى يبعث الله ريحاً من تحت العرش تقبل من ناحية اليمن أبرد من الثلج وألين من الريح وأطيب من المسك فتقبض روح عيسى عليه السلام ومن معه من المؤمنين وتقبض أرواح (الموعدين) من أهل ذلك الجيش وتسبح في الأرض فلا تدع مؤمناً إلا قبضت روحه إلا قليلاً منهم فيبقى أشرار الناس في قلة من المؤمنين ويهجر الناس بعضهم بعضاً (وسال عليهم الشير) فيرفع عنهم الحياء فيظهرون الفواحش ويتهاجون في الطريق تهاجر الحمير فعليهم تخرج الدابة ثم الدجال ثم الريح التي تلقي أكثرهم في البحر ثم النار التي تحشرهم إلى المحشر ثم تقوم الساعة " (Ebû Mervân Abdulmelik b. Habîb, *Eşrâtu's-sâ'a ve zihâbu'l-ahyâr ve bakâu'l-eşrâr*, nşr. A. Abdulmü'min, Edvâu's-selef, 2005, c. II, s. 112.) Birinci isnâd: Huzeyfe b. el-Yemân (v. 36) sahâbîdir. Rabî' b. Huseym (el-Kûfî, ?-63) güvenilir kabul edilmiştir. (İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, c. III, s. 242.) Leys b. Sa'd'ın (el-Mısırî, 94-175) durumu Ebû Hureyre (A5) rivâyetinde ele alınmıştı. Saîd b. İbrâhîm b. Huseym'in adına kitaplarda rastlanılmamıştır. Bu sebeple mechûl bir râvî olduğu söylenebilir. İkinci Isnâd: Ka'b'ın (el-Hımyerî, v. 32) durumu İbn Ömer (D1) rivâyetinde ele alınmıştı. Humeyd b. Hilâl (el-Basrî, v. 120) güvenilir kabul edilmiştir. (İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, c. VII, s. 405.) Katâde'nin (el-Basrî, 66-117) durumu Abdullâh b. Amr (I1) rivâyetinde ele alınmıştı. Eyyûb b. Hût (el-Basrî, v. 161) çok zayıf bir râvî olduğu ittifakla kabul edilmiş hatta yalancılıkla ithâm edilmiştir. (İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, c. I, s. 403.) Metinde görülen bozukluklar ve çelişkiler sebebiyle rivâyet mevzû' olmalıdır.

Huzeyfe: Biz bir odanın gölgesinde konuşuyorken Rasûlüllâh (s.a.v) o odanın içinden yanımıza geldi ve “neyden bahsediyorsunuz?” dedi. Biz de “Kıyâmetten bahsediyorduk.” dedik. (bunun üzerine) Rasûlüllâh (s.a.v) dedi ki: “On alâmet çıkmadan kıyâmet kopmayacaktır; Güneşin batıdan doğması, Deccâl, Duman, Dâbbe, üç yer çökmesi; doğuda yer çökmesi, batıda yer çökmesi ve Arap yarımadasında yer çökmesi ve Ye’cûc ve Me’cûc çıkacak ve Aden (denizinin) dibinden insanları kuşatan bir ateş çıkacak. Hiç kimse o ateşi geçemez. (O ateş) onları haşr yerine götürür. Onlar ihtiyaçlarını görene kadar durur. Sonra onları harekete geçirir ve sürükler.” Huzeyfe dedi ki: Rasûlüllâh’ın (s.a.v) şöyle söylediğini işittim: ‘Ravmân’dan veya Rakûbe’den, zuhûr etmesiyle Busrâ’daki develerin boyunlarının aydınlanacağı bir ateş çıkmadan kıyâmet kopmayacaktır.’”⁵⁵⁶

M1. Ebû Zerr> Habîb b. Hammâz> Abdullâh b. el-Hâris> Amr> Âmeş> Zâide> Muâviye b. Amr

Peygamberle (s.a.v) birlikte bir seferde idik. Bir yere vardı. Ashâbından bir grup kimse Medîne’ye gitmede acele ettiler. Peygamber (s.a.v) onları yokladı. Biz dedik ki: Onlar acele ederek Medîne’ye gittiler. O da dedi ki: *Şüphesiz onlar Medîne’yi en güzel hâlindeyken terk edecekler. Keşke zuhur etmesiyle, Busradaki develerin boyunlarının gündüzün aydınlığı gibi aydınlanacağı ateşin Virâk dağından ne zaman çıkacağı hakkında bir bilgin olsaydı.*”⁵⁵⁷

⁵⁵⁶ حدثنا محمد بن رزيق بن جامع المصري ثنا محمد ابن هشام السدوسي حدثنا أبو عاصم عن الحسن بن فرات حدثني أبي قال : سمعت أبا الطفيل حدثني حذيفة بن أسيد صاحب النبي (ﷺ) قال : كنا نتحدث في ظل غرفة فأشرف علينا رسول الله (ﷺ) من تلك الغرفة فقال : "ما تحدثون" قلنا نتحدث عن الساعة قال : " لا تقوم الساعة حتى يخرج عشر آيات طلوع الشمس من مغربها و الدجال و الدخان و واداة الأرض و ثلاث خسوف خسف بالمشرق و خسف بالمغرب و خسف في جزيرة العرب و يخرج يأجوج و ماجوج و تخرج نار من قعر عدن تحيط بالناس لا يتخلفها أحد تسوقهم إلى أرض المحشر قتيق حتى يقضوا حوائجهم ثم تحرك بهم فترحلهم" قال : و سمعت رسول الله (ﷺ) يقول : " لا تقوم الساعة حتى تخرج نار من رومان أو ركوبة يضيء منها أعناق الإبل ببصري" (Taberânî, *el-Mu'cemu'l-kebîr*, c. III, s. 191-192, no: 3032.) Huzeyfe b. Esîd (v. 42) ve Ebû't-Tufeyl (Âmir b. Vâsile, ?-100) sahâbedendir. Furât el-Kazzâz'ın (el-Basrî, ?-130) durumu Huzeyfe b. Esîd (C) rivâyetinde işlenmişti. Hasan b. Furât güvenilir kabul edilmiştir. (Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, c. VI, s. 302.) Ebû Âsım (ed-Dahhâk b. Muhled, el-Basrî, 122-212) güvenilir kabul edilmiştir. (İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, c. IV, s. 451.) İbn Hişâm (el-Basrî, ?-251) güvenilir kabul edilmiştir. (Takiyyuddîn el-Makrîzî, *el-Mukaffa'l-kebîr*, nşr. M. Ya'lâvî, Dârü'l-ğarbi'l-islâmî, Beyrût 2006, c. VII, s. 217.) Muhammed b. Ruzeyk (?-298) güvenilir kabul edilmiştir. (Kutluboga, *es-Sikât*, c. VIII, s. 289.) Altı çizili eki aktaran Hasan el-Furât güvenilir olması yanısıra oğlu olması sebebiyle Furât el-Kazzâz'ın farklı rivâyetlerine veya rivâyetlerinin detaylarına vâkıf olmuş olmalıdır. Bu sebeple diğer râvîlerden farklı olarak bu eki aktarmış olmalıdır.

⁵⁵⁷ حدثنا ابن أبي شيبه قال : حدثنا معاوية بن عمرو عن زائدة عن الأعمش عن عمرو بن مرة عن عبد الله بن الحارث البكري عن حبيب بن (رضي الله عنه) قال : كنا مع النبي (ﷺ) في سفر فنزل منزلا فتعجل ناس من أصحابه إلى المدينة فتفقدتهم فقلنا : "تعجلوا إلى المدينة" فقال : "ليتركنها الله" (Ebû Zeyd Ömer b. Şebbe el-Basrî, *Târîhu'l-Medîneti'l-Münevvere*, nşr. F. Muhammed Şeltût, c. I, s. 280.) Ebû Zerr (v. 31) sahâbîdir. Habîb b. Hammâz (el-Kûfî, ?-?) hakkında İclî'nin sika ifâdesi kullanması dışında herhangi bir münekkidin değerlendirmesi bulunmamaktadır. (İclî, *es-Sikât*, c. I, s. 281; İbn Hacer, *Ta'cîlü'l-menfa'a*, c. I, s. 422, 423.) Abdullâh b. el-Hâris (el-Kûfî, ?-?) güvenilir kabul edilmiştir. (Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, c. XIV, s. 403.) Amr b. Mürre (el-Kûfî, ?-116) güvenilir kabul edilmiş bununla birlikte mürcî olduğu ifâde edilmiştir. (İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, c. VI, s. 257, 258.) Âmeş (Süleymân, el-Kûfî, 61-148) sika ve hâfızdır, tedlîs yaptığı ifâde edilmiştir. (İbn Hacer, *Takrîb*, s. 254.) Zâide b. Kudâme (el-Kûfî, ?-160) birçok kişi tarafından güvenilir kabul edilmiş sünî olduğu ve bid'atçılarla mücâdele ettiği ifâde edilmiştir. (Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, c. IX, s. 276, 277.) Muâviye b. Amr (el-Kûfî, 128-224) hakkında birçok hadîs imâmı güvenilir olduğunu söylemiştir. (İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, c. X, s. 215, 216.) Bezzâr bu hadîsi Ebû Zerr'den ancak bu isnâdla hıfzettğini, Ebû Zerr için bu tarîk dışında başka bir tarîk bilmediğini, Abdullâh b. Hâris dışında başka bir râvînin Habîb'ten bunu rivâyet ettiğini ve Habîb'in bu hadîs dışında başka bir hadîsi rivâyet ettiğini bilmediğini ifâde etmiştir. Hâkim ise

M2. Ebû Zerr> Habîb b. Hammâz> Abdullâh b. el-Hâris> Amr> Âmeş> Cerîr> Vehb b. Cerîr

Rasûlullâh'la (s.a.v) beraber yola çıktık. Zülhuleyfe'ye vardık. Bazı kişiler Medîne'ye gitmek için acele ettiler. Rasûlullâh ise geceledi, bizde onunla beraber geceledik. Sabah olunca (onları) sordu. Dedi ki: "*Medîne'ye ve hanımlara gitmek için acele ettiler. Şüphesiz onlar orayı en güzel hâlindeyken terk edecekler.*" Sonra dedi ki: "*Keşke zuhur etmesiyle, Busra'daki çömelmiş develerin boyunlarının gündüzün aydınlığı gibi aydınlanacağı ateşin Yemen'den Virâk dağından ne zaman çıkacağı hakkında bir bilgim olsaydı.*"⁵⁵⁸

M3. Ebû Zerr> Habîb b. Hammâz> Abdullâh b. el-Hâris> Amr> Âmeş> Cerîr> Vehb b. Cerîr> Muhammed b. Ma'mer

Rasûlullâh'la (s.a.v) beraber yola çıktık. Zülhuleyfe'ye vardık. Bazı kişiler Medîne'ye gitmek için acele ettiler. Rasûlullâh ise geceledi, bizde onunla beraber geceledik. Sabah olunca (onları) sordu. Dedi ki: "*Medîne'ye ve hanımlara gitmek için acele ettiler. Şüphesiz onlar orayı en güzel hâlindeyken terk edecekler.*" Sonra kendisiyle beraber konaklayanlara mârûf söz söyledi. Sonra dedi ki: "*Keşke zuhur etmesiyle, Busradaki develerin boyunlarının aydınlanacağı ateşin Yemen'den Verikân dağından ne zaman çıkacağı hakkında bir bilgim olsaydı.*"⁵⁵⁹

M4. Ebû Zerr> Habîb b. Hammâz> Abdullâh b. el-Hâris> Amr> Âmeş> Cerîr> Vehb b. Cerîr> Alî b. el-Medîni> Muhammed b. Tâhir

Rasûlullâh'la (s.a.v) beraber yola çıktık. Zülhuleyfe'ye vardık. Bazı kişiler Medîne'ye gitmek için acele etti ve orada geceledi. Sabah olunca (onları) sordu. Medîne'ye gitmede acele ettikleri söylenildi. O da dedi ki: "*Medîne'ye ve hanımlara gitmek için acele ettiler. Şüphesiz onlar orayı en güzel hâlindeyken terk edecekler.*" Sonra kendisiyle beraber geride kalanlara

bu hadîsin isnâdının sahîh olduğunu belirtmiştir. Heysemî Habîb b. Hammâz dışında bu hadîste geçen râvîlerinin hepsinin *Sahîhayn*'in râvîsi olduğunu söylemiş, Habîb'in de sika olduğunu ifade etmiştir. (Bezzâr, *el-Müsne'd*, c. IX, s. 424; Hâkim, *el-Müstedrek*, c. IV, 489; Heysemî, *Mecme'u'z-Zevâid*, c. VIII, s. 12.) Bu hadîs sahihtir.

⁵⁵⁸ حدثنا وهب بن جرير حدثنا أبي قال : سمعت الأعمش يحدث عن عمرو بن مرة عن عبد الله بن حارث عن حبيب بن حمز عن أبي ذر قال : أصبح سأل فقال: "تعجلوا إلى المدينة و أقبلنا مع رسول الله ﷺ فنزلنا ذا الحليفة فتعجلت رجال إلى المدينة و بات رسول الله ﷺ و بتنا معه فلما النساء أما إنهم سيدعونها أحسن ما كانت" ثم قال : "ليت شعري متى تخرج نار من اليمن من جبل الوراق تضئ منها أعناق الإبل بروكا ببصرى" (İbn Hanbel, *el-Müsne'd*, c. XXXV, s. 216, no: 21289.) Cerîr b. Hâzım (el-Basrî, ?-160) güvenilir kabul edilmiştir. (Zehebî, *Mizân*, c. I, s. 392, 393) Vehb b. Cerîr (el-Basrî, 130-206) hakkında genel kabul güvenilir olduğu yönündedir. (Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, c. XXXI, s. 123.) Zâide Âmeş'in birinci tabaka râvîlerinden sayılmaktadır. (Bkz. İbn Receb, *Şerhu İleli't-Tirmizî*, c. II, s. 620.) O ateşin Yemen'den çıkacağına dâir kaydı getirmemiştir. Cerîr'in bu kaydı getirmesi Yemen ateşiyle alâkalı olan diğer rivâyetlerle irtibât kurması sebebiyle olabilir. Buna göre bu kayıt onun yorumu olarak müdrec bir kayıt olacaktır.

⁵⁵⁹ حدثنا محمد بن معمر قال : نا وهب بن جرير قال: نا أبي قال: سمعت الأعمش يحدث عن عمرو بن مرة عن عبد الله بن الحارث عن حبيب بن حمز عن أبي ذر رضي الله عنه قال: أقبلنا مع رسول الله ﷺ فنزلنا ذا الحليفة فتعجلت رجال إلى المدينة و بات رسول الله ﷺ و بتنا معه فلما أصبح سأل فقال: "تعجلوا إلى المدينة و النساء أما إنهم سيدعونها أحسن ما كانت" و قال للذين أقاموا معه معروفا ثم قال: "ليت شعري متى تخرج نار من جبل الوراق تضئ منها أعناق الإبل ببصرى" (Bezzâr, *el-Müsne'd*, c. IX s. 424, no: 403.) Muhammed b. Ma'mer (el-Basrî, v. 250) hakkında genel kabul güvenilir olduğu yönündedir. (İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, c. IX, s. 467.) Muhammed b. Ma'mer Virâk dağının diğer adının Verikân olduğunu bildiği için bu isimle aktarmakta bir sakınca görmemiştir. Bu dağ hakkında geniş bilgi genel değerlendirmede, Hicâz ateşiyle alâkalı kısımda aktarılacaktır.

mârûf söz söyledi. Sonra dedi ki: “*Keşke kendisiyle, Busra’ya vardığı zamanda develerin boyunlarının gündüzün aydınlığı gibi aydınlanacağı ateşin Yemen’den, Virâk dağından ne zaman çıkacağı hakkında bir bilgim olsaydı.*”⁵⁶⁰

M5. Ebû Zerr> Bir adam> Amr b. Kays> Ebû Hâlid el-Ahmer

Rasûlüllâh (s.a.v) bir seferden döndü. Medîne’ye yaklaşıncı bir grup bayraklarını alarak acele davrandı. Rasûlüllâh, onları çağırttı ve onlar getirildi. Dedi ki: “Sizi acele ettiren sebep nedir?” Onlar da: ‘Sen bize izin vermemişmiydin?’ dedi. O da: “Hayır, unutmadım da. Yalnız, siz Medîne’de kadınlara varmak için acele ettiniz.” dedi. Sonra: “Keşke zuhur etmesiyle, develerin boyunlarının Aden’i Ebyen’den Birkü’l-Ğimâd’a kadar gündüzün aydınlığı gibi aydınlanacağı ateşin Virâk dağı tarafından ne zaman çıkacağı hakkında bir bilgim olsaydı.”⁵⁶¹

N1. Bişr es-Selâmî> Râfi’ b. Bişr> Muhammed b. Alî> Abdulhamîd b. Ca’fer> Osmân b. Ömer

“Hubsu seyel bölgesinden yavaş devenin gidişi gibi giden bir ateşin çıkması yakındır. (Bu ateş) Gündüz gider, gece konaklar; sabahlar ve akşamlar. (Onlara) ‘Ey insanlar ateş sabahladı, siz de sabahlayın. Ateş kaylûle yaptı, siz de kaylûle yapın. Ateş akşamladı, sizde akşamlayın.’ diye nida edilir ve bu ateş kime ulaşırsa onu yok eder.”⁵⁶²

⁵⁶⁰ أخبرنا محمد بن طاهر بن أبي الدميك ببغداد قال : حدثنا علي ابن المديني قال : حدثنا وهب بن جرير قال : حدثنا أبي قال : سمعت الأعمش يحدث عن عمرو بن مرة عن عبد الله بن الحارث عن حبيب بن حمز عن أبي ذر قال: أقبلنا مع رسول الله (ﷺ) فنزلنا ذا الحليفة و تعجلت رجال إلى المدينة فباتوا بها فلما أصبح سأل عنهم فقيل : "تعجلوا إلى المدينة" فقال : "تعجلوا إلى المدينة والنساء أما إنهم سيدعونها أحسن ما كانت" و قال للذين تخلفوا معه معروفا ثم قال: "ليت شعري متى تخرج نار من اليمن من جبل الوارق تضئ لها أعناق الإبل و هي تنزل ببصري كضوء النهار" (İbn Hibbân, *Sahîhi İbn Hibbân*, c. XV, s. 255-256, no: 6841.) Alî b. el-Medîni (el-Basrî, ?-234) zamanının hadîs alanında en bilgini kabul edilmiştir. (İbn Hacer, *Takrîb*, s. 403.) Muhammed b. Tâhir (el-Bağdâdî, ?-305) güvenilir kabul edilmiştir. (Zehebî, *Siyer*, c. XIV, s. 227, 228.) Altı çizili ek Alî b. el-Medîni’nin mânayla rivâyeti olmalıdır. Lâkin diğer rivâyetlerde ateşin Busra’yı aydınlatacağı ifade ediliyorken, o Busra’ya varacağını söylemiştir. Bu itibarla bu ifade yanlış olmalıdır. Ateşlerin ulaşacağı yerler bölümünde bu ifadenin zayıf olduğu iyice anlaşılabacaktır.

⁵⁶¹ حدثنا أبو خالد الأحمر عن عمرو بن قيس عن رجل عن أبي ذر قال : أقبل رسول الله (ﷺ) من سفر فلما دنا من المدينة تعجل قوم علي راياتهم فأرسل فجئى بهم فقال : "ما أعجلكم" قالوا : "أو ليس قد أذنت لنا" قال : "لا و لا شبهت و لكنكم تعجلتم إلى النساء بالمدينة" ثم قال : "ألا ليت شعري متى تخرج نار من قبل جبل الوارق تضئ لها أعناق الإبل بروكا إلى برك الغمام من عدن أبين كضوء النهار" (İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, c. XIV, s. 77, no: 38311.) Amr b. Kays (el-Kûfî, ?-146) güvenilir kabul edilmiştir. (İbn Hacer, *Tehzîbü’t-Tehzîb*, c. VIII, s. 93.) Ebû Hâlid’in (el-Kûfî, 114-190) durumu Enes b. Mâlik (B5) rivâyetinde ele alınmıştır. İsnatta Mübhem bir râvî vardır. Dolayısıyla hadîs zayıftır.

⁵⁶² حدثنا عثمان بن عمر قال : حدثنا عبد الحميد بن جعفر حدثنا محمد بن علي أبو جعفر عن رافع بن بشر هو أبو بسر السلمي عن أبيه أن رسول الله (ﷺ) قال : "يوشك أن تخرج نار من حبس سيل تسير سير بطينة الإبل تسير النهار و تقيم الليل تغدو و تروح يقال : غدت النار أيها الناس فاغدوا" (İbn Hanbel, *el-Müsneid*, c. XXIV, s. 425, no: 15658.) İbn Hibbân dışındaki yazarlar Bişr es-Selâmî’nin (?-?) sahâbe olduğunu ifade etmiş, İbn Hibbân ise bunu kabul etmemekle beraber mürsel hadîsleri rivâyet ettiğini de ifade etmiştir. (İbn Hibbân, *es-Sikât*, c. IV, s. 73.) Râfi’ b. Bişr’i (?-?) İbn Hibbân *es-Sikât*’ta zikretmiş, Zehebî ise ‘mechûl’ olarak vasıflamıştır. (İbn Hibbân, *es-Sikât*, c. VI, s. 304; Hâkim, *el-Müstedrek*, c. IV, s. 489.) Muhammed b. Alî (el-Bâkır, Ebû Ca’fer, 56-114) güvenilir kabul edilmiştir. (İbn Hacer, *Tehzîbü’t-Tehzîb*, c. IX, s. 350.) Abdulhamîd b. Ca’fer (?-153) hakkında ihtilâf olmakla birlikte genellikle ‘sadûk’ olarak vasıflanmış veyâhut hakkında ‘Lâ be’s bih’ denmiştir. (İbn Hacer, *Tehzîbü’t-Tehzîb*, c. VI, s. 112.) Osmân b. Ömer (el-Basrî, ?-207) hakkında da genel kabul güvenilir olduğu yönündedir. (Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl*, c. XIX, s. 463, 464.) İbn Hibbân bu hadîsi sahîh hadîsleri topladığı *et-Tekâsîm* adlı kitabına almış; Heysemî ise Râfi’ dışında bu hadîsin râvîlerinin Buhârî veya Müslim’in râvîleri olduğunu, Râfi’ in de sika bir râvî olduğunu söylemiştir. (İbn Hibbân, *Sahîhi İbn Hibbân*, c. XV, s. 254;

N2. Bişr es-Selemî> Râfi' b. Bişr> Îsâ b. Alî> Abdulhamîd b. Ca'fer> Ebû Âsım> Muhammed b. Mûsâ el-Kattân> Muhammed b. Abdillâh el-Hadramî> Muhammed b. Muhammed el-Mukri'

“*Busrâ'daki develerin boyunlarını aydınlatan ve yavaş devenin gidişi gibi giden bir ateş çıkacaktır. (Bu ateş) gündüz gider, gece konaklar; sabahlar ve akşamlar. (Onlara) 'Ateş sabahladı, sizde sabahlayın. Ateş kaylûle yaptı, ey insanlar sizde kaylûle yapın. Ateş akşamladı ey insanlar, sizde akşamlayın'* diye nida edilir ve bu ateş kime ulaşırsa onu yok eder.”⁵⁶³

O1. Âsım b. Adî> Ebu'l-Beddâh b. Âsım> Ebû Bekr b. Amr b. Hazm> Abdullâh b. Ebû Bekr> İbrâhîm b. İsmâîl b. Mücemmi'> Abâye b. Bekr> İsmâîl b. Ebî Üveys> Abbâs b. el-Fadl> Ebû Bekr b. İshâk

Rasûlüllâh (s.a.v) geldiği gibi bize suâl etti: “*Hubsu Seyel neresidir?*” dedi. Biz de “Bilmiyoruz.” dedik. Ardından Temîm oğullarından bir adam bize uğradı. Ben ona: “Sen neredensin?” diye suâl ettim. O da: “Hubsu seyel'den” dedi. Hemen ayakkabımı getirttim ve Rasûlüllâh'a vardım ve “Ey Allâh'ın Rasûlü, sen bize Hubsu Seyel'i sormuştun ve bizim bu konuda bir bilgimiz yoktu. Bu adam bize uğradı, ona sordum. O da âilesinin orada olduğunu söyledi.” dedim. Rasûlüllâh ona sordu: “*Âilen nerede?*” dedi. O da: “Hubsu Seyel'dedir.” dedi. Rasûlüllâh'ta: “*Âileni oradan çek. Zira Busrâ'daki develerin boyunlarını aydınlatacak bir ateşin çıkması yakındır.*” dedi.⁵⁶⁴

Heysemî, Mecme'u'z-zevâid, c. VIII, s. 12.) Zehebî Râfi' b. Bişr'i mechûl olarak nitelese de Heysemî sika olduğunu ifâde etmiştir. Lâkin Abdulhamîd b. Ca'fer'in durumundan ötürü bu hadîs hasen olmalıdır.

⁵⁶³ حدثنا محمد بن محمد المقرئ ثنا محمد بن عبد الله الحضرمي ثنا محمد بن موسى القطان ثنا أبو عاصم عن عبد الحميد بن جعفر قال حدثنا عيسى بن علي الانصاري عن رافع بن بشر عن أبيه أن رسول الله ﷺ قال: "تخرج النار تضيء أعناق الإبل ببصري تسير سير بطينة الإبل تسير النهار وتقيم الليل تغدو أوتروح يقال: قد غدت النار فاغدوا وقالت النار أيها الناس فقبلوا، راحت النار أيها الناس فروحوا من أدركته أكلته" (Ebû Nuaym, *Ma'rifetü's-sahâbe*, c. I, s. 404.) Îsâ b. Alî hakkında bulunan tek bilgi İbn Hibbân'ın onu *es-Sikât* adlı kitabına almasıdır. (İbn Hibbân, *es-Sikât*, c. VII, s. 233.) Ebû Âsım (en-Nebîl, el-Basrî, ?-212) güvenilir kabul edilmiştir. (İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, c. IV, s. 451, 452.) Muhammed b. Mûsâ (el-Vâsitü, ?-?) hakkında bulunan tek bilgi İbn Hibbân'ın onu *es-Sikât* adlı kitabına almasıdır. (İbn Hibbân, *es-Sikât*, c. IX, s. 117.) Muhammed b. Abdullâh (Mutayyen, ?-297) güvenilir kabul edilmiştir. (Zehebî, *Mizân*, c. III, s. 607.) Muhammed b. Muhammed güvenilir kabul edilmiştir. (Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, c. III, s. 440.) Hadîsin diğer vechinin yani Osmân b. Ömer'in aktardığı Abdulhamîd< Muhammed b. Alî vechinin yanlış, bu vechinin yani Ebû Âsım'ın aktardığı Abdulhamîd< Îsâ b. Alî vechinin doğru olduğu ifâde edilmiştir. (Ebu'l-Kâsım Abdullâh b. Muhammed el-Beğavî, *Mu'cemü's-sahâbe*, nşr. Muhammed el-Emin, Mektebetü dâru'l-beyân, Kuveyt, c. I, s. 300-302; Ebu'l-Huseyn Abdulkâkî b. Kânî, *Mu'cemu's-sahâbe*, nşr. Sâlah b. Sâlim, Mektebetü'l-ğarbâ, Medîne, c. I, s. 94.) Lâkin Ahmed b. Hanbel, Hâkim ve İbn Hibbân gibi musannifler bu hadîsi birinci tarîkte olduğu gibi Osmân b. Ömer kanalıyla nakletmişlerdir. (İbn Hibbân, *Sahîhi İbn Hibbân*, c. XV, s. 254, no: 6840; Hâkim, *el-Müstedrek*, c. IV, s. 608-609, no: 8434.) Ebû Âsım'a âit olma ihtimâli yüksek olan altı çizili kayıt diğer rivâyetlerden idrâc ettiği bir kayıt olabileceği gibi sahîh bir kayıta olabilir.

⁵⁶⁴ حدثنا الشيخ أبو بكر بن إسحاق أنبا العباس بن الفضل الأسفاطي ثنا إسماعيل ابن أبي أويس حدثنا عيابة بن بكر بن أبي ليلى لموني عن إبراهيم بن إسماعيل بن مجمع عن عبد الله بن أبي بكر بن عمرو بن حزم عن أبيه قال: حدثني أبو البداح بن عاصم الأنصاري عن أبيه أنه قال: "سألنا رسول الله ﷺ) حدثنا ما قدم فقال: "أين حبس سيل" قلنا: لا ندري فمر بي رجل من بني تميم فقلت: "من أين جئت" فقال: "من حبس سيل" فدعوت بنعلي فاتحدت إلي رسول الله ﷺ) فقلت: "يا رسول الله سألنا عن حبس سيل وإنه لم يكن لنا به علم وإنه مر بي هذا الرجل فسألته فزعم أنه به أهله" فسأله رسول الله ﷺ فقال: "أين أهلك" فقال: "بحبس سيل" فقال: "آخر أهلك فإنه يوشك أن تخرج منه نار تضيء أعناق الإبل ببصري" (Hâkim, *el-Müstedrek*, c. IV, s. 609, no: 8435.) Âsım b. Adî (v. 45) sahâbidir. Ebu'l-Beddâh b. Âsım (?-117) güvenilir kabul edilmiştir. (Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, c. XXXIII, s. 65.) Ebû Bekr b. Hazm'ın durumu Ebû

O2. Âsım b. Adî> Ebu'l-Beddâh b. Âsım> Ebû Bekr b. Amr b. Hazm> Abdullâh b. Ebû Bekr> İbrâhîm b. İsmâîl b. Mücemmi> Abâye b. Bekr> İsmâîl b. İdrîs> Bişr b. Mûsâ

Birinci tarikten farklı olarak “*Temîm oğullarından*” yerine “*Süleyym oğullarından*” geçmektedir⁵⁶⁵.

O3. Âsım b. Adî> Ebu'l-Beddâh b. Âsım> Ebû Bekr b. Amr b. Hazm> Abdullâh b. Ebû Bekr> İbrâhîm b. İsmâîl b. Mücemmi> Amr b. Hilâl> Eyyûb b. Abdillâh> Yâkub b. Humeyd

Bu tarikte ilk iki tarikten farklı olarak “*develerin boyunları gibi*” ifâdesi yer almaktadır⁵⁶⁶.

2.3. Doğu Ve Batı Ateşi Rivâyetleri

Ö1. Abdulâh b. Amr> Mühelleb b. Ebî Sufra> Ömer b. Seyf> Katâde> el-Haccâc b. el-Haccâc⁵⁶⁷

“*Doğu ehli üzerine bir ateş gönderilir ve onları batıya haşreder. (bu ateş) onlar nerede gecelerese orada geceler. Onlar nerede kaylûle yaparsa orada kaylûle yapar. Onlar arasından düşen ve geride kalan onun olur. Onları çok yük götürürmüş gibi götürür.*”⁵⁶⁸

Hureyre (A6) rivâyetinde ele alınmıştı. Abdullâh b. Ebî Bekr (?-130) güvenilir kabul edilmiştir. (Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, c. XIV, s. 351.) İbrâhîm b. İsmâîl ittifâkla zayıf kabul edilmiştir. Buhârî rivâyetlerini sadece istişhâd için kullanmıştır. (Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, c. II, s. 47.) Abâye b. Bekr'i (el-Müzenî, ?-?) Buhârî kitabında zikretmiş lâkin hakkında herhangi bir şey söylememiştir. (Buhârî, et-Târihu'l-kebîr, c. VII, s. 73.) İsmâîl b. Ebî Üveys (el-Medenî, ?-255) ittifakla zayıf görülmüştür. (Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, c. III, s. 124.) Ebû bekr (Ahmed b. İshâk b. Eyyûb, en-Nîysâbü'rî, 258-342) Zehebî onu şeyhu'l-islâm olarak tanıtmıştır. (Zehebî, *Siyer*, c. XV, s. 483.) Abbâs b. el-Fadl (el-Basrî, ?-?) hakkında Safedî sadûk demiştir. (Safedî, el-Vâfî, c. XVI, 376.) Bunca zayıf râviye rağmen Hâkim bu hadîsi Buhârî ve Müslim'in kitaplarında yer vermediği sahîh hadislerden saymıştır. Zehebî ise bu hadisin münker olduğunu söylemiştir. (Hâkim, *el-Müstedrek*, c. IV, s. 490.) Heysemî'de İbrâhîm b. İsmâîl'den ötürü söz konusu râvinin zayıf olduğunu belirtmiştir. (Heysemî, *Mecme'u'z-zevâid*, c. VIII, s. 13.) Bu hadîs zayıftır.

⁵⁶⁵ حدثنا بشر بن موسى نا إسماعيل بن إدريس نا عباية بن بكر بن أبي ليلى المزني عن إبراهيم بن إسماعيل بن مجمع عن عبد الله بن أبي بكر محمد بن عمرو بن حزم قال حدثني أبو اليداع بن عاصم بن عدي الأنصاري عن أبيه عاصم أنه قال سألنا رسول الله (ﷺ) فقال: "أين حبس سيل" قلنا: لا ندري فمر رجل من بني سليم قلت: "من أين جئت؟" قال: "من حبس سيل" قال: "فدعوت بنعلي وانحدرت إلى رسول الله (ﷺ)" فقلت: "يا رسول الله هذا الرجل منه" فقال رسول الله (ﷺ): "أين أهلك" قال: "بحبس سيل" قال: "أخرج أهلك منه فإنه يوشك أن تخرج منه نار تصبى أعناق الإبل الله هذا الرجل منه" فقال رسول الله (ﷺ): "أين أهلك" قال: "بحبس سيل" قال: "أخرج أهلك منه فإنه يوشك أن تخرج منه نار تصبى أعناق الإبل" (İbn Kâni', *Mu'cemu's-sahâbe*, c. II, s. 295.) İsmâîl b. İdrîs ve Bişr b. Mûsâ'nın adına cerh ta'dîl kitaplarında rastlanılmamaktadır. Dolayısıyla bunlar mechûl râvilerdir. Ebû Hureyre (A7) rivâyetinde Hicâz ateşiyle ilgili Süleyym oğullarından bahsedilmektedir. Bu rivâyete uygun olması hasebiyle doğru vechin 'Süleyym oğullarından' ekinin bulunduğu vecih olması kuvvetle muhtemeldir. Genel değerlendirme bölümünde bununla alâkalı detaylı bilgi aktarılacaktır.

⁵⁶⁶ حدثنا يعقوب بن حميد نا أيوب بن عبد الله عن عمرو بن هلال بن بليل عن إبراهيم بن إسماعيل بن مجمع عن عبد الله بن أبي بكر عن أبيه عن أبي اليداع ابن عاصم بن عدي الأنصاري عن أبيه أنه سمع رسول الله (ﷺ) حين قدم المدينة يسأل عن حبشى سيل قال: فمر بي أعرابي و هو في داره فقال: "أين أهلك" قال "بحبس سيل" قال فأخذ نعله و ثوبه فانطلق به إلى رسول الله (ﷺ) فقال: "يا رسول الله هذا من حبس سيل" فقال له رسول الله (ﷺ): "أين تركت أهلك" فقال: "بحبس سيل" فقال له النبي (ﷺ): "أخرج إلى أهلك فإنه لا تقوم الساعة حتى يخرج منه نار مثل أعناق الإبل" (Ebübekr b. Ebî Âsım, *el-Âhâd ve'l-mesânî*, nşr. B. Faysal Ahmed, Dâru'r-Râye, Riyâd 1991, c. IV, s. 7-8, no: 1951.) Amr b. Hilâl'in adına cerh ta'dîl kitaplarında rastlanılmamaktadır. Dolayısıyla bu râvî mechûl bir râvîdir. Altı çizili eki mânen rivâyet etmiştir.

⁵⁶⁷ İbrâhîm b. Tahmân'ın *Meşyeha*'sından onun hadisi doğrudan Katâde'den aldığı anlaşılrsa da diğer kaynaklardan Haccâc b. el-Haccâc vâsıtasıyla Katâde'den aldığı anlaşılmaktadır. Örneğin bkz. Taberânî, *el-Mu'cemu'l-evsat*, nşr. Târik b. İvazullâh, Dâru'l-haremeyn, Kâhire 1995, c. VIII, s. 99, no: 8092.

⁵⁶⁸ عن قتادة عن عمر بن سيف عن المهلب بن أبي صفرة عن عبد الله بن عمرو بن العاص قال: قال رسول الله (ﷺ): "تبعث نار على أهل المشرق فتحشرهم إلى المغرب تبيت معهم حيث باتوا وتقيل معهم حيث قالوا يكون لها ما سقط منهم وتخلف تسوقهم سوق الحمل الكثير" (Ebû

Ö2. Katâde> Ma'mer

“*Yerin doğu bölgelerinden insanları hastalıklı deveyi sürercesine süren bir ateş çıkacaktır. (Bu ateş) onlar nerede kaylûle yaparsa orada kaylûle yapar, nerede gecelerlerse orada geceler, geride kalanı ise yok eder.*”⁵⁶⁹

P. Huzeyfe b. el-Yemân> Şa'bî> Dâvud b. Ebî Hind> Muhammed b. Kesîr> Abdolvâhid b. Muhammed> Ahmed b. Ca'fer> Abdullâh b. Muhammed> Muhammed b. Alî

“*Ümmetimde yer çöküntüsü, fırlatma, sarsıntı, depremler, kanatları olan yılanlar, kırmızı rüzgâr, onları doğu tarafından haşredecek bir ateş, onları denize atacak bir rüzgâr ve ipin sırasını takip ettiği gibi birbirini takip eden alâmetler olacaktır. Ümmetim içkiyi nebizle, fâizi alışverişle, haram kazancı hediyeyle ve vergiyi zekâtla helal gördüğünde işte o zaman onlara günahları artsın diye mühlet verilir.*”⁵⁷⁰

R. İbn Abbâs

“⁵⁷¹...(Sırasıyla İsrâfil'in sûra üflemesi, kırk gün bekleme, diriliş için yeniden üflemesi ve her rûhun cesedine girmesinden sonra) birden onlar ayakta durup beklerler. Ardından Allâh doğu taraflarından bir ateş gönderir de bu ateş insanları batı taraflarına

Saîd İbrâhîm b. Tahmân el-Herevî, *Meşyehatu İbrâhîm b. Tahmân*, nşr. M. Tâhir Mâlik, Mecme'u'l-luğati'l-arabiyye, Dimeşk 1983, s. 116 no: 61.) Abdullâh b. Amr (v. 65) sahâbîdir. Mühelleb b. Ebî Sufra (?-82) güvenilir kabul edilmiştir. (İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, c. X, s. 330.) Ömer b. Seyf (el-Basrî, ?-?)'nin durumu hakkında tek bilgi İbn Hibbân'ın onu *es-Sikât* adlı kitabında zikretmesidir. (İbn Hibbân, *es-Sikât*, c. VII, s. 160.) Katâde'nin (el-Basrî, 61-117) durumu İbn Amr (II) rivâyetinde ele alınmıştır. el-Haccâc b. el-Haccâc güvenilir kabul edilmiştir. (Bâcî, *et-Ta'dîl ve't-tecrîh*, c. II, s. 517.) Dârekutnî bu hadîsi ğarîb olarak nitelemiştir. (Ebû'l-Hasen Alî b. Ömer ed-Dârekutnî, *es-Sânî mine'l-Efrâd li'd-Dârekutnî* (yazma eser), no: 14.) Hâkim bu hadîsi Buhârî ve Müslimin kitabına almadığı sahîh hadîslerden biri olarak görmüştür. (Hâkim, *el-Müstedrek*, c. V, s. 9-10, no: 8712.) Heysemî'de râvîlerinin güvenilir olduğunu ifade etmiştir. (Heysemî, *Mecme'u'z-zevâid*, c. VII, s. 12.) Ebû Huzeyfe, Katâde'nin tedlîs yapan biri olduğunu ve bu hadîsi an'aneye rivâyet ettiğini söyleyerek hadîsin munkatî' olduğunu işaret etmiştir. Aynı şekilde o, Buhârî ve Müslim'den herhangi birinin Mühelleb'i *Sahîhayn*'da zikretmediğini söyleyerek Hâkim'in görüşünün isâbetli olmadığına işaret etmiştir. (Ebu Huzeyfe Nebîl b. Mansûr, *Enîsü's-sârî fi tahrîci ve tahkiki'l-ehâdisi'lleti zekerahâ'l-hâfız İbn Hacer el-Askalânî fi Fethi'l-bârî*, nşr. Nebîl b. Mansûr, Müesseti's-semâha, Beyrût 2005.) Sadece güvenilir râvîlerde tedlîs yapmasından ötürü bu hadîsin sahîh olabileceği düşünülse de (Bkz. Alâî, *Câmi'u't-tahsîl*, s. 101, 113.) Ömer b. Seyf'in mestur olmasından ötürü hadîs zayıf olmalıdır. Lâkin bir sonraki zayıf tarikin mütâba'atıyla hasen li-ğayrih seviyesine çıktığı söylenebilir.

⁵⁶⁹ أخبرنا عبد الرزاق عن معمر عن قتادة يرويه قال : "تخرج نار من مشارق الأرض تسوق الناس سوق البرق الكسير تقيل معهم إذا قالوا وتبيت عن قتادة" (Abdurrezzâk, *el-Musannef*, c. XI, s. 376, no: 20789.) İsnâdın başında bulunan "عن قتادة" ifâdesi isnâdın geri kalan kısmının aktarılamadığını göstermektedir. Bu hadîs munkatî' ve zayıftır. Lâkin önceki tarikle berâber hasen li-ğayrih seviyesine çıktığı söylenebilir.

⁵⁷⁰ أخبرنا أبو بكر محمد بن علي الحللي سبط أبي عمر الصباغ قراءة عليه في جامع أصفهان قال : حدثنا أبو محمد عبد الله بن محمد بن جعفر بن حبان قال : حدثنا أحمد بن جعفر بن نصر قال : حدثنا عبد الواحد بن محمد البجلي قال : حدثنا محمد بن كثير قال : حدثنا داود بن أبي هند عن الشعبي عن حذيفة بن اليمان قال : قال رسول الله (ﷺ) : "يكون في أمتي خسف وقذف ورجف وزلازل وحيات ذوات أجنحة وريح حمراء و نار تحشرهم من قبل المشرق وريح تقذفهم في البحر و آيات متتابعات يتبع بعضها بعضا كما يتبع السلك النظام إذا استحل أمتي الخمر بالنبيذ و الربا بالبيع و" (Yahyâ b. el-Hüseyn eş-Şecerî el-Cürcânî, *el-Emâli'l-hamîsiyye*, nşr. M. Hasan İsmâîl, Dâru'l-kütübil'ilmiyye, Beyrût 2001, c. II, s. 371, no: 2796.) Huzeyfe b. el-Yemân (v. 36) sahâbîdir. Şa'bî (el-Kûfî, ?-104) meşhûr fakîhlere dendir, güvenilir kabul edilmiştir. (İbn Hacer, *Takrîb*, s. 281.) Dâvud b. Ebî Hind (el-Basrî, ?-140) güvenilir kabul edilmiştir. (Zehebî, *Siyer*, c. VI, s. 376.) Muhammed b. Kesîr (el-Kuraşî, el-Kûfî, ?-?) ittifakla zayıf kabul edilmiştir. Hatta yalancılıkla niteleyenler de olmuştur. (İbn Hacer, *Lisânu'l-Mizân*, c. VII, s. 458.) Altı çizili metne bakıldığında hadîsin Muhammed b. Kesîr tarafından uydurulduğu anlaşılmaktadır.

⁵⁷¹ Bu hadîs yaklaşık iki buçuk sayfa kadar olup yukarıda sadece ilgili taraf nakledilmiştir.

doğru; Beytûlmakdisin ardında bulunan Sâhira denilen yere doğru haşreder. Bu yer temiz bir yerdir ki onun üzerinde bir günah veya hata işlenmemiştir. İşte bu Allâh'ın 'Bu dönüş tek bir çılgıktır ve birden onlar Sâhira denilen yerde oluverirler.', 'Onlar büyük bir gün için âlemlerin rabbi için kabirlerinden kalkacakları gün için diriltileceklerini bilmezler mi?' 'Onları haşrettik ve onlardan hiçbirini bırakmadık.' 'Sûra üflendi. Ardından biz onları topladık ve o zaman Cehennem'i kâfirlere yaklaştırdık' âyetleridir".⁵⁷²

S. Ertât> Cerrâh> Hakem b. Nâfi' (Maktû')

*"Doğuda kırk gece bir ateş veya duman olacaktır."*⁵⁷³

Ş. Dahhâk> Cüveybir> Ebû Hâlid (Maktû')

"Üzerinize ateşten bir şûle gönderilir" âyeti⁵⁷⁴: Dahhâk demiştir ki: "(Bu şûle) batı tarafından insanları haşrederek çıkan bir ateştir. Hattâ maymunları ve domuzları dahi haşreder. Onlar gecelediğinde o da geceler. Onlar kaylûle yaptığında o da kaylûle yapar."⁵⁷⁵

T. Ebû Hureyre> Bir adam> Alî b. Zeyd> Hammâd b. Seleme> İbn Abdî'l-vâris (Mevkûf)

"Doğu tarafından bir ateş çıkacaktır. Başka bir ateşte batı tarafından çıkacaktır. Her ikisi de insanları önlerinde maymunlar olduğu halde haşredecektir. (Bu iki ateş) Menbiç nehrinde bir araya gelene kadar gündüz yürür, gece gizlenirler."⁵⁷⁶

U. Abdullâh b. Amr> Ka'b> Bilinmeyen bir râvî> Ertât> Cerrâh> Hakem b. Nâfi' (Mevkûf)

⁵⁷² عن ابن عباس "فإذا هم قيام ينظرون فيبعث الله نارا من المشارق فتحشر الناس إلى المغرب إلى أرض تسمى الساهرة من وراء بيت المقدس خطيئة فذلك قوله: 'فإنما هي زجرة واحدة فإذا هم بالساهرة' وقوله 'ألا يظن أولئك أنهم مبعوثون ليوم عظيم أرض طاهرة لم يعمل عليها سيئة ولا يوم يقوم الناس لرب العالمين' وحشرناهم فلم نغادر منهم أحدا' ونفخ في الصور فجمعناهم جمعاً وعرضنا جهنم يومئذ للكافرين عرضاً الذين

Beyhakî bu hadîsin isnâdının zayıf olduğunu söylemiş lâkin sahâbî râvîsi dışında isnâtındaki râvîlerin hiçbirini zikretmemiştir. (Beyhakî, *el-Câmi' li şu'abi'l-îmân*, nşr. A. Abdulhamîd, Mektebetü'r-rüşd, Riyâd 2003 s. 537.) Bu hadîs zayıftır.

⁵⁷³ Mervezî, *el-Fiten*, c. II, s. 633, no: 1768.) Ertât'ın (eş-Şâmî, v. 163) durumu Ömer (F2) rivâyetinde işlenmişti. el-Cerrâh b. Melîh (el-Humusî, ?-200) hakkında 'Sâlihu'l-hadîs' ve 'Lâ be'se bih' gibi ifâdeler kullanılmıştır. (Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, c. IV, s. 521.) Hakem'in (el-Humusî, 138-221) durumu Ebû Hureyre (A3) rivâyetinde ele alınmıştı. Cerrâh b. Melîh'ten ötürü hadîs hasen olmalıdır.

⁵⁷⁴ Rahmân: 35.

⁵⁷⁵ حدثنا أبو خالد عن جويبر عن الضحاك قوله "يرسل عليكم شواظ من نار" قال: "نار تخرج من قبل المغرب تحشر الناس حتى إنها لتحشر" (Mervezî, *el-Fiten*, c. II, s. 627-628-631, No: 1751.) Ebû Hureyre (v. 58) sahâbîdir. Alî b. Zeyd (v. 131) zayıf kabul edilmiştir. (Zehebî, *Siyer*, c. V, s. 207.) Hammâd b. Seleme'nin (el-Basrî, 190-167) durumu Enes b. Mâlik (B) rivâyetinde ele alınmıştı. Abdussamed (İbn Abdolvâris, el-Basrî, v. 207) hakkında 'sadûk' ve 'sâlihu'l-hadîs' denmiştir. (Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, c. XVIII, s. 102.) Bu hadîs Alî b. Zeyd ve isnâda bilinmeyen bir râvîden ötürü zayıftır.

“Allâh, Îsâ b. Meryem'in ve mü'minlerin ruhlarını bu temiz rüzgârla kabzettikten sonra yeryüzünün bölgelerinden insanları, hayvanları ve karıncaları Şâm'a haşrederek çıkan bir ateş gönderir.” Ka'b dedi ki: “Bu ateşin çıkış yeri Kostantiniyyedir. Bu öyle bir ateş ve kibrittir ki alevi ve dumanı göğe ulaşır. Ardından Ceyhan ve Seyhan arasında bir boğazda durgunlaşır. Bir başka ateş te Aden'den (çıkarak) tâ Busrâ'ya ulaşır. Onlar durduğunda o da durur. Onlar yürüdüğünde o da yürür. Şüphesiz Fırât gündüzün başında suyla akar, akşam ise kibritle ve ateşle akar. Bir başka ateş te batı tarafından çıkar tâ ki Arîş'e varır. Ve bir başka ateşte doğu tarafından (çıkarak.) Şu kadar uzaklığa ulaşır. Hiç sönmeden (uzun) zaman durur. Öyleki şüphe eden şüphe eder ve câhil ‘Cennet ve Cehennem ancak budur.’ der. (Bu ateş) gidişâtında Mekke, Medîne ve Harem'in tümünden uzak durur. Tâ ki Şâm'a, çöllerinde yaşayan Kays kabîlesinden iki bedevî dışında bütün insanları haşrederek girer. Bu ikisinden biri insanların ardınca yürür. Tâ ki bıkar ve hiçbir kimseyle karşılaşamaz. Bu sebeple Arkadaşına döner, onunla konuşur, her ikisi Medîne'ye giderler. Orayı mal, ganîmet ve erzakla dolu bir halde bulurlar. Orada hiçbir kimse yoktur. ‘Bu nimet içinde kalalım’ derler. Ardından yüzleri üzerine çekilerek Şâm'a haşredilirler.’ Ka'b dedi ki: “İşte bu (anlattığım) Muâz'ın şu sözüyle aynıdır: ‘Onlar üçer şekilde haşredilirler. Üçte biri atların sırtı üstüne, üçte biri çocuklarını omuzları üzerine taşır. Diğer üçte biri ise maymunlar ve domuzlarla beraber Şâm'a haşredilirler. Haşr orayadır, diriliş te oradandır. Şâm'a haşredilenler ne hak ne farz bilirler. Onlar Allâh'ın kitâbını ve sünneti bilmezler. Onlardan iffet ve vakar kaldırılır. Aralarında fuhuş açık bir şekilde işlenir. Erkek kadını, kadında kocasını tanımaz. Onlar ve cinler yüz sene eşşeklerin ve köpeklerin çiftleşmesi gibi çiftleşirler. Cinlerden ve insanlardan bir grup bir kadınla çiftleşir. Erkeklerin bir kısmı diğer bir kısmıyla çiftleşir. Putlara taparlar, Allâh'ı unuturlar. Onu tanımazlar. Hattâ biri arkadaşına: ‘gökte hiç bir ilah yoktur.’ der. Onlar ilklerin ve sonların en şerlileridirler.’ Muâz ve Ka'b dedi ki: “İnsanları kıyâmet durumundan aniden yakalayan ilk şey Allâh'ın (Teâlâ) bir gece bir rüzgâr gönderipte o rüzgârın bütün dînâr ve dirhemleri alıp Beytü'l-Makdis'e göndermesidir. Beytü'l-Makdis'in duvarları toz haline gelecek ev kötü kokulu bir göle atılacaktır.”⁵⁷⁷

⁵⁷⁷ حدثنا الحكم بن نافع عن جراح عن أرطاة عن حدثه عن كعب قال: قال عبد الله بن عمرو "يبعث الله تعالى بعد قبض عيسى بن مريم (عليه السلام) أرواح المؤمنين بتلك الريح الطيبة ناراً تخرج من نواحي الأرض تحشر الناس والدواب والذر إلى الشام" قال كعب: "و مخرج تلك النار من القسطنطينية نار و كبريت يبلغ لهبها و دخانها السماء فتركد عند الدرب بين جيحان و سيجان و نار أخرى من عدن حتى تبلغ بصري تقوم إذا قاموا و تسير إذا ساروا و إن الفرة لتجري ماء أول النهار و بالعشي تجري كبريتاً و ناراً و تخرج نار من نحو المغرب (حتى) تبلغ العريش و أخرى من نحو المشرق فتبلغ كذا و كذا فتقيم زماناً لا تنطفئ حتى يشك الشاك ويقول الجاهل لا جنة و لا ناراً إلا هذه تجتنب في مسيرها مكة و المدينة و الحرم كله حتى تلج الشام تحشر جميع الناس إلا الأعرايين من قيس في باديتهم يسير أحدهما في أثر الناس حتى يمل فلا يلقى أحداً فيرجع إلى صاحبه فيحدثه فيقبلان جميعاً إلى المدينة فيجدانها مملوءة مالا و أغناماً و طعاماً لا أهل فيها فيقولون نقيم في هذه النعمة فيحشران مجروران على وجوههما إلى الشام" قال: فذلك قول معاذ بن جبل: "يحشرون أثلاثاً ثلثاً على ظهور الخيل و ثلثاً يحملون أولادهم علي عواتقهم و ثلثاً على وجوههم مع القردة و الخنازير إلى الشام إليها المحشر و منها المنشر فيكون الذين يحشرون إلى الشام لا يعرفون حقاً و لا فريضة و لا يعلمون بكتاب الله (تعالى) و لا سنة يرفع عنهم العفاف و الوقار و يظهر فيهم الفحش و لا يعرف الرجل امرأته و لا المرأة زوجها يتهاجرون هم و الجن مائة سنة تهارج الحمير و الكلاب يقع على المرأة من الجن و الإنس و يتهاجرج الرجال بعضهم بعضاً و يعبدون الأوثان و ينسبون الله (تعالى) فلا يعرفونه حتى إن القائل ليقول لصاحبه: ما في السماء من إله شرار الأولين و الآخرين قال: و قال معاذ و كعب: و أول ما يفجأ الناس من أمر الساعة أن يبعث

V2. Ebû Hureyre> Tâvûs> Abdullâh b. Tâvûs> Vûheyb> Ebû Hişâm> Muhammed b. Abdillâh b. el-Mübârek

Bu tarikin bir önceki tarikten tek farkı bu tarikte “kıyâmet gününde” ekinin bulunmasıdır⁵⁸⁰.

Y1. Ebû Zerr> Huzeyfe b. Esîd> Ebu't-Tufeyl> Velîd b. Cümey'> Yahyâ> Amr b. Alî

“İnsanlar üç fırka şeklinde haşrolunucaklardır. Bir fırka (bineklerine) binmiş, yemiş ve giyinmiş olarak; bir fırka (vardır ki) onları Melekler yüzleri üzerine çekecek ve onları bir ateş haşredecektir; bir fırka da yürüyecek ve koşacaktır. Allâh bütün binekler üzerine âfet indirecektir. Öyle ki bir adamın bahçesi olacak ta onu semerli bir deve karşılığında verecek buna rağmen ona (deveyi almaya) güç yetiremeyecektir.”⁵⁸¹

1) Ebû Hureyre (v. 58) sahâbedendir. Tâvus (el-Yemenî, ?-106) ve Abdullâh'ın (el-Yemenî, ?-132) durumu Muâz b. Cebel (E1) rivâyetinde anlatılmıştır. Vûheyb b. Hâlid (el-Basrî, ?-165) güvenilir kabul edilmiştir. (İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, c. XI, s. 169.) Muallâ b. Esed (el-Basrî, ?-218) güvenilir kabul edilmiştir. (İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, c. X, s. 236.) Bu hadîs, Müslim'in *Sahîh*'inde de geçmektedir. (Bkz. Müslim, *el-Câmiu's-Sahîh*, s. 2195, no: 2861.) Bu hadîs sahihtir.

⁵⁸⁰ 2) “أخبرنا محمد بن عبد الله بن المبارك قال : حدثنا أبو هشام قال : حدثنا وهيب بن خالد أبو بكر قال : حدثنا ابن طائوس عن أبيه عن أبي هريرة قال : قال رسول الله (ﷺ) : “يحشر الناس يوم القيامة على ثلاث طرائق راغبين راغبين اثنان على بعير و ثلاثة على بعير و أربعة على بعير و عشرة على بعير و يحشر بقبيتهم النار تقيل معهم حيث قالوا و تنبئ معهم حيث باتوا و تصبح معهم حيث أصبحوا و تسمى معهم حيث امسوا” (Nesâî, *el-Müctebâ*, c. IV, s. 115, no: 2085; *es-Sünenü'l-Kübrâ*, s. 486, no: 2223.) Ebû Hişâm (el-Muğîra b. Seleme, el-Basrî, ?-200) güvenilir kabul edilmiştir. (Moğoltay, *İkmâlû Tehzîbi'l-Kemâl*, c. XI, s. 295.) Muhammed b. Abdullâh (el-Muharrimî, ?-260) güvenilir kabul edilmiştir. (el-Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, c. XXV, s. 535-538.) Vûheyb'ten bu hadîsi rivâyet eden talebelerinden hiç kimse “يوم القيامة” ekini getirmedigine göre bu ekin Ebû Hişâm veya Muhammed b. Abdullâh tarafından bir yorum olarak hadîsin metnine idrac edildiği söylenebilir. Zira haşr meselesi genel olarak âhiret günüyle alakalı bir konu olduğundan bu hadîste de râvî böyle bir zanna kapılıp bunu hadîsin metnine eklemiş olabilir. Zira kıyâmet gününü anlatan birçok hadîste “يوم القيامة” (kıyâmet gününde) eki mevcuttur. Râvînin zihni benzeri zannettiği hadislerle gittiğinden ötürü bu hadislerde kullanılan eki yanlışlıkla burada da kullanmış olabilir. Buhârî'nin *Sahîh*'inin hiçbir nüshasında bulunmamasına rağmen Tîbî'nin bu eki Buhârî'nin *Sahîh*'inde gördüğünü iddia etmesi de (el-Hüseyn b. Abdullâh et-Tîbî, *el-Kâşif an hakâiki's-sünen*, nşr. A. Hendâvî, Mektebetü Nizâr, Mekke-Riyâd 1997, c. XI, s. 3496.) aynı minvalde değerlendirilmelidir. Zira bu durum kitabı çoğaltan bazı müstensihler tarafından Buhârî'nin bazı nüshalarına eklemeye yapıldığını düşündürmektedir. Rivâyet süreci tamamlanmış olan bir metne dâhi bu ek müstensihler tarafından hatayla getirilbiliyorsa rivâyet sürecinde bunun gerçekleşmesi kaçınılmazdır.

⁵⁸¹ 3) “أخبرنا عمرو بن علي قال : حدثنا يحيى عن الوليد بن جميع قال حدثنا أبو الطفيل عن حذيفة بن أسيد عن أبي ذر قال : إن الصادق المصدق حدثني “أن الناس يحشرون ثلاثة أفواج فوج راكبين طاعمين كاسين و فوج تسحبهم الملائكة على وجوههم و تحشرهم النار و فوج يمشون و يسعون” (Nesâî, *es-Sünen*, s. 232, no: 2086.) Ebû Zerr (v. 31) sahâbîdir. Huzeyfe b. Esîd (v. 42) ve Ebu't-Tufeyl'in (v. 110) durumu Huzeyfe b. Esîd (V) rivâyetinde işlenmişti. el-Velîd b. Abdullâh b. Cumay'ı (el-Kûfî, ?-?) ‘sika’ olarak vasıflayanlar olduğu gibi hakkında ‘Lâ be’s’ veya ‘sâlihu'l-hadîs diyenlerde mevcuttur. Ayrıca münker hadisleri rivâyet ettiği söylenmiş ve şii olmakla ithâm edilmiştir. Yahyâ b. Saîd'in ondan rivâyette bulunmadığı, lâkin ölümünden önce ondan sayılı miktarda hadîs rivâyet ettiği bilgisi onun rivâyetlerinin durumunu anlama bakımından önemli bilgilerdendir. (İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, c. XI, s. 138.) Yahyâ b. Saîd'i (el-Kattân, el-Basrî, 120-198) Zehebî ‘büyük imâm’ ve ‘hadiste müminlerin emîri’ vasıflarıyla tanıtmıştır. (Zehebî, *Siyer*, c. IX, s. 175.) Amr b. Alî'yi (el-Bâhilî, el-Basrî, ?-249) Zehebî ‘Hâfiz’, ‘İmâm’ ve ‘Mücevvid’ vasıflarıyla tanıtmıştır. (Zehebî, *Siyer*, c. II, s. 470.) Ebû Hâtim bu hadîsi bu tarikiyle illetli kabul etmiş ve bu hadîsi İbn Uyeyne'nin el-Alâ b. Ebî'l-Abbâs< Ebu't-Tufeyl< Hallâm b. Cezel tarikiyle Ebû Zerr'den rivâyet ettiğini söylemiş. Ardından bu tarikin sahîh olan tarik olduğunu ve Velîd b. Cumay'ın kendi sunduğu tariki âdeten tercih ettiğini ifade etmiştir. O iddiasını destekleme adına Sa'd b. Salt'ın da bu hadîsi İbn Uyeyne'ye mütâbî olarak Mârûf< Ebu't-Tufeyl< Hallâm b. Cezel tarikiyle Ebû Zerr'den rivâyet ettiğini söylemiştir. Hâkim bu hadîsi iki yerde zikretmiş; birinde bu hadîsin Buhârî ve Müslim'in kitabına almadığı isnâdî sahîh bir hadîs olduğunu söylerken, diğer yerde ise bu hadîsin Velîd b. Cumay'a isnâdının sahîh olduğunu ifade etmiştir. Zehebî birinci yerin açıklamasında bu hadîsin Müslim'in şartına göre sahîh olduğunu, lâkin münker bir hadîs olduğunu kaydederken; ikinci yerde ise Velîd'in

Y2. Ebû Zerr> Huzeyfe b. Esîd> Ebu't-Tufeyl> Velîd b. Cümei'> Yezîd b. Hârûn> Saîd b. Mesûd> Muhammed b. Ahmed el-Mahbûbî

Ebû Zerr'i işittim: *"Biz kıyâmet günü onları yüzleri üzerine kör dilsiz ve sağır olarak haşrederiz."* âyetini okudu. Ebû Zerr dedi ki: "doğru söyleyen ve doğrulanan zat dedi ki: 'Şüphesiz, İnsanlar kıyâmet günü üç fırka şeklinde haşrolunucaklardır. Bir fırka yemiş, giyinmiş ve (bineklerine) binmiş olarak; bir fırka yürüyerek ve koşarak; ve bir fırka da (vardır ki) onları Melekler yüzleri üzerine çekecektir.' Biz dedik ki: "Bu iki fırkayı tanıdık. Peki bu yürüyen ve koşanların durumu nedir?" (Cevâben) Allâh'ın Rasûlü: "Allâh bütün binekler üzerine âfet indirecektir. Öyle ki hiçbir binek sâhibi kalmayacaktır. Hatta bir adam cezp edici bahçesini semerli, ürkek bir deve karşılığında dahi verecektir." dedi. ⁵⁸²

rivâyetlerine Müslim'in mütâbaat olarak yer verdiğini, Nesâî'nin ise onun hadîsiyle delil getirdiğini zikretmiştir. (İbn Ebî Hâtim, *İlelü'l-hadîs*, c. V, s. 528, 529; Hâkim, *Müstedrek*, c. II, s. 398.) Velîd b. Cumay'ın gerek şîh olması gerek münker hadisleri rivâyet etmesi bakımından bu hadîsin sahîh olmadığı söylenebilir. Lâkin Yahyâ b. Saîd gibi titiz bir münekkidin onun belirli bir takım rivâyetlerini alması bu rivâyetleri iyice tetkik edipte aldığı anlamını taşımaktadır ki bu hadîste onun rivâyet ettiklerindendir. Bu tarîkin sahîh olmadığı farz edilse de Ebû Hâtim'in de benimsediği üzere bu hadîs Velîd b. Cumay'ın dışında el-Alâ b. Ebî'l-Abbâs tarafında rivâyet edilmiştir. Her hâlükarda hadîsin metni sahîh en azından hasen derecesindedir.

⁵⁸² أخبرنا ابو العباس محمد بن أحمد المحبوبي ثنا سعيد بن مسعود ثنا يزيد بن هارون أنبا الوليد بن عبد الله بن جميع عن أبي الطفيل عامر بن واثلة عن حذيفة بن أسيد أبي سريحة الغفاري قال سمعت أبا ذر الغفاري (رضي الله عنه) و تلا هذه الآية "و نحشرهم يوم القيامة على وجوههم عميا وبكما وصما" فقال : أبو ذر : حدثني الصادق المصدوق : "إن الناس يحشرون يوم القيامة على ثلاثة أفواج : طاعمين كاسين راكبين و فوج يمشون و يسعون و فوج تسحبهم الملائكة على وجوههم" قلنا : قد عرفنا هذين فما تلك الذين يمشون و يسعون قال : "يلقي الله الآفة على الظهر حتي لا تبقي" (Hâkim, *el-Müstedrek*, c. II, s. 433, no: 3447.) Hâkim'in aktardığı Yezîd b. Hârûn tarîkinin metninde bu ek yer alıyorken Ahmed b. Hanbel'in aktardığı Yezîd b. Hârûn tarîkinin metninde bu ek bulunmamaktadır. (İbn Hanbel, *el-Müsned*, c. XXXV, s. 360-361, no: 21456.) Onun dışında bu hadîsi Velîd b. Cumay'tan alan Ubeydullâh b. Mûsâ, Zeyd b. el-Habbâb ve Sâbit b. el-Velîd te hadîsi Yahyâ b. Saîd gibi bu ek olmadan rivâyet etmişlerdir. (el-Bezzâr, *el-Müsned*, c. IX, s. 336-337, no: 3891; Hâkim, *el-Müstedrek*, c. II, s. 27, no: 8749; Taberânî, *el-Mu'cemu'l-evsat*, c. VIII, s. 214, no: 8437.) Bu ek şâz olmalıdır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ATEŞ RİVÂYETLERİNİN METİN TAHLİLİ

Üçüncü Bölümde ateş rivâyetleri ateşin kıyâmetin ilk alâmeti mi son alâmeti mi olduğu, ateşten maksadın hakîkî mi mecâzî mi olduğu ve h. 654'te Medîne'de patlayan volkanın bu rivâyetlerle alâkasının olup olmadığı meseleleri üzerinden tahlil edilecektir. Bu bölüm iki fasılda ele alınacaktır. Birinci fasılda ateş rivâyetleri ekseninde gerçekleşen tartışmalar ve yapılan değerlendirmeler kronolojik bir şekilde aktarılacak, ikinci fasılda genel değerlendirme yapılacaktır.

3.1. Değerlendirmeler

Bu fasılda musanniflerin ve şârihlerin değerlendirmeleri sadece açıkça ortaya koyup dillendirdiklerinden değil aynı zamanda konuyu hangi başlık altında, hangi siyâkta işlediklerinden de anlaşılmalı çalışılacaktır. Aynı şekilde onların görüşleri söyledikleri kadar söylemediklerine bakılarak ta anlaşılmalı çalışılacaktır.

Bu fasıl üç başlıkta ele alınacaktır. İlk başlıkta h. 654'de kadar ki süreç, ikinci başlıkta h. 654'te gerçekleşen olaylar, sonrasında ise h. 654'ten sonraki süreç işlenecektir. Konuya başlamadan önce, söz konusu meselelerin ele alınmasında şârihler tarafından kendilerine sıklıkla başvurulduğu için Ebû Hureyre (A) ve Enes b. Mâlik (B) rivâyetleriyle alâkalı iki hadîs numaralandırılarak verilecektir.

A/A. Ebû Hureyre> Saîd b. el-Müseyyeb> Zührî> Şuayb> Ebu'l-Yemân

*Medîne'yi en güzel hâlinde iken terk edecekler. Onu, sadece rızık peşinde olanlar—yani yırtıcı hayvanları ve kuşları kastediyor—saracak. Haşredilenlerin sonuncusu Müzeyne'den iki çobandır ki develerini güderek Medîne'ye ulaşmak isterler ve orayı ıssız bir halde bulurlar. Tâ ki Vedâ tepesine varınca yüzleri üzerine kapanırlar.*⁵⁸³

B/A. İbn Amr> Ebû Zür'a> Ebû Hayyân

Medîne'de Mervân b. el-Hakem'in yanına müslümanlardan üç grup oturdu. Kıyâmet alâmetlerinden bahsederken "Alâmetlerin ilki Deccâldır." dediğini işittiler. Bunun üzerine Abdullâh b. Amr şunu dedi: "Mervân (makbûl) bir şey söylememiştir. Ben Rasûlullâh'tan (s.a.v) bir hadîs hıfzettim ki henüz onu unutmuş değilim. Rasûlullâh'ın (s.a.v) şöyle dediğini işittim: 'Alâmetlerin çıkma bakımından ilki güneşin batıdan doğmasıdır veya Dâbbe'nin

⁵⁸³ حدثنا أبو اليمان أخبرنا شعيب عن الزهري قال أخبرني سعيد بن المسيب أن أبا هريرة رضي الله عنه قال سمعت رسول الله ﷺ يقول: يتركون المدينة على خير ما كانت لا يغشاها إلا العواف - يريد عوافي السباع والطيور - وآخر من يحشر راعيان من مزينة يريدان المدينة ينعقان بغنمهما فيجدانها وحشا حتى إذا بلغا ثنية الوداع خرا على وجوههما (Buhârî, el-Câmi'u's-sahîh, c. III, s. 21.) Bu hadîsin râvîleri Ebû Hureyre (A) rivâyetinin râvîleriyle aynıdır. Dolayısıyla hadîs sahihtir.

gündüz vakti insanlar üzerine çıkmasıdır. Hangisi diğerinden önce olursa diğeri onun yakınında, peşinden gelir.”⁵⁸⁴

3.1.1. 654/1256 Öncesi

Ateş rivâyetlerine getirilen ilk yorumların Kütüb-i sitte musanniflerine âit olduğu gözlemlenmektedir. Bunlar arasından Buhârî (v. 256/870) tercihlerini kitabına en fazla yansıtan musanniflerdendir. O, *Sahîh*’inde Enes (B) rivâyetine farklı bölümlerde ve farklı bâb başlıkları altında üçü isnâdıyla (B10, B13, B14), biride mu’allak (B11) olmak üzere dört kere yer vermiştir. Bunlardan isnâdıyla verdiği üç rivâyeti âhir zamanda ateşin çıkması meselesine binâen getirmemiş, bu rivâyetin delâlet ettiği başka manalar için sevk etmiştir⁵⁸⁵. Dördüncü (B11) yâni isnâdsız olarak getirdiği rivâyeti ise ‘Fiten’ kitabında ‘bir ateşin çıkması’ isimli bâbın içinde aktarmıştır. Yine aynı bâbın içinde bu rivâyetten sonra Ebû Hureyre (A3) rivâyetine yer vermiştir. Buhârî’nin bâba koyduğu isme bakıldığında sadece bir ateşten bahsettiği görülmektedir. Dolayısıyla bâbın içindeki rivâyetlerde de söz konusu olacak ateş ona göre bir tane olmalıdır. Onun bâbın hemen başında Enes rivâyetini (B11) mu’allak olarak vermesi bu rivâyeti, ardından getirdiği Ebû Hureyre (A3) rivâyetinin açıklaması olarak görmesi şeklinde anlaşılmalıdır ki bu da yine Buhârî’nin her iki rivâyette anlatılan ateşin aynı ateş olduğunu düşündüğünü göstermektedir. Ateşin mevkiinin Enes (B11) rivâyetinde doğu, Ebû Hureyre (A3) rivâyetinde ise Hicâz olarak geçmesi Buhârî’nin bu yorumuyla çelişkili gözükse de onun Enes (B11) rivâyetindeki “doğudan haşreder.” lafzındaki boşluktan istifade edip bu çelişkiden kurtulduğu ve yorumunu buna binâen getirdiği söylenebilir. Zira Enes (B11) rivâyetinde ateşin doğudan çıkacağına dâir bir ifâde geçmemekte, sadece doğu bölgesinden haşredeceği ifâde edilmektedir. Yani ona göre söz konusu ateş Hicâz’dan çıkacak ve bir şekilde doğu bölgesine varıp insanları oradan haşredecektir. Buhârî’nin, Enes (B) rivâyetinin Humeyd kanalıyla gelen dört tarîkinin (B6, B8, B9, B12) metninde “تخرج” kelimesi geçiyorken bu kelimenin geçmediği diğer Humeyd tarîklerini (B10, B11, B13, B14) tercih etmesi de bu sebepten olsa gerektir. Aynı şekilde Humeyd tarîklerinin metinlerini tercih edip bu rivâyeti kitabında dört kez tekrar etmesine rağmen Hammâd b. Seleme tarîklerinin

⁵⁸⁴ حدثنا محمد بن عبد الله بن نمير حدثنا ابي حدثنا أبو حيان عن أبي زرعة قال جلس إلى مروان بن الحكم بالمدينة ثلاثة نفر من المسلمين فسمعوه وهو يحدث عن الآيات أن أولها خروج الدجال فقال عبد الله بن عمرو: لم يقل مروان شيئاً قد حفظت من رسول الله ﷺ حديثاً لم أنسه بعد سمعت رسول الله ﷺ: "إن أول الآيات خروجاً طلوع الشمس من مغربها أو خروج الدابة على الناس ضحى فأبنتها كانت قبل صاحبيتها والأخرى على إثرها" (Müslim, *Sahîhu Müslim*, c. IV, s. 2260.) Ebû Zûr’a (İbn Amr, el-Kûfi) güvenilir kabul edilmiştir. (İbn Hacer, *Tehzîbu’t-Tehzîb*, c. XII, s. 99.) Ebû Hayyân (Yahyâ b. Saîd, el-Kûfi) güvenilir kabul edilmiştir. (İbn Hacer, *Tehzîbu’t-Tehzîb*, c. XI, s. 214.) Bu hadis sahihtir.

⁵⁸⁵ Buhârî bu hadisi “Kim Cebrâîl’e düşmansa...” (Bakara: 98) ve “Hani rabbın meleklere ‘Ben yeryüzünde bir halife yaratacağım.’ demişti...” (Bakara: 30) âyetlerinin tefsiri bağlamında da zikretmiştir. Aynı şekilde o bu hadisi ismini vermediği bir bâbın altında da zikretmiştir. (Buhârî, *el-Câmi’u’s-Sahîh*, c. IV, s. 132; c. VI, s. 18; c. V, s. 69.)

metinlerine hiç yer vermemesin bir sebebi de bu olmalıdır. Zira Hammâd tarîklerinin dördünden üçünün (B2, B3, B4) metninde “تخرج” kelimesi geçmektedir. Humeyd tarîklerinin metnlerinin çoğunluğunda (B5, B7, B10, B13, B14, B15, B16, B17) ise bu kelime geçmemektedir.

Müslim (v. 261/875) ‘Fiten’ bölümünde bir bâbın içinde Huzeyfe b. Esîd (C1) rivâyetini aktardıktan hemen sonra ayrı bir bâb açmış ve burada Ebû Hureyre (A4, A5) rivâyetini aktarmıştır. Onun bu iki hadîsi farklı bâblara koyması bunlarda anlatılan ateşi iki ayrı ateş olarak görmesinden kaynaklı olmalıdır. Zira birinde ateşin Yemen’den çıkacağı ifâde edilirken, diğerinde ise Hicâz’dan çıkacağı belirtilmiştir. Ayrıca Huzeyfe b. Esîd (C1) rivâyetinde Enes (B) rivâyetinin metninde olduğu gibi bir boşluk ta söz konusu değildir.

Müslim’in kitabına Enes (B) rivâyetini almamasının sebebi hem Huzeyfe b. Esîd (C) rivâyetinde hem de Enes (B) rivâyetinde zikri geçen ateşlerin insanları haşredeceğinden bahsedilmesinin bunların aynı ateş olacağını düşündürmesi olmalıdır. Oysaki birinde ateşin doğudan, diğerinde Yemen’den çıkacağı; birinde ilk alâmet, diğerinde ise son alâmet olduğu anlatılmaktadır. Bu durum muhtemelen onu bu iki rivâyetten birini şâz olarak değerlendirmeye sevk etmiştir. Büyük bir ateşin çıkması gibi bir olayın ve insanların haşredilmesinin dünyânın son zamanlarında gerçekleşmesi ona daha mâkûl gelmiş olacak ki Huzeyfe b. Esîd (C) rivâyetini tercih etmiş yani bir bakıma Enes (B) rivâyetini şâz kabul etmiştir. Lâkin ona göre Ebû Hureyre (A) rivâyetindeki durumun böyle olmadığı anlaşılmaktadır. Zira Ebû Hureyre (A) rivâyetinde ateş haşredici olarak nitelenmemiştir. Bu sebeple Huzeyfe b. Esîd (C) rivâyetindeki ateşle aynı ateş olmalarını gerekli kılmaz. Buhârî ise Müslim’in aksine Ebû Hureyre (A) rivâyetinde bahsedilen ateşle Enes (B) rivâyetindeki ateşin aynı olduğunu düşünmekteydi. Yâni ona göre Ebû Hureyre (A) rivâyetindeki ateş haşredici nitelikteydi.

Müslim’de görülen bu anlayış İbn Mâce (v. 273/887), Ebû Dâvut (v. 275/889) ve Tirmîzî’de (v. 279/892) de görülmektedir. Zira İbn Mâce kitabına konuyla alâkalı sadece Huzeyfe b. Esîd (C)⁵⁸⁶, Ebû Dâvud ise hem Huzeyfe b. Esîd (C)⁵⁸⁷ hem İbn Amr (I2)⁵⁸⁸ rivâyetini, Tirmîzî hem Huzeyfe b. Esîd (C)⁵⁸⁹ hem İbn Ömer (Ç) rivâyetlerini almıştır ki bunlarda sadece Yemen ateşi anlatılmakta; doğudan çıkacak bir ateş söz konusu edilmemektedir. Aynı şekilde onlar Hicâz’dan çıkacak ateşi konu edinen herhangi bir hadîse de kitaplarında yer vermemişlerdir.

⁵⁸⁶ Ebû Abdullâh Muhammed b. Yezîd Mâce, *es-Sünen*, nşr. M. Fuâd Abdülbâkî, Dâru İhyâi’l-Kutübi’l-‘Arabîyye, Kâhire 1953, c. II, s. 1341, no: 4041.

⁵⁸⁷ Ebû Dâvûd, *es-Sünen*, s. 369, no: 4311.

⁵⁸⁸ Ebû Dâvûd, *es-Sünen*, c. III, s. 139, no: 2482.

⁵⁸⁹ Tirmîzî, *es-Sünen*, s. 477-478, no: 2183.

Esâsen bu durum Nesâî'de (v. 303/915) de mevcut olmakla birlikte bunun yansıması onda farklılaşmaktadır. O hem sahih hem zayıf hadîsleri içine aldığı *es-Sünenü'l-kübrâ* adlı kitabında Enes (B12, B16) ve Huzeyfe b. Esîd (C)⁵⁹⁰ hadîsine iki kez yer vermişken aralarında gördüğü çelişkiyi çözememiş olsa gerek ki genellikle sahih hadîsleri içine aldığı *el-Müctebâ*'da bu iki hadîse de yer vermemiştir.

Kütüb-i sitte musanniflerinden sonra ateş rivâyetlerini ilk yorumlayan kişi, Şu'bu'l-îmân türünde ilk eser veren Ebû Abdullâh el-Halîmîdir (v. 403/1013). Halîmî kıyâmet alâmetleri bahsini işlerken bu bahisde ilk alâmetin hangisi olacağı problemini konuşmuş ve bunun Deccâl'in zuhûru olduğu; sonrasında sırasıyla Îsâ peygamberin (a.s.) zuhûru, Ye'cûc ve Me'cûc'un çıkışı, güneşin batıdan doğması ve Dâbbenin çıkması hâdiselerinin vukû bulacağını ifâde etmiştir. Halîmî sözünün devâmında diğer kıyâmet alâmetlerine değinmiş ve bunlar arasında söz konusu ateşten de bahsetmiştir. O, bunu şu şekilde ifâde etmiştir:

“Bazı haberlerde, alâmetlerin ilkinin Hicâz'da zuhûr edip kendisiyle Busrâ'daki develerin boyunlarının parlayacağı bir ateş olduğuna delâlet vardır.”⁵⁹¹

Halîmî, kelâmının başında ilk alâmetin Deccâl'in çıkması olduğunu söylerken; sonrasında ilk alâmetin ateşin çıkması olduğunu bildiren bu rivâyeti getirmektedir. Öyle anlaşıyor ki o Deccâl'in çıkmasının ilk alâmet olmasını mâkûl görmüş, lâkin bu iddiâyı çelişen bu hadîs için herhangi bir cevap bulamamıştır.

Halîmî'nin bu ifâdelerinde, Ebû Hureyre (V) rivâyeti ekseninde tartışılan ateşin ne zaman çıkacağı meselesiyle alâkalı önemli bir detay da bulunmaktadır.

Şöyleki: Ateşin kıyâmet öncesi ve kıyâmet sonrası vukûu tartışmasında Halîmî Ebû Hureyre (V) rivâyetinde geçen ateşin, kıyâmet sonrasında çıkacağını söylemektedir⁵⁹². İşte onun bu hadîsi naklederek bunun dışında başka bir ateşin varlığını da kabul etmiş olabileceği söylenebilir. Zira sunduğu bu hadîste ateş kıyâmetin alâmeti olarak anlatılmaktadır ki bu da açıkça vukûunun kıyâmet öncesinde olacağına delâlet etmektedir. Şu halde ona göre hem kıyâmet öncesi hem kıyâmet sonrası iki ateş olduğu netîcesi çıkabilir.

Lâkin burada dikkat edilmesi gereken önemli bir nokta vardır. O da Halîmî'nin bu ifâdelerinde Ebû Hureyre (A) hadîsiyle Enes (B) rivâyetini bir araya getirmesidir. Zira Ebû Hureyre (A) rivâyetinin metni “*Hicâz topraklarında, Busrâ'daki develerin boyunlarını aydınlatacak bir ateş çıkmadan kıyâmet kopmayacaktır.*” şeklinde, Enes (B) rivâyetinin metni ise “*Kıyâmet şartlarının ilkinde gelince; insanları doğudan batıya doğru haşreden bir ateştir*”

⁵⁹⁰ Nesâî, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, c. X, s. 208-209, no: 11316; s. 253, no: 11418.

⁵⁹¹ el-Hüseyn b. el-Hasan Ebû Abdullâh el-Halîmî, *el-Minhâc fî şu'abi'l-îmân*, nşr. H. Muhammed b. Fûde, Dâru'l-fikr, 1979, c. I, s. 428-430.

⁵⁹² Halîmî, *el-Minhâc*, c. I, s. 441-442.

şeklindedir. O ise kıyâmet alâmetlerini bildiren diğer hadislerde yaptığı gibi bu iki hadîsin metnini ayrı ayrı vermek yerine bunlardan anladığı ortak mânâyı sunmuş ve ilk alâmet doğu ateşi olmasına rağmen Hicâz ateşi olduğunu söylemiştir. Halîmî'nin bu tasarrufu onun amaçladığı bir şeyi göstermektedir. Bu da onun bu hadisle beraber zaten sayısı ikiyi bulan ateşleri üçe çıkarmama isteği olmalıdır. Bunu yapmak için de Enes (B) rivâyetinde geçen 'doğudan' ifâdesiyle Ebû Hureyre (A) rivâyetinde geçen 'Hicâz' ifâdesinin arasını bulması gerekmektedir. Zira ona göre ateş ya doğudan veya Hicaz'dan çıkacaktır. Her ikisinden ayrı ayrı çıkması üç tane ateşin varlığını gerektirmektedir. İşte o bu sâikle ateşin çıkacağı yer olarak iki mekândan sadece birini yani Hicâz'ı belirlemiş olmalıdır. Doğru yerine özellikle Hicaz'ı tercih etmesinin sebebi ise Ebû Hureyre (A) rivâyetinde 'Hicâz'dan çıkma' ifâdesinin geçmesi, Enes (B) rivâyetinde ise 'doğudan çıkacak' ifâdesi yerine 'doğudan haşredecek' ifâdesinin geçmesi olmalıdır. Bu durumda ona göre bu iki hadîsin muktezâsı aynı Buhârî'de olduğu gibi ateşin Hicâz'dan çıkıp doğudan haşretmesi olacaktır.

Lâkin burada başka bir problem daha vardır. O da ateşin ne taraftan haşredeceğini mezkûr sebeple söylemese de sadece haşrededi olduğunu belirtmemesidir. Elbette bunun da bir sebebi olmalıdır. Şöyleki: şâyet bu özelliği zikretse ispâtı için yoğun gayret sarfettiği Ebû Hureyre (V) rivâyetindeki ateşin kıyâmet sonrası çıkacağı iddiâsı⁵⁹³ boşa çıkmış olacaktır. Zira bu rivâyette geçen ateş te 'haşredici' olarak vasıflanmıştır. Bu durumda Ebû Hureyre (A) rivâyeti veya Enes (B) rivâyetiyle Ebû Hureyre (V) rivâyetinde geçen ateşin aynı ateş olması gerekecektir ki bu da Ebû Hureyre (V) rivâyetinde ki ateşin kıyâmetten önce gerçekleşeceğini göstermiş olacaktır. Hâsılı kelâm Halîmî anlamlandıramadığı bu meselede iki rivâyeti birleştirerek vermiş ve rivâyetlerin bazı kısımlarını vermekten bilerek kaçınmıştır.

Halîmî'nin bütün bu yorumlarından yola çıkarak onun tam olarak Buhârî'nin çizgisinden gittiği söylenebilir. Zira hem Enes (B) rivâyetiyle Ebû Hureyre (A) rivâyetinin arasındaki çelişkiyi gidermede Buhârî'nin yöntemini uygulamış, hem de Yemen ateşiyle ilgili olan Huzeyfe b. Esîd (C) rivâyetinden bahsetmeyip dolaylı yoldan ateşin son değil ilk alâmet olduğunu îmâ etmiştir.

Şu'abu'l-îmân türünde eser veren bir başka müellif Ahmed b. Hüseyin el-Beyhakîdir (v. 458/1066). Beyhakî, Halîmî'den farklı olarak kıyâmet alâmetlerinin ilkinin hangisi olduğu konusunda İbn Amr (B/A) rivâyetini zikretmiş ve ilk alâmetin bu hadîsin muhtevâsına uygun şekilde güneşin batıdan doğması mı yoksa Deccâl'in zuhûru mu olduğu husûsunu tartışmıştır⁵⁹⁴. Lâkin Enes (B) rivâyetini bu bağlamda yorumlamamış hattâ hiç zikretmemiştir.

⁵⁹³ Halîmî kıyâmet koştuktan sonra meydana gelecek haşrı, gerek Ebû Hureyre (V) gerek onla alâkalı rivâyetler bağlamında uzunca ele almıştır. Bkz. Halîmî, *el-Minhâc*, c. I, s. 441-444.

⁵⁹⁴ Beyhakî, *İstidrâkâtü'l-ba'si ve'nüshûr*, nşr. A. Âmir Haydar, Dâru'l-fikr, Beyrût 1983, s. 36.

Bu da onun Halîmî gibi Enes (B) rivâyetinde geçen ilk alâmetin doğu ateşi olduğu tezini kabul etmediği anlamına gelebilir.

Halîmî gibi, Ebû Hureyre (V) rivâyetinin kıyâmet günü hakkında olduğunu düşünen Beyhakî⁵⁹⁵ onun metinlerini değiştirerek verdiği Ebû Hureyre (A) rivâyeti ve Enes (B) rivâyetini tam metniyle vermiş ve Halîmî'nin zikretmediği Huzeyfe b. Esîd (C) rivâyetini de nakletmiştir⁵⁹⁶. Anlaşılan o ki o da kıyâmet öncesi bir ateşin varlığını kabul etmektedir. Lâkin Ebû Hureyre (V) rivâyetinde kıyâmetten sonra çıkacak ateşin niteliği olarak yer alan haşredici vasfının kendisinde de mevcut olduğu Enes (B) rivâyetinin metnini Halîmî'nin yaptığı gibi değiştirmeden tam metniyle vermiş olması iki şeyi akla getirmektedir.

Birincisi: Beyhakî'nin iki farklı ateşin aynı vasıfla yani 'haşredicilik' vasfıyla vasıflanmasının bunların aynı olması anlamına gelmeyeceği yani ayrı ayrı iki haşredici ateşin olabileceğidir.

İkincisi: Beyhakî'nin bu meseleyi tam olarak anlayamadığı için sükût ettiği için.

Bu üç hadîsi herhangi bir yorumu nakletmeden vermesinin ikinci şıkkı desteklediği söylenebilir.

Şu'abu'l-îmân yazarlarından sonra ateş rivâyetlerini yorumlayan bir diğer müellif ilk Buhârî şârihlerinden Ebû Abdulmelik el-Bûnîdir (v. 431/1040). Bûnî, Enes (B) rivâyetinin manasının ateşin Yemen'den çıkıp insanları Beytu'l-makdis'e kadar götürmesi olduğunu söylemiştir⁵⁹⁷. Oysaki bu hadîste 'Yemen' değil 'doğu' ateşi söz konusu edilmektedir. O, bu şekilde Halîmî'nin doğu ateşi rivâyetiyle Hicâz ateşi rivâyeti arasında yapmaya çalıştığı cem' işlemini doğu ateşi rivâyetiyle Yemen ateşi rivâyeti arasında yapmış olmalıdır. Lâkin her ikisi de cem' için aynı yöntemi uygulamıştır. Yani Enes (B) rivâyetinde 'doğudan çıkma' yerine 'doğudan haşretme' ifâdesinin geçmesinden yararlanmışlardır. Onun şerh ettiği Buhârî'nin *Sahîh*'inde geçen Enes (B) rivâyetinin hemen ardında, Hicaz ateşinin anlatıldığı Ebû Hureyre (A) rivâyeti yer alıyorken Enes (B) rivâyetini Yemen ateşinin anlatıldığı Huzeyfe b. Esîd (C) rivâyetiyle cem etmesi ve bu şekilde şârihi olduğu *Sahîh*'in yazarı Buhârî'ye muhâlefet etmesinin sebebi iki rivâyette bulunan müşterek nokta olmalıdır. Bu nokta her iki hadiste haşrın söz konu edilmesidir ki haşra dâir herhangi bir ifâde Ebû Hureyre (A) rivâyetinde bulunmamaktadır. Yalnız Bûnî'nin Yemen ve doğu ateşlerini bir görme çabası, bu ateşlerin anlatıldığı Enes (B) ve Huzeyfe b. Esîd (C) rivâyetlerinde bulunan 'ilk alâmet' ve 'son alâmet' ifâdelerinin çelişmesi problemine sebep olacaktır. Ancak o bu önemli problemi göz

⁵⁹⁵ Beyhakî, *Şu'abi'l-îmân*, c. I, s. 546-550.

⁵⁹⁶ Ebû bekr b. Ahmed el-Beyhakî, *el-Ba's ve 'n-nüşûr*, nşr. Ebû Âsım eş-Şevâmî, Mektebetü Dârü'l-Hicâz, 2014, 88-90.

⁵⁹⁷ Bûnî'nin bu görüşlerini İbn Battâl (611/1214) nakletmiştir. Bkz. İbn Mulakkin Ömer b. Alî, *et-Tavzîh li-şerhi'l-Câmi 'i's-sahîh*, nşr. Dâru'l-felâh, Dâru'n-nevâdir, Dimeşk 2008, c. XXXII, s. 399.

ardı edip başka bir probleme: yani Enes (B) rivâyetiyle çelişkili olarak gözüken İbn Amr (B/A) rivâyetine cevap bulmaya çalışmıştır. Bu rivâyette, kıyâmet alâmetlerinin ilkinin güneşin batıdan doğuşu olduğu ifâde edilmektedir. O, bu problemi bu rivâyetin kıyâmetin yaklaştığı ve alâmetlerinin birbirine yakınlaştığı zaman için vârit olduğunu ifâde etmiştir. Ona göre yakınlaşma, senelerin çekilmesi sûretiyle zamanın kısılması anlamına gelmektedir. Bu sebeple kıyâmetin yaklaştığı zamanda gerçekleşecek olan her alâmete ‘ilk alâmet’ denilebilir⁵⁹⁸.

Yine bir Buhârî şârihi olan İbn Battâl el-Kurtûbî (v. 449/1057) ise Bûnî gibi davranmayıp, bu çelişkiye açıkça cevap vermiştir. O, Huzeyfe b. Esîd (C) rivâyetini ve İbn Amr (B/A) rivâyetini zikrettikten sonra Enes hadîsinin bu hadîslerden daha sahih olduğunu söylemiştir⁵⁹⁹. Onun bu sözünden, bu iki rivâyeti Enes (B) rivâyetine nisbeten zayıf gördüğü anlaşılmaktadır. Onun bu hadîslerde sorunlu gördüğü nokta muhtemelen bunlardaki alâmetlerin ilk olduğunun ifâde edilmesidir. Zira onun Huzeyfe b. Esîd (C) rivâyetinde geçen Yemen ateşini kabul etmediğine dâir bir karîneye rastlanılmamaktadır. Aksine onun Yemen ateşi hakkında Huzeyfe b. Esîd (C) rivâyeti dışında Ka’b (D2) rivâyetini aktarması Yemen ateşini kabûl ettiğini göstermektedir. Bu durumda o aynı Bûnî gibi ateşin Yemen’den çıkıp doğudan haşretmesi şeklinde bir tevîl düşünmüş olabilir.

Hem Bûnî hem İbn Battâl’ın Yemen ateşiyle doğu ateşi arasında böyle bir münâsebeti tesis etmeleri ateşin çıkma olayını tek olay olarak görmelerinden ileri gelmektedir. Lâkin onların şârihi oldukları Buhârî’nin *Sahîh*’indeki Ebû Hureyre (A) rivâyetinde bu iki yerden ayrı olarak Hicâz ateşi de konu edilmektedir. Lâkin onlar bunu bir sorun olarak görmemişlerdir. Bunun sebebi belki de Yemen’le Hicâz bölgesinin birbirine bitişik olmasıdır. Bu sebeple onlara göre Hicâz ve Yemen bölgeleri zâten tek bir bölgeyi ifâde etmektedir. Doğru bölgesi ise her ikisinden çok uzakta kalmaktadır. Bu sebeple söz konusu tevîle ihtiyaç duyulmaktadır.

Buhârî şârihlerinden sonra ateş rivâyetlerini yorumlayan ilk müellif Müslim’in *Sahîh*’inin şârihi Kâdî İyâz (v. 544/1150) Kâdî İyâz, Beyhakî’nin zikrettiği yalnız hakkında yorum getirmekten sakındığı bazı hadisleri yorumlamış ve bu hadîsler arasında meydana gelen bir takım sorunları gidermeye çalışmıştır. Bu tutumuyla kendinden sonra gelen hadîs şârihleri de etkilemiştir. O, “*üç şey vardır ki bunlar çıktığında daha önce îmân etmemiş olan veya îmânında bir hayır kesbetmemiş olan hiç kimseye îmânı fayda vermeyecektir. (bunlar)*

⁵⁹⁸ İbn Mulakkin, *et-Tavzîh*, c. XXXII, s. 399.

⁵⁹⁹ İbn Battâl Alî b. Halef, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî li İbn Battâl*, nşr. Yâsir b. İbrâhîm, Mektebetü'r-rüşd, Riyâd 2003, c. X, s. 63.

güneşin batıdan doğması, Deccâl, Dâbbetü'l-arz"⁶⁰⁰ hadîsini zikrettikten sonra bu hadîsin şerhinde Halîmî'nin değindiği gibi kıyâmet alâmetlerinden hangisinin ilk alâmet olduğu meselesine değinmiş ve bu hususta ihtilâfın olduğunu belirtmiştir. Bir görüşe göre ilk alâmetin İbn Amr (B/A) rivâyetinde ifâde edildiği üzere güneşin batıdan doğması ve Dâbbe'nin çıkması olduğunu söylemiş; ardından ilk alâmetin ateşin çıkması olduğunu bildiren Enes (B) rivâyetinin tam metnini, sonrasında ise bunun son alâmet olduğunu bildiren Huzeyfe b. Esîd (C) rivâyetini zikretmiştir. Kâdî İyâz kelâmının devâmında bütün bunların açıklamasının kitabın sonunda bu hadîslerin şerhi bölümünde geleceğini söylemiştir⁶⁰¹.

O ilgili bölüme geldiğinde bu haşrın kıyâmet alâmetlerinin sonuncusu olduğunu söylemiş ve buna delil olarak tekrardan Huzeyfe b. Esîd (C) rivâyetini, ardından Ebû Hureyre (A) rivâyetinin tam metnini vermiştir⁶⁰². Lâkin bu iki rivâyetle çelişkili olan Enes (B) rivâyeti hakkında sanki önceden hiç değinmemiş ve ondan haberi yokmuşçasına konuşmamış, hattâ bu hadîsi burada zikretmeye dahi yeltenmemiştir.

Onun bu eyleminin sebebi Enes (B) rivâyetini şâz kabul ettiği, lakin *Sahîhu'l-Buhârî* gibi bir kitapta geçmesi hasebiyle bu kanâatini açıkça dile getirmeye cesaret edemediği şeklinde yorumlanabilir. Veya bu soruna bir cevap bulamadığı ve bu yüzden bu hadis hakkında bir yorum yapmaktan kaçındığı şeklinde de anlaşılabilir. Lâkin herhâlükarda Huzeyfe b. Esîd (C) rivâyetini esas aldığı ve daha kuvvetli bulduğu anlaşılmaktadır.

Kâdî İyâz'ın yorumlarına bakıldığında onun, *Sahîh*'ini şerh ettiği Müslim'in etkisinde kaldığı açıkça görülmektedir. Zira Müslim gibi bu meseleyi Huzeyfe b. Esîd (C) rivâyetini esas alarak yorumlamıştır. Aynı durum İbn Battâl içinde geçerlidir. Zira o da şârihi olduğu Buhârî'nin *Sahîh*'ini esas almış, dolayısıyla Enes (B) rivâyetini ön plana çıkarmıştır.

Vurgulanması gereken bir başka noktada, hadîs musannifleri ve şârihlerinin ancak yorumlarından ve tasarruflarından zımnen anlaşılan ateşin nereden çıkacağı tartışmasını ilk defa Kâdî İyâz'ın Huzeyfe b. Esîd (C) rivâyetinin şerhinde açıkça ele almış olmasıdır. O bir rivâyette ateşin çıkacağı yerin Hicâz, diğer bir rivâyette ise Aden olarak geçmesini zâhiren bir çelişki olarak kabul edip; bu sorunu iki farklı ihtimâli ortaya atarak çözmeye çalışmıştır.

⁶⁰⁰ " ثلاث إذا خرجن لا ينفع نفساً إيمانها لم تكن آمنت من قبل: طلوع الشمس من مغربها، والدجال، ودابة الأرض " "

⁶⁰¹ Ebu'l-Fazl İyâz b. Mûsâ, *İkmâlü'l-mu'lim bi fevâidi Müslim*, nşr. Y. İsmâil, Dâru'l-vefâ, Mısır 1998, c. I, s. 476.

⁶⁰² Kâdî İyâz, *İkmâlü'l-mu'lim*, c. VIII, s. 391. Huzeyfe b. Esîd (C) rivâyetinin onun iddiâsına kanıt oluşturduğu zaten âşikârdır. Ebû Hureyre (A) rivâyetinin bu iddiâyâ delâlet ettiğini düşünmesi ise hadisteki "حتى" (tâki) kelimesiyle alakalı olmalıdır. Zira bu kelimeyle kıyâmetin kopması ateşin çıkması hâdisesine bağlanmıştır. Şu halde bu manaya göre o çıktığında hemen ardından kıyâmetin kopması gerekecektir.

Birinci ihtimâle göre insanları haşretmek için iki farklı ateşin olacağı, ikinci ihtimâle göre ise ateşin ilk çıktığı yerin Yemen olacağı, yayılmasının ise Hicâz bölgesinden olacağıdır⁶⁰³.

Kâdî İyâz, Ebû Hureyre (A) rivâyetinde geçen Hicâz ateşi ile Huzeyfe b. Esîd (C) rivâyetinde geçen Aden ateşinin farklı iki ateş olabileceğini muhtemel görürken Enes (B) rivâyetinde geçen doğu ateşinin farklı bir ateş olabileceğine dâir bir ifâde kullanmamıştır. Aksine konuyu ilk ele aldığı yerde sunduğu Enes (B) rivâyetini lafzını bozarak: “*Kıyâmet alâmetlerinin ilki Yemen’den çıkan ve insanları haşreden ateştir.*” şeklinde vermiştir⁶⁰⁴. Oysaki Enes (B) rivâyetinde ‘Yemen’den’ değil ‘Doğudan’ şeklinde geçmektedir. Elbette Kâdî İyâz’ın buradaki amacı Halîmî’nin yaptığı gibi ateşin sayılarını azaltmaktır. Halîmî bunu Ebû Hureyre (A) rivâyetinde geçen Hicaz ateşi ile Enes (B) rivâyetinde geçen doğu ateşi arasında yapmaya çalışırken o Huzeyfe b. Esîd (C) rivâyetindeki Yemen ateşi ile Enes (B) rivâyetinde geçen doğu ateşi arasında yapmaya çalışmıştır. Yani hem Halîmî hem Kâdî İyâd ateşin doğudan çıkacağını kabul etmemiş, bu sebeple Enes (B) rivâyetinin lafzını değiştirmişlerdir. Halîmî Hicaz olarak değiştirirken Kâdî İyâz Yemen olarak değiştirmiştir⁶⁰⁵. Gerçi Halîmî’nin amacı hadîsin metnini sunmak değil, metnin delâlet ettiği mânâyı sunmaktır. Hatta o iki hadîsin yani Ebû Hureyre (A) ve Enes (B) rivâyetlerinin delâlet ettiği mânâyı bir arada vermeyi amaçlamıştır. Bu sebeple “Bazı hadîslerde alâmetlerin ilkinin... olduğuna delâlet vardır.” şeklinde bir ifâde kullanmıştır. Lâkin Kâdî İyâd’ın amacı doğrudan rivâyeti sunmaktır. Zira hadîsin sevkine “Enes hadîsinde...” diyerek başlamıştır⁶⁰⁶.

3.1.2. 654/1256 Yılı

Âhir zamanda bir ateşin zuhûru meselesi h. 654 yılına kadar gerek hadis şârihleri gerek şu’bu’l-îmân türü kitapların yazarları tarafından hadîslerde anlatılan metinler üzerinden tartışılmış ve hadîsler arasında görülen çelişkiler bu ekseninde giderilmeye çalışılmıştır. Bu târihe kadar fikrî olarak gelişen bu tartışmaların bu târihte meydana gelen bir takım olaylar sebebiyle seyri değişmiş ve artık bu hadisler bu olaylar üzerinden tekrar yorumlanmaya çalışılmıştır. Bahsi geçen olayların en önemlisi Medîne’de h. 654 yılında bir volkanın patlaması sebebiyle büyük bir ateşin çıkmasıdır ki bu olayı, bu târihte ve sonrasında yaşayan

⁶⁰³ Kâdî İyâz, *İkmâlû’l-mu’lim*, c. VIII, s. 442.

⁶⁰⁴ “أول أسراط الساعة نار تخرج من اليمن تحشر الناس” وفي حديث أنس: Kâdî İyâz, *İkmâlû’l-mu’lim*, c. I, s. 476.

⁶⁰⁵ Bûnî’de Enes (B) rivâyetindeki ateşin Yemen’den çıkacağını ifâde etmişti. Lâkin o bunu hadîsin şerhi olarak vermişti. Kâdî İyâz ise bunu doğrudan hadîsin lafzı olarak sunmuştur.

⁶⁰⁶ Onun bunu, mânayla rivâyetin câiz olduğuna dayanarak yaptığını söylemek doğru değildir. Zira bu manayla rivâyetten ziyâde iki hadîsi telfik etmektir.

hadîs şârihleri icmâ ile Ebû Hureyre (A) rivâyetinde anlatılan Hicâz bölgesinden ateşin zuhûru hâdisesi olarak görmüşlerdir.

Medîne’de meydana gelen ateşten haber veren ilk yazar Ebû Şâmedir (v. 665/1267). O ikâmet ettiği Dimeşk şehrine bu olayı haberdâr eden mektupların ulaştığını söylemiş; bu ateşin h. 654 yılı Cemâziyelâhir’in beşinde çıktığı, bu mektupların volkan daha dinmemişken Receb’in beşinde yazıldığı ve Şâban’ın onunda Dimeşk’e ulaştığını ifâde etmiştir. Ona göre bu olay Ebû Hureyre (A) rivâyetinde anlatılanı doğrulamaktadır.

Bu olayın halk üzerinde bıraktığı etki, ateşin tam olarak nasıl ve nerede çıktığı hakkındaki detayları anlayabilmek için bu mektuplardan kapsamlı olanının tercümesi birebir verilecektir.

(Medîne’deki Fâşânî oğullarının bazısından):

Cemâziyelâhir ayında Irak’tan bir grup bize ulaştı ve Bağdat’ta büyük bir boğulma hâdisesinin meydana geldiğini öyle ki suyun Bağdat surlarından şehre ulaştığı, şehirde birçok kişinin boğulduğu, suyun şehrin ortasında bulunan halîfenin evine girdiği, vezîrin evi ile birlikte üç yüz seksen tane evin ve halîfenin ambarının yıkıldığı, silah deposundan birçok şeyin helâk olduğu: hatta hepsinin telef olduğu, insanların neredeyse helâk olduğu, gemilerin şehrin ortasına girmeye ve Bağdat’ın sokaklarına varmaya başladığını haber verdiler. Bize gelince: Cemâziyelâhir’in üçü Çarşamba gecesi olunca burada büyük bir olay ceryân etti. Bu olaydan iki gün önce insanlar anbean şimşek sesine benzer bir ses duymaya başladılar. Gökte de bulut yoktu ki bu sesin bu sebepten olduğunu söyleyelim. Çarşamba gecesine kadar iki gece devam etti. Sonra insanların duyacağı bir ses çıktı, yer sarsıldı, şimşek sesi gibi sesi olan bir sarsıntı bizi sarstı. Bundan ötürü insanlar tedirgin oldu ve yataklarından uyandılar. Allâh’a istiğfâr ederek haykırdılar, panik halinde mescide kaçtılar ve orada namaz kıldılar. Bu sarsıntı sabaha kadar insanları an ve an sarsmaya devam etti. Bu sarsıntı, günün tümünde yani Çarşamba gündüzü, Perşembe gecesinin tümünde ve Perşembe gündüzü, Cuma gecesinde devam etti. Ayın beşi Cuma gününün sabahında ise yer şiddetli bir şekilde sarsıldı. Öyleki mescidin minaresi sallandı, mescidin çatısında büyük bir gıcırdama duyuldu ve insanlar günahlarından ötürü korkuya kapıldı. Zelzele Cuma günü sabahından öğleden önceye kadar sâkinleşti. Sonra yürüyerek sabahtan öğleye kadar sürecek mesâfede bulunan Mekâ’it’te ki Süvârikiyye yolunda yer alan Kurayza’nın ardında ki volkanik bölgede (harre) yerden fışkıran büyük bir ateş çıktı. Bu sebepten insanlar büyük bir korkuya kapıldılar. Sonra bu ateş sebebiyle gökte büyük bir duman belirdi. Bu duman toplanıyordu hatta beyaz bir bulut gibi oluyordu. Bu durum Cuma günü güneşin batımının öncesine kadar devam etti. Sonra bu dumanın pıhtı gibi kırmızı bir şekilde havada göğe doğru yükselen alevleri zuhûr etti ve büyüdü. İnsanlar yine panik halinde mescidi nebevîye kaçtılar, günahlarını ikrâr ettiler, Allâh’a yalvardılar, Allâh’ın nebîsine sığındılar, her yoldan ve hurmalıklardan mescide geldiler, kadınlar ve çocuklar evlerinden çıktı, hepsi toplandı ve Allâh’a yöneldi. Ateşin kırmızılığı göğün tümünü örttü. Öyleki insanlar ayın aydınlığındaymış gibi kaldılar. Gök sanki bir kan pıhtısı gibi oldu. İnsanlar helak olacaklarına veya azaba uğrayacaklarına inanmışlardı. O gece İnsanların bir kısmı namaz kılarak, bir kısmı Kurân okuyarak, bir kısmı rükûya giderek, bir kısmı secdeye giderek, bir kısmı Allâh’a duâ ederek, bazısı da günahından vazgeçerek: istiğfâr ederek ve tevbe ederek geceledi. Ateş yerinden ayrılmadı ancak

küçüldü ve alevi azaldı. Fakîh ve kâdı emîre nasihat etmek için gittiler, o da vergiyi kaldırdı, kölelerin hepsini azat etti ve elinin altında bulunan her şeyi bize ve bizim dışımızdaki kimselere verdi. Bu ateş bulunduğu hâl üzerine devam etti, alevleniyordu, sanki büyük bir dağ gibiydi, genişlik ve yükseklik bakımından büyük bir şehir gibiydi. Ondan havaya doğru yükselen taşlar ve taşları şimşek gibi fırlatan büyük bir dağ gibi ateş çıkıyordu. Bu şekilde günlerce kaldı. Sonra Ecîlîn vâdisine doğru aktı. Vâdiyle birlikte Şâza bölgesine dökülüyordu. Hattâ neredeyse Arîz bölgesindeki volkanik alana yaklaştı. Sonra sâkinleşti ve günlerce böyle durdu. Sonra çıkmaya ve arkasına önüne taş fırlatmaya başladı. Öyleki arkasında ve önünde iki dağ oluşturdu. İki dağın arasından bu ateşten günler boyu alev çıkmaya devam etti, sonra bu ateş şu an çok büyük bir hal aldı, sanki şu ana kadarki en büyük halini aldı. Bu ateş sebebiyle her gün, gecenin sonundan kuşluk vaktine kadar büyük bir ses oluyordu. Bu ateşin tam bir şekilde açıklamaya güç yetiremeyeceğim acayip durumları da var. Bu anlattığım sadece yeterli gelecek miktarda büyük bir tarafıdır. Güneş ve Ay sanki şu ana kadar tutulmuş bir haldeler. Ben bu mektûbu yazdığımda ateş çıkmalı bir ay oldu. Buna rağmen o hâlâ yerinde ne ileri ne geri gidiyor⁶⁰⁷.

Medîne'deki bu vâkıânın halk üzerinde ne denli etkili olduğu bu mektupta açıkça görülmektedir. Bu etkiyle birlikte bu vâkıânın Ebû Hureyre (A) rivâyetinin muhtevâsıyla genel olarak uyuşması bunun kıyâmet alâmeti olarak algılanmasına sebep olmuştur. Lâkin bu vâkıânın kesin bir şekilde kıyâmet alâmeti olarak kabul görmesi için hadîsin muhtevâsıyla birebir uyuşması bu sebeple hadiste anlatıldığı gibi Medîne'den çıkan ateşin Busra'dan görülmesi gerekmektedir. Ateşin ışığının nereye kadar ulaştığına dâir ilk bilgi Medîne'de bu ateşi gören, Ebû Şâme'nin kendisine güvendiğini belirttiği bir kişiden gelmektedir. Ebû Şâme'nin aktarımına göre: o kişi, bu ateşin ışığında Teymâ'da kitapların yazıldığına dâir haberlerin kendisine ulaştığını söylemektedir⁶⁰⁸. Bu hususta başka bir bilgi de kâdı Sinân'dan gelen bir mektuptan elde edilmektedir. Kâdı Sinân Ebû Şâme'ye yazdığı mektûbunda ateşin Mekke'den ve bütün çöllerden görüldüğünü ve Yanbû ahalisinin onu gördüğünü söylemektedir⁶⁰⁹. Bu olay hakkında müstakil bir eser telif eden Kastallânî (686/1287) ise ateşin üç günlük yoldan ve sâye dağlarından görüldüğünü söylemektedir⁶¹⁰. Aynı şekilde o hadiste anlatıldığı şekilde bu ateşin ışığını Busra'dan gördüğünü söyleyen biri varsa bu olayla hadîs arasında bağlantının zâten tesis edilmiş olacağı, lâkin böyle biri yoksa ateşin Busra'dan görülmesi ifâdesinden mübâlağa kastedilmiş olabileceğini söylemektedir⁶¹¹. Ebû Şâme ve Kastallânî'den sonra nihâyet Kurtubî (671/1273) edindiği bilgiye göre bu ateşin Medîne'ye

⁶⁰⁷ Ebû Şâme el-Makdîsî, *Zeylû'r-Ravdateyn*, nşr. İ. Şemseddîn, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrût 2002, s. 292-297.

⁶⁰⁸ Ebû Şâme, *Zeylû'r-Ravdateyn*, s. 293.

⁶⁰⁹ Ebû Şâme, *Zeylû'r-Ravdateyn*, s. 294. Semhûdî Yanbû ehlinin bu ateşi gördüğüne dâir bilgiyi *Zeylû'r-Ravdateyn*'den nakletmektedir. Lâkin bu bilgiye *Zeylû'r-Ravdateyn*'nin matbu nüshasında rastlanılmamaktadır. Alî b. Abdullâh es-Semhûdî, *Vefâu'l-vefâ bi ahhâri dâri'l-Mustafâ*, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrût 1998, c. I, s. 119.

⁶¹⁰ Semhûdî, *Vefâu'l-vefâ* c. I, s. 119.

⁶¹¹ Semhûdî, *Vefâu'l-vefâ*, c. I, s. 119.

beş günlük yol mesâfesinde olan Hicr bölgesinden ve Busrâ dağlarından görüldüğünü söylemiştir⁶¹².

Kurtubî, bu şekilde gerçekleşen bu olayın Ebû Hureyre (A) rivâyetiyle uyumunu daha da pekiştirmiştir. Lâkin ateşin Busra'dan görülmüş olduğu iddiâsını ortaya atsa da hadiste anlatılana uyacak şekilde develerin boyunlarının parladığına dair bir bilgi aktarmamıştır. Ne var ki ondan yaklaşık bir asır sonra Zehebî Busrâ'daki birçok kişinin anlattığına göre develerin boyunlarının aydınlandığını söylemiştir⁶¹³. Aynı ifâde İbn Kesîr tarafından senediyle birlikte aktarılmıştır. İbn Kesîr, kâdı'l-kudât olan Alî b. Ebî Kâsım'dan, o da babası aynı zamanda Busrâ müderrisi olan Şeyh Safiyyüddîn'den o gecenin sabahında Busrâ'da bulunan birçok bedevînin bunu gördüğünü nakletmiştir⁶¹⁴.

Medîne hâdisesi dışında takriben aynı târihlere denk gelen başka hâdiseler de cereyân etmiştir. Kurtubî bu olayları şöyle anlatmaktadır:

“...Hicâz ateşinden sonra Medîne haremünde başka bir ateş daha çıktı. Bütün Harem'i yaktı. Öyleki sütunların üzerinde bulunduğu kurşunu eritti, sütunlar düştü ve bahçe duvarı dışında hiçbir şey kalmadı. Bu olaydan sonra Bağdat'ın Tatar tarafından işgal edilmesi hâdisesi meydana geldi. Bağdat islâmın direği ve sığınağı olduğu halde onlar oradaki herkesi öldürdüler ve köle yaptılar. Tatarların Bağdat'ı işgâli sebebiyle korku yayıldı, acı büyüdü, korku her yeri kapladı ve hüzn çoğaldı. İnsanlar halîfesiz ve imamsız bir şekilde şaşkın ve sarhoş halde kaldılar. Bu sebeple fitne arttı, imtihan büyüdü. Eğer Allâh affıyla, fazlıyla ve yardımıyla bu durumu düzeltmezse...”⁶¹⁵.

Hem Ebû Şâme'ye gelen mektupta, hem de Kurtubî'nin kelâmında anlatılan hâdiselerin çıkış târihine göre sırasıyla şu şekildedir:

1. h. 654 senesi Cemâziyelâhir ayının beşinde volkanik patlama
2. Günü tam olarak bilinmese de aynı ayda Bağdat'ta gerçekleşen büyük sel hâdisesi
3. Aynı yılın Ramazan ayının ilk günü mescidi nebevîde çıkan büyük bir yangın
4. h. 656 yılı Muharrem ayının ilk gününde Moğolların Bağdat'ı istilâ etmesi

Bu olaylar arasından Moğol istilâsı Medîne vâkıâsı gibi kıyâmet alâmeti olarak algılanmış ve bazı hadîs şârihleri tarafından Enes (B) rivâyetinde geçen doğudan bir ateşin çıkma hâdisesi ile mecâzen ilişkilendirilmiştir. İleride de anlatılacağı üzere bu tezi kitabında savunan ilk şârihin Türbiştî (v. 661/1263) olduğu anlaşılrsa da bu görüşün ilk sâhibinin, Moğol işgâlinde önce müritleri için yaptığı bir konuşmasından yola çıkılarak Kübreviyye tarîkatinin

⁶¹² Kurtubî, *et-Tezkira*, s. 1236, 1237.

⁶¹³ Zehebî, *Târîhu'l-islâm*, c. XIV, s. 660.

⁶¹⁴ İsmâîl b. Ömer b. Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, nşr. Abdullâh b. Abdulmuhsin, Dâru hicr, 1997, c. IX, s. 299. İbn Kesîr nakilde bulunduğu bu kimsenin kâdılık hususunda bir hiyanetine rastlanılmadığı ve aynı zamanda rivâyetleri kavrama melekesinin kuvvetli olduğunu aktarmıştır. İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, c. XVII, s. 338,339.

⁶¹⁵ Muhammed b. Ahmed Şemseddîn el-Kurtubî, *et-Tezkira fî ahvâli'l-mevtâ ve ulûmi'l-Âhira*, nşr. es-Sâdık b. Muhammed, Mektebetü dâri'l-minhâc, Riyâd 2004, s. 1236, 1237.

kurucusu, Hârezmlî, muhaddis, Şeyh Necmeddîn el-Kübrâ olduğu söylenebilir. Onun 618/1221 yılında Moğol işgalinde başlarındaki sultanları kaçınca altmış kişi kadar olan müridlerini toplayıp onlara şöyle dediği aktarılmaktadır: “*Şehirlerinize gidin. Zira doğudan batı yakınlarına kadar yakacak olan bir ateş çıkmıştır. Bu, bu ümmette benzeri görülmemiş büyük bir fitnedir.*” Müritlerinden birinin bu fitnenin gitmesi için dua istemesi üzerine şeyhin ona bu durumun duânın fayda vermiyeceği kesin bir kader olduğunu söylemesi, kendisinin de onlarla beraber gelmesi ricâ edilince “*Ben burada öldürüleceğim.*” deyip gelmemesi ve kâfirler şehre girdiğinde Cuma namazından sonra şeyhlik hırkasını giyip düşmana saldırması, ardından şehit edilmesi aktarılan diğer bilgilerdendir ⁶¹⁶.

Hadis şârihlerinin bir kısmının bu söylemi benimsemesinin daha işgâlin başındaki bu olaydan kaynaklı olduğu söylenebilir. Elbette hadis şârihlerini Enes (B) rivâyetini böyle bir yorumla sevk edecek daha önemli bir sebep vardır ki bu ileride detaylıca işlenecektir. Lâkin bu olayın da etkisinin azımsanmaması gerekir. Özellikle olaydaki kişinin normal bir şeyhin yanısıra bir tarikat piri olması ve Moğol işgâlinin batı tarafına yâni Şâm tarafına ulaşmadan daha başlarındayken bunu bilmesi ⁶¹⁷ görüşünün bir keşif olarak anlaşıldığını gösterir ki bu da şârihler nezdinde bu görüşün kabûlünü hızlandırmış olsa gerektir. Lâkin Şeyh Necmeddîn el-Kübrâ bu sözyle Enes (B) rivâyetiyle irtibât kurmayı kastetmemiş olabilir. Nitekim onun kelâmında rivâyette geçen haşra dâir herhangi bir ifâde yoktur. Yalnız onun bu irtibâtı kastetmediği farz edilse de bu kelâmının başkaları tarafından sonradan bu şekilde yorumlanması da ihtimâl dâhilindedir.

Hicaz ve doğu ateşi gibi Yemen ateşinin de h. 651/1253'te çıktığı söylenmiştir. Esâsen Kurtûbî bunu ilk ifâde eden kişi olarak gözükmektedir. Lâkin onun kelâmında doğrudan Yemen ateşinin çıktığına dair bir ifâde yoktur. O sadece Hicaz ateşinin Yemen'deki bir köye ulaşıp yaktığından bahsetmektedir ⁶¹⁸. Lâkin onunla muâsır olan hiçbir şârihin bu olaydan

⁶¹⁶ Abdullâh b. Es'ad el-Yâfi'î, *Mir'âtü'l-cenân ve 'ibretü'l-yakzân fî ma'rifeti havâdisi'z-zamân*, nşr. Halîl el-Mansûr, Dâru'l-kütübî'l-ilmiyye, Beyrût 1997, c. IV, s. 34.

⁶¹⁷ Zira onun bu konuşması 618/1221 yılında yani Moğolların Harzemşahlılarla olan ilk savaşları sırasında olmuştur. Bu devletin Moğollar tarafından yıkılması ise ancak 625/1228 yılında gerçekleşmiştir. Abbâsî hilâfetinin yıkılması ise h.656/1258'de gerçekleşmiştir (Bkz. Osman Gazi Özgüdenli, “Moğollar”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c. XXX, s. 226.) Yâni Moğol işgâlinin gerçek anlamda yayılması onun bu konuşmasından sonra gerçekleşmiştir. Moğolların 656/1258 yılında Şâm diyârını işgal ettikten sonra aynı yıl içinde Aynalut savaşında aldıkları yenilgiyle birlikte Şâm diyârının sınırı olan Fırat kıyılarına çekildikleri kaydedilmektedir. (Abdulkâdir Yuvalı, “İlhanlılar”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c. XXII, s. 103; Cengiz Tomar, “Şam”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c. XXXVIII, s. 314.) Bu bilgiler Necmeddîn el-Kübrâ'nın kelâmının keşfe dayalı olduğunu ayrı bir açıdan desteklemektedir. Zira onun kelâmında bu fitnenin batıya kadar ulaşacağı geçmektedir ki ‘batı’ ifâdesi Şâm bölgesi anlamına gelmektedir. Moğollar da onun ifâde ettiği gibi ancak Şâm'a kadar yâni Fırat nehrine kadar olan toprakları ele geçirebilmişlerdir. Ayrıca Şâm bölgesinin Beytül-Makdis olarak anlaşıldığı da görülmektedir. Nitekim Bûnî'nin bir önceki bölümdeki açıklamasında ve İbn Abbâs (R) rivâyetinde bu net bir şekilde görülmektedir. Bu bilgiye binâen Moğolların ancak Kudüs'ün sınırlarında bulunan Aynalut'a kadar gelip Kudüs'e girememesi yine onun keşfinin doğrulunu gösterecektir.

⁶¹⁸ Kurtûbî, *et-Tezkira*, s. 1236, 1237.

bahsetmemesi düşündürücüdür. Bu olayı tafsilatlı bir şekilde anlatan ve ateşin doğrudan Yemen'den çıktığını söyleyen ilk kişi ise Zehebîdir. O h. 651'de Aden'in dağlarından geceleyin kıvılcımları denize sıçrayan bir ateşin zuhûr ettiği, gündüzleyin ise bu dağlardan büyük bir dumanın yükseldiğini söylemiştir⁶¹⁹. Bu olayı kitabında anlatan diğer bir musannif olan İbn Dokmâk (v.809/1406) Zehebî'nin anlattığına ek olarak, insanların bu ateşin Peygamberin (s.a.v) âhir zamanda çıkacağından bahsettiği ateş olduğu hususunda hiç şüpheye düşmeden tevbe ettikleri bilgisini ilâve etmiş ve bu haberlerin kendilerine Mekke'den ulaştığını ifâde etmiştir⁶²⁰. Lâkin yazarların çoğu bu olaydan bahsetmemiştir. Şâyet Hicaz'daki kadar büyük bir volkan patlaması olsaydı mutlaka birçok yazar tarafından üzerinde durulan bir konu olurdu. Zâten İbn Dokmak'ın kelâmından, Yemen'de ki söz konusu volkanik dağların tam bir şekilde infilâk etmediği anlaşılmaktadır. Zira sadece dumanın büyüklüğünden bahsedilmekte ateşin büyüklüğü sözkonusu edilmemektedir. Yerel halkın bu ateşi hadisteki ateş olarak algılaması ise yerleşik bir beklentinin neticesi olmalıdır. Zira Yemen ateşi Hicaz veya doğu ateşi gibi yeri belirtilmeyen bir ateş olmayıp tam aksine hadislerde yeri Aden olarak belirtilmiştir. Hatta oranın ahâlisinin bu ateşin Aden'in hangi dağından çıkacağını dahi söyledikleri başka bir kaynaktan anlaşılmaktadır⁶²¹. Bu sebepten olay ahâli tarafından büyütülmüş, lâkin bölgenin dışında fazla yayılmamıştır.

Yemen ateşinin çıktığı düşüncesinin zayıf olması, bunun yanı sıra doğu ve Hicaz ateşlerinin çıktığı düşüncesinin kuvvetli olması 654'ten sonraki şârihlerin Yemen rivâyetlerini gözdârdı edip, doğu ve Hicaz ateşi rivâyetleri üzerinde daha fazla durmalarına sebep olmuştur.

3.1.3. 654/1256 Sonrası

Medîne'deki volkanik patlamadan sonra ateş hadîslerini şerh etmeye çalışan ilk müellif ölüm ve âhiret halleri hakkında eser veren Muhammed b. Ahmed el-Kurtubîdir (v. 671/1273). Kurtubî, Ebû Hureyre (A) rivâyetindeki ateşin kendi zamanında çıktığına kesin bir şekilde kanâat getirdiği için Kâdı İyâz'ın Ebû Hureyre (A) rivâyetindeki Hicaz ateşiyle Huzeyfe b. Esîd (C) rivâyetindeki Yemen ateşinin her ikisinin insanları haşredeceği ve bunların aynı ateş olduğu, sadece çıkışının Yemen'den yayılmasının ise Hicâz'dan olacağına dair getirdiği yorumları doğru bulmamış ve haşredeci olan ateşin Hicâz ateşi değil, Yemen ateşi olduğu, lâkin bu ateşin daha çıkmadığını ifâde etmiştir⁶²². Zira Hicâz'dan çıkacağı söylenen ateş ona

⁶¹⁹ Zehebî, *Târîhu'l-islâm*, c. XLVIII, s. 9.

⁶²⁰ İbn Dokmak İbrâhîm b. Muhammed, *Nüzhetü'l-enâm fî târîhi'l-islâm*, nşr. S. Tabâre, el-Mektebetü'l-asriyye, Beyrût 1999, s. 219.

⁶²¹ Zekerîyyâ b. Muhammed el-Kazvînî, *Âsâru'l-bilâd ve ahbâru'l-'ibâd*, Dâru Sâdır, Beyrût, , s. 101. Muâz b. Cebel (E3) rivâyetinde Tâvus'un bu dağı gördüğüne dâir ifâdesi bu dağın çok önceden beri bilindiğini göstermektedir. Lâkin onun gördüğü dağın hadiste anlatılan dağ olduğu kesinlik ifâde etmemektedir.

⁶²² Kurtubî, *et-Tezkira*, s. 1268.

göre çıkmış, lâkin bu ateş insanları haşretmemiş ve bu ateşle birlikte Yemen'den herhangi bir ateş te çıkmamıştır. Dolayısıyla ona göre Yemen ateşiyle Hicâz ateşi farklıdır. İlki haşredici nitelikteyken, ikincisinde böyle bir durum söz konusu değildir.

Kurtûbî Hicaz ateşiyle Yemen ateşi arasında böyle bir alâka oluşturmuş, lâkin bu iki ateşi konu edinen Ebû Hureyre (A) ve Huzeyfe b. Esîd (C) rivâyetlerinin Enes (B) rivâyetiyle herhangi bir münâsebetini söz konusu etmemiştir. Bunun iki sebebi olmalıdır.

İlki Kurtûbî'nin ilk alâmet meselesini ele aldığı yerde Huzeyfe b. Esîd (C), Enes (B) ve İbn Amr (B/A) rivâyetlerini zikrettikten sonra son iki rivâyeti göz ardı ederek ilk alâmetin Deccâl olduğunu iddiâ etmesinden anlaşılmaktadır. Buradan ona göre Enes (B) ve İbn Amr (B/A) rivâyetlerinin şâz olduğu anlaşılabilir⁶²³. Huzeyfe b. Esîd (C) rivâyeti ise zaten onun iddiâsıyla çelişmemektedir.

İkinci sebebi ise Enes (B) rivâyetiyle Ebû Hureyre (A) arasında doğru bir münâsebet kuramaması olmalıdır. Çünkü Ebû Hureyre (A) rivâyetindeki ateşin çıktığını iddia atmesi Enes (B) rivâyetinin muhtevâsıyla çelişmektedir. Zira Enes (B) rivâyetinde ilk alâmetin doğudan çıkan ve haşreden olduğu geçmektedir. Eğer onun iddiası doğru kabul edilecek olursa Hicaz ateşi doğu ateşi çıkmadan önce çıkmış olacaktır ki bu da ya iddiâsının ya da Enes (B) rivâyetinin şâz bir rivâyet olduğu anlamına gelecektir.

İşte bu iki sebepten ötürü Kurtûbî Enes (B) rivâyeti hakkında sükût etmiş ve herhangi bir açıklama getirmemiştir.

Aslında onun Enes (B) rivâyetindeki doğu ateşi hakkındaki düşüncesinin bu rivâyette anlatıldığı şekilde olmadığı ve doğu ateşini farklı şekilde konumlandığı, haşrın kısımlarını ele adığı yerde mevzu bahis olan ikinci haşrı⁶²⁴ işleyiş biçiminden anlaşılmaktadır. Şöyleki: O, bu haşr hakkında Ebû Hureyre (V) ve Huzeyfe b. Esîd (C) rivâyetlerini aktarmakla birlikte Katâde (Ö2) rivâyetini de zikretmiştir⁶²⁵. Bu rivâyetin Enes (B) rivâyetine nedenli benzediği gayet açıktır. Tek farkı burada doğudan batıya haşreden ateşin ilk alâmet olarak vasıflanmamasıdır. İşte tam da bu yüzden Kurtûbî bu bahiste Enes (B) rivâyetini değil de Katâde'nin bu sözünü seçmiş olmalıdır. Yâni o doğu ateşini ilklik vasfı olmaksızın kabûl etmekte ve bu şekilde doğu ateşiyle Huzeyfe b. Esîd (C) rivâyetinde son alâmet olduğu ifâde edilen Yemen ateşi arasındaki çelişkiyi kaldırmış olmaktadır.

⁶²³ Kurtûbî, *et-Tezkira*, s. 1261-1264.

⁶²⁴ Kurtûbî haşrı dört kısma ayırmaktadır. Birinci ve ikinci haşr alâkalı detaylı bilgi üçüncü bölümde, doğu ateşinin ilk olması meselesi içinde ele alınacaktır. Üçüncü haşr kıyâmet günü gerçekleşen haşr, dördüncüsü Cehennem'e hasredilmektir. Bu ikisi tezin konusunun dışındadır.

⁶²⁵ Lâkin o bu rivâyeti lafzını şu şekilde değiştirerek aktarmıştır: “*İkinci haşr, insanları doğudan batıya haşreden bir ateştir. Bu ateş Onlar gecelediğinde onlarla bereber geceler...*” (Bkz. Kurtûbî, *et-Tezkira*, s. 516.) Hâlbuki Katâde (Ö2) rivâyetinde birinci veya ikinci haşrdan bahsedilmemektedir. Kurtûbî'nin hadisin lafzını bu şekilde değiştirmesinin sebebi yine doğu ateşinin ilk olması meselesi içinde işlenecektir.

Medîne'ki volkanik patlamadan sonra ateş rivâyetlerini şerh eden bir diğer müellif *Mesâbih* şârihi Fazlullâh b. el-Hasan et-Türbiştîdir (v. 661/1263). Ebû Hureyre (A) rivâyetiyle alâkalandırılması netîcesinde kıyâmet alâmeti olarak kabul gören volkanik patlamanın öncesinde ilk alâmet olduğu belirtilen doğu ateşinin henüz çıkmamış olması problemine Kurtûbî net bir cevap verememişti. Bu problemi konu edinin buna cevap bulmaya çalışan ilk şârih Türbiştî olmalıdır.

O, Enes (B) rivâyetindeki⁶²⁶ ateşin ilk alâmet olarak vasıflanması sebebiyle, Ebû Hureyre (A) rivâyetinde geçen ateşin ondan önce çıkmaması gerektiğini söylemiş, ancak buna rağmen bu ateşin ondan önce çıktığı, hatta Medîne ahâlisinin tümünün onu açık bir şekilde gördüğünü söylemiş ve bu çelişkinin ciddi bir sorun olduğunu vurgulamıştır. Türbiştî bu sorunu giderme adına, birçok kıyâmet alâmetinin bulunduğu; esâsen bunlar arasından ilkinin Hz. Muhammed'in (s.a.v) peygamber olarak gönderilmesi olduğuna işâret etmiş ve buradan yola çıkarak Enes (B) rivâyetinde geçen ilk kelimesinin zâten genel anlamda kullanılamıyacağını, dolayısıyla ilk kelimesinin kıyâmetin kopmasına yakın alâmetlerin ilki olarak anlaşılabilirliğini ifâde etmiştir. O, bu ihtimalle birlikte Enes (B) rivâyetinde insanları doğudan batıya doğru haşredeceği belirtilen ateşten maksadın mecâzî mânâ olarak Türk (Moğol) fitnesi olabileceğini de ifâde etmiştir. O, fitnenin kapsamlı ve büyük olduğunda en çok yangına benzemesi ve özellikle Moğolların şehirleri istilâ ederken çoğunlukla yakıp yıkmaya başvurmalarını bu yorumu destekleyici nedenler olarak görmüş ve benimsemiş olduğu bu yorumun iki hadîs arasındaki çelişkiyi giderdiğini söylemiştir⁶²⁷.

Türbiştî, ardından benimsediği bu son yorumun ateşin gerçek anlamda ilk olmasına delâlet etmesinden ötürü mezkûr ateşin Huzeyfe b. Esîd (C) rivâyetinde kıyâmet alâmetlerinin sonuncusu olarak nitelenmesiyle çelişmesine sebep olacağına dair getirilen itirazları reddetmiştir. Zira ona göre Enes (B) rivâyetindeki ateşin Yemen'den çıkacağı söylenmemiştir. Dolayısıyla her iki rivâyetteki ateşler birbirinden farklı olmalıdır ki çelişki giderilmiş olsun. Türbiştî, bu tevîlden sonra sahîh olan herhangi iki hadîsin zâhirlerinde bir çelişki görüldüğünde mutlaka tevil edilmeleri gerektiği zira Peygamberin kelâmında şüphenin yer olmayacağını vurgulamış ancak râvîlerin hata etmiş olabileceğini, Huzeyfe b. Esîd (C)

⁶²⁶ Enes rivâyeti Türbiştî'nin şerhinde Ebû Hureyre rivâyeti olarak geçmektedir. Onun böyle bir hataya düşmesinin sebebi Beğavî'nin *Mesâbihi's-sünne*'de kıyâmet alâmetleri konusunun sahîh hadisler bölümü içinde üçüncü hadîsi Ebû Hureyre'den rivâyet ettikten sonra bölüm bitene kadar bütün hadisleri doğrudan Peygamber'den (s.a.v) rivâyet edip sahâbeyi zikretmemesidir. Bu sebeple Türbiştî geri kalan bütün hadislerinde Ebû Hureyre'ye ait olduğunu zannetmiştir. Bkz. Beğavî, *Mesâbihi's-sünne*, nşr. Y. Abdurrahmân Maraşlı, Dâru'l-Ma'rife, Beyrût 1987. c. III, s. 487-490.

⁶²⁷ Türbiştî, *el-Müeyesser*, c. IV, s. 1157, 1158.

rivâyetinde ‘ilk’ kelimesi yerine karıştırarak ‘son’ kelimesini kullanmış olabilmeleri ihtimâlinin de mevcut olduğunu söylemiştir⁶²⁸.

Bu yorumuyla Huzeyfe b. Esîd (C) rivâyetinde geçen Yemen ateşini farklı bir ateş olarak gören Türbiştî daha önce meydana geldiğini söylediği iki ateşten birinin yani Hicaz ateşinin hakîkî, ikincisinin yani doğu ateşinin mecâzî olduğunu görmesi sebebiyle olsa gerek ki yine Yemen ateşinden bahseden İbn Ömer (Ç)⁶²⁹ rivâyetinin şerhinde bu ateşin hem hakîkî hem mecaza ihtimâlinin olduğunu söylemiştir. Lâkin hakîkî mânânın asıl olduğunu da vurgulamıştır⁶³⁰.

Türbiştî’nin bütün bu yorumlarından, ateşin doğudan çıkacağını bir sorun olarak görmediği, Yemen ateşiyle doğu ateşinin farklı olduğu, dolayısıyla birinin ilk birinin son olmasının bir sorun teşkil etmeyeceği; aynı şekilde doğu ateşinin ilk olmasını da bir problem olarak görmediği, zira doğu ateşinin Hicâz ateşinden önce çıktığı ve bunun Moğol fitnesi olduğu net bir şekilde anlaşılmaktadır.

Yine onun yorumlarına bakıldığında Kâdî İyâd’ın asıl kabul ettiği Huzeyfe b. Esîd (C) rivâyeti yerine Enes (B) rivâyetini asıl kabul ettiği gözlemlenmektedir. Zira o bazı râvîlerin hata etmiş olabileceği ihtimâlinde bahsederken ‘ilk’ kelimesini yanlışlıkla ‘son’ olarak söylemiş olmaları ihtimâli üzerinde durmuş lâkin ‘son’ kelimesini yanlışlıkla ‘ilk’ olarak söylemiş olabilecekleri ihtimâline hiç değinmemiştir.

Kurtûbî ve Türbiştî’den sonra onlarla çağdaş olan iki şârih vardır. Bunlar Müslim’in *Sahîh*’inin şârihi Nevevi (v.676) ve *Mesâbih* şârihi Beyzâvîdir (v. 685/1286) Onların bu hadisleri ele alma tarzına bakıldığında Nevevî’nin Kurtûbî ile Beyzâvî’inde Türbiştî ile aynı minvalde açıklamalar yaptığı gözlemlenmektedir.

Yani Nevevî aynı Kurtubî gibi Hicaz ateşi ile Yemen ateşinin farklı olduğunu, Yemen ateşinin haşredici, ama Hicaz ateşinin böyle olmadığını söylemiş ve Enes (B) rivâyeti hakkında herhangi bir yorumda bulunmamış, hatta bu rivâyeti kitabında dahi zikretmemiştir⁶³¹.

Beyzâvî ise aynı Türbiştî gibi Ebû Hureyre (A) rivâyetiyle Enes (B) rivâyeti arasındaki probleme iki şekilde cevap vermiştir. Birincisi: kıyâmet alâmetlerinden maksadın genel olmadığı, buradan maksadın kıyâmetin kopmasına yakın zamanda meydana gelecek

⁶²⁸ Türbiştî, *el-Müyyesser*, c. IV, s. 1158.

⁶²⁹ İbn Ömer rivâyeti, Türbiştî’nin şerhinde İbn Amr rivâyeti olarak geçmektedir. Oysaki *Mesâbih*’te bu rivâyetin İbn Ömer rivâyeti olduğu açıkça gözükmektedir. Bu bâriz hatayı yapmasının sebebi *Mesâbih*’te art arda gelen İbn Ömer ve İbn Amr rivâyetlerinin aynı içeriğe sahip olmasıyla bereber sahâbelerin adlarının birbirine benzer olması olabilir. Beğavî, *Mesâbihu’s-sünne*, c. IV, s. 229.

⁶³⁰ Türbiştî, *el-Müyyesser*, c. IV, s. 1357.

⁶³¹ Yahyâ b. Şeref en-Nevevî, *el-Minhâc*, Dâru İhyâi’t-tûrâsi’l-arabî, Beyrût 1392, c. XVII, s. 194, 195; c. XVIII, s. 28

olan alâmetler olduğudur. İkincisi: ateşten maksadın Türk (Moğol) fitnesi gibi bir fitne ve harb ateşi olduğudur. Nitekim bu fitne doğudan batıya doğru gelmiştir⁶³².

Türbiştî ve Beyzâvî'nin Kurtûbî ve Nevevî'dan farklı olarak Moğol fitnesi başlığı altında Enes (B) rivâyetini ön plana çıkarmaları, ikisinin de Şîrâzlı olmasından kaynaklı olmalıdır. Zira Şîrâz, Nevevî'nin yaşadığı Dimeşk şehrine göre çok erken dönemde Moğollar tarafından işgal edilmiş ve uzun yıllar işgal altında kalmıştır. Her ne kadar Şîrâz atabeğinin Moğollara tabî olduğunu bildirmesiyle Şîrâz İran'ın diğer bölgeleri gibi yağmalanmamışsa da bu işgalin ortasında kalmış ve bu işgalden ciddî olarak etkilenmiştir. Bu şehrin işgali 625/1228 yılında gerçekleşirken Nevevî'nin ikâme ettiği Dimeşk şehri 658/1260 yılında işgal edilmiş ve hemen aynı yıl Baybars tarafından geri alınmıştır. Kurtubî'nin yaşadığı İskenderiyye şehri ise hiçbir şekilde işgale mâruz kalmamıştır. Dolayısıyla Türbiştî ve Beyzâvî Moğol işgalini birebir yaşamaları ve bu işgale erken dönemde tanıklık etmeleri sebebiyle Enes (B) rivâyetinin içeriğinin yani kıyametin ilk alametinin gerçekleştiğini savunmuşlardır. Lâkin Nevevî bu işgale çok sonra tanıklık etmiş olması ve bunun da kısa sürmesi sebebiyle bu rivâyeti işgalle alâkalandıramamıştır. Kurtûbî ise zaten Moğol işgâline hiç tanıklık etmemiştir. Dolayısıyla onun bu alâkayı oluşturmaması hiç beklenemez.

Gerek Hicaz bölgesindeki volkanik patlamanın gerek Moğol işgâlinin, söz konusu hadisler etrafında gerçekleşen tartışmaların gidişatında ne denli tesiri olduğu açıkça gözükmemektedir. Esasen bu olaylar sadece tartışmaların seyrini değil Ebû Hureyre (A) rivâyetinin yorumunu da etkilemiştir. Şöyleki: volkan patlaması meydana gelmeden önce Ebû Hureyre (A) rivâyetinin metninin ilk yorumunu yapan Kâdı İyâz ve Abbâsî vezîrî İbn Hübeyre (v. 560/1165) bu hadîsin manasının ateşin aydınlığının Hicaz topraklarından Busrâ'ya kadar uzaması olduğunu ifâde etmiştir⁶³³. Bu yoruma göre ateş Şâm bölgesine yaklaşap, oradaki develeri aydınlatacaktır. Medîne hâdisesi meydana gelmeden önce Ebû Hureyre (A) rivâyetinin manâsı böyle anlaşılıyorken bu olay meydana geldikten sonra hadîsin yorumunda değişikliğe gidilmiştir. Bu olaydan sonraki ilk yorum Tûribiştî'ye aittir. O hadîsi ateşin Busra'daki develerin boyunları parlayana dek yükselmesi olarak yorumlamıştır⁶³⁴. Aynı minvalde Beyzâvî hadîsin manasının ateşin yükselip aydınlığı Busrâ'ya ulaşana dek havayı aydınlatması olarak yorumlamıştır⁶³⁵.

⁶³² Abdullâh b. Ömer el-Beyzâvî, *Tuhfetü'l-ibrâr şerhu Mesâbihi's-sünne*, nşr. Nûreddîn Tâlib, Vizâratü'l-evkâf ve's-şuûni'l-islâmiyye, Kuveyt 2012, c. III, s. 350, 351.

⁶³³ Kâdı İyâz, *İkmâlû'l-mu'lim*, c. VIII, s. 442.

c. VIII, s. 442; Muhammed İbn Hübeyra ez-Zühîlî, *el-İfsâh an meâni's-sihâh*, nşr. F. Abdulmunim, Dâru'l-Vatan, 1996, c. VI, s. 51.

⁶³⁴ Tûribiştî, *el-Müeyesser*, c. IV, s. 1157.

⁶³⁵ Beyzâvî, *Tuhfetü'l-ibrâr*, c. III, s. 350.

Türbiştî ve Beyzâvî'nin İbn Hübeyre ve Kurtûbî'nin yorumunu terk etmelerinin sebebi Hicaz bölgesinde çıkan ateşin Busrâ'ya kadar yaklaşmaması aksine olduğu yerde durmasıdır. Buradan yola çıkarak açık bir şekilde Ebû Hureyre (A) rivâyetinin yorumunun, vâkıâya bağlı olarak değiştiği söylenilebilir.

Bir başka *Mesâbîh* şârihi de Hüseyin b. Mahmûd el-Muzhirîdir (v. 727/1327). Muzhirî, Ebû Hureyre (A) rivâyetinin açıklamasında Medîne vâkıâsından bahsetmez iken hemen ardından gelen Enes (B) rivâyetinin şerhinde ateşin hem hakîkî olabileceği hem Moğol fitnesi gibi mecâzî olup, gerçekleşmiş olabileceğini ifâde etmiştir. Ancak o bu ateşi hakîkî olarak yorumlamanın daha sahîh olacağını, âyet ve hadislerden zâhiri mana almanın mümkün olduğu yerde tevîle ihtiyâç olmadığını söylemiştir⁶³⁶. Muzhirî'nin bu yorumundan, Enes (B) hadisinden Moğol işgâlinin kastedilmesine sıcak bakmadığı anlaşıyorken Ebû Hureyre (A) rivâyeti hususunda diğer şârihlerden farklı olarak sükût etmesinden dolayı bu rivâyetten benzeri şekilde Medîne'deki volkanik patlamayı anlamadığı çıkarılabilir. Zira bu patlamanın gerçekleştiğini söylese ilk alâmet itirazıyla karşılaşmamak için Enes (B) rivâyetinin Moğol işgalini anlattığına dâir iddiâyı kabul etmek zorunda kalacaktır. Eğer doğu ateşinin ilkiğinin, âhirete yakın alâmetlere nisbeten olduğu şeklinde düşünmüş ise Medîne vâkıâsının da Ebû Hureyre (A) rivâyetiyle alâkalı olduğunu düşünmüş olması muhtemeldir. Yalnız hakkında şârihlerin ittifâk ettiği bu konuda sükût etmesi bu iddiâyı kabûl etmediği fikrini kuvvetlendirmektedir.

Muzhirî, İbn Ömer (Ç) ve İbn Amr (I) rivâyetlerini de yorumlamıştır. O, İbn Ömer (Ç) rivâyetinde geçen ateş ifâdesinin hem hakîkî hem mecâzî olabileceğini söylemiş; İbn Amr (I) rivâyetindeki ateşten ise fitne ateşi yani mecâzî anlamın kastedildiğini vurgulamıştır⁶³⁷.

Şu halde o doğu ateşi husûsunda iki seçeneği muhtemel gördüğü gibi Yemen ateşini anlatan İbn Ömer rivâyetinde de iki seçeneği muhtemel görmektedir. Ancak doğu ateşi husûsunda hakîkî mânâyı asıl olarak değerlendirmişti. Şu halde Yemen ateşi hakkında da aynı şekilde düşünmüş olmalıdır.

Muzhirî'nin İbn Ömer (Ç) ve Enes (B) rivâyetlerini aynı minvalde değerlendirirken ve özellikle hakîkî mânânın asıl olduğuna vurgu yaparken İbn Amr (I) rivâyetindeki ateş hakkında sadece mecâzî mânâyı alması düşündürücüdür. Oysaki İbn Amr (I) rivâyetinde anlatılan ateş te diğer iki rivâyetteki ateşlerden biridir.

Bunun altında yatan sebep İbn Ömer (Ç) ve Enes (B) rivâyetinde geçmeyen ama İbn Amr rivâyetinde geçen ateşin geceleme, sabahlama ve kaylûle yapması ifâdeleri olmalıdır.

⁶³⁶ Hüseyin b. Mahmûd Müzhirüddîn, *el-Mefâtîh şerhu 'l-mesâbîh*, nşr. N. Tâlib, Dâru'n-nevâdir, Kuveyt 2012, c. V, s. 596, 597.

⁶³⁷ Müzhirî, *el-Mefâtîh*, c. VI, s. 360-362.

Zira bu ifâdeler Ebû Hureyre (V) rivâyetinde de geçmektedir ki dolaylı olarak bu durum Ebû Hureyre (V) rivâyetinin kıyâmet öncesinde gerçekleşeceğini gösterecektir. Oysaki Muzhirî aynı Türbiştî gibi Ebû Hureyre (V) rivâyetindeki ateşin kıyâmet sonrasıyla alakalı olduğunu savunmaktadır⁶³⁸. İşte bu yüzden yani farklı iki rivâyette mevcut olan aynı ifâdelerin bu rivâyetlerdeki ateşlerin de aynı olmasına yol açmaması için iki ateşin mahiyetini birbirinden farklı göstermesi gereklidir. Ebû Hureyre (V) rivâyetindeki ateşin kıyâmet günüyle alakalı olduğunu söylediği için onu hakîkî olarak almış geriye kalan mecâzî mana ise İbn Amr (I) rivâyetine kalmış olmalıdır. Oysaki İbn Amr (I) rivâyetindeki ateş bu ifâdelerin kendisinde bulunmadığı İbn Ömer (Ç) veya Enes (B) rivâyetindeki ateşten biridir, yani ya Yemen veya doğu ateşidir. Ama o bu rivâyetler hakkında iki seçeneği de muhtemel görmüştür.

Mesâbih şârihlerinden sonra bu rivâyetleri yorumlayan diğer bir müellif *Mişkât* şârihi Tîbîdir (v. 743/1342) Tîbî, Muzhirî'nin aksine Ebû Hureyre (A) ve Enes (B) rivâyetlerinin yorumunda Türbiştî gibi Hicaz ateşinin çıktığını kabul etmiş ve bu sebeple Enes (B) rivâyetinin iki ihtimale açık olduğunu söylemiştir. Birinci ihtimale göre bu rivâyette geçen kıyâmet alâmetlerinden maksat kıyâmetin yakında kopacağına delâlet eden alâmetler ikinci ihtimal ise ateşin manasının Moğol fitnesi olduğudur.⁶³⁹ Ancak o, Ebû Zerr (Y) rivâyetinin şerhi bölümünde bu rivâyetteki haşrın Enes (B) ve İbn Ömer (Ç) rivâyetinde haşr olduğunu söylemektedir⁶⁴⁰. Buradan Enes (B) rivâyetiyle İbn Ömer rivâyetini yani doğu ateşiyle Yemen ateşini aynı kefeye koyduğu yani ateşin Yemen'den çıkıp doğudan haşredeceği veya Yemen ve doğu ateşlerinin aynı zamanda çıkacağını savunduğu anlaşılmaktadır. Bu durum onun Enes (B) rivâyeti hususunda sunduğu iki ihtimalden birincisini tercih ettiği anlamına gelir. Zira Moğol fitnesinin Yemen bölgesiyle herhangi bir alâkası yoktur.

Tîbî, İbn Amr (B/A) rivâyetinin şerhinde Halîmî, Beyhakî ve Kurtubî gibi rivâyette belirtilenin aksine ilk alâmetin Deccâl'in çıkışı olduğunu savunduğundan ötürü bu rivâyeti tevîl gayretine girmiştir. Bu bağlamda alâmetleri kıyâmetin yaklaştığına delâlet edenler ve kıyâmetin gerçekleşmesine delâlet eden alâmetler olarak iki kısma ayırmıştır. Birinci kısımda duman, Deccâl'in çıkması ve benzeri alâmetler; ikinci kısımda güneşin batıdan doğması, yer sarsıntısı, bir ateşin çıkıp insanları haşretmesi ve dağların ufalanması yer almaktadır. İbn Amr (B/A) rivâyetinde ilk alâmet olduğu ifâde edilen güneşin batıdan doğması ona göre esâsen ikinci grubun birinci alâmetidir⁶⁴¹.

⁶³⁸ Muzhirî, *el-Mefâtih*, c. V, s. 474-476.

⁶³⁹ Tîbî, *el-Kâşif*, c. XI, s. 3439, 3440.

⁶⁴⁰ Tîbî, *el-Kâşif*, c. XI, s. 3504.

⁶⁴¹ Tîbî, *el-Kâşif*, c. XI, s. 3449.

Tîbî'nin bu yorumu ilk mesele hakkında getirdiği yorumla çelişmektedir. Zira ilk meselede ateşin çıkmasının kıyâmete yakın alâmetlerin ilki olduğunu söylüyorken burada güneşin batıdan doğmasının kıyâmetin gerçekleşmesine delâlet eden alâmetlerin ilki olduğunu ifade etmiştir ki kıyâmetin gerçekleşmesine delâlet eden alâmetler aynı zamanda kıyâmete yakın alâmetlerdir.

Ateş rivâyetlerini târih kitabında şerh eden İbn Kesîr (v. 774/1373) kendinden öncekiler gibi ilk alâmet olan ateşin anlatıldığı Enes (B) rivâyetini aktarmasına rağmen Ebû Hureyre (A) rivâyetindeki Hicâz ateşinin çıktığını söylemektedir. Bu söylemin sebep olacağı çelişki daha önce ifade edilmişti.

Onun, kendinden öncekilerden farklı olarak yaptığı şey daha önce zikredilmemiş olan iki hadîsi gündeme getirmesidir. Bunlar, Hubsu Seyel bölgesinden bir ateşin çıkacağını anlatan Bişr es-Selemî (N) ve Virâk dağından bir ateşin çıkacağını anlatan Ebû Zerr (M2) rivâyetleridir. O, Medîne vâkıâsını değerlendirmeye aldığı bölümde Ebû Hureyre (A) rivâyetini zikrettikten sonra Ebû Nuaym kanalıyla gelen Bişr es-Selemî rivâyetinin (N2) tarîkine ait metnini aktarmıştır. Bu metinde “*Busra’da ki develerin boyunlarını aydınlatır.*” eki mevcuttur. O, rivâyeti bu şekliyle aktardıktan sonra bu ekin, aynı rivâyetin Ahmed b. Hanbel’in *Müsned*’inde ki tarîke (N1) ait metninde yer almadığını ve metnin bu şeklinin doğru olduğunu söylemiştir. Ve buna sebep olarak, Ebû Nuaym’ın bahsettiği ateşin insanları mahşer yerine sürükleyen ateş olduğunu öne sürmüştür⁶⁴².

Bişr es-Selemî (N) rivâyetinde, ateşin haşredici olacağı zikredilmemesine rağmen İbn Kesîr’in bu ateşi haşredici olarak görmesinin sebebi, diğer rivâyetlerden haşredici ateşin vasfı olduğu anlaşılan: geceleme sabahlama ve kaylûle gibi vasıfların bu rivâyetinde de bulunması olmalıdır. O aynı kendinden öncekiler gibi Hicaz ateşinin çıktığını ve haşredici olmadığını, haşredici ateşin ise sonradan çıkacağını savunmaktadır. Dolayısıyla haşredici olan ateşin, Hicâz ateşine ait olan Busra’da ki develerin boyunlarını aydınlatma vasfıyla vasıflanması haşredici ve haşredici olmayan şeklinde iki ayrı ateşin olduğu teziyle çelişmektedir. Bu sebeple ona göre bu ekin bulunduğu Bişr es-Selemî (N2) tarîkinin metni hatalı olmalıdır.

İbn Kesîr, Bişr es-Selemî hadîsini değerlendirdikten sonra yine Ahmed b. Hanbel’in *Müsned*’inde geçen Ebû Zerr (M2) rivâyetini nakletmiştir. O bu hadîsi zikrettikten sonra isnâdında bir sıkıntı olmadığını; lakin bazı râvîlerin burada karıştırdığını söylemiştir. Zira ona göre Yemen ve Aden denizinin dibinden çıkan ateş âhir zamanda insanları mahşer yerine

⁶⁴² İbn Kesîr, *el-Bidâye ve ’n-nihâye*, c. XIX, s. 26, 27.

sürükleyen, develerin boyunlarını aydınlatan ateş ise Medîne'yi münnevver'den çıkan ateştir⁶⁴³.

İbn Kesîr'in bu rivâyette karşılaştığı problem ilk rivâyetteki problemin tam tersidir. Birinci rivâyette haşredici ateşin Hicaz ateşi vasfıyla yani develerin boyunlarını aydınlatma vasfıyla vasıflanması problemi mevcut iken burada Hicaz ateşinin haşredici ateşin vasfıyla yani Yemen'den ve Aden denizinin dibinden çıkma vasfıyla vasıflanması problemi mevcuttur.

İbn Kesîr'in ilk meselede ki açıklamalarından Hubsu Seyel ateşini haşredici olan ateşlerle yânî Doğu ve Yemen ateşleriyle aynı gördüğü anlaşılmaktadır. Nitekim başka bir kelâmında bu üç ateşin anlatıldığı Enes (B), Bişr es-Salemî (N) ve Huzeyfe b. Esîd (C) rivâyetlerini bir arada zikretmektedir⁶⁴⁴. Bu onun bu üç ateşin aynı zamanda çıkacağını düşündüğünü göstermektedir. Lâkin Hubsu seyel denilen bölge ileride anlatılacağı üzere Hicâz'dadır. Şâyet o bu bilgiye sâhipse ona göre Hicâz'la alâkalı biri çıkmış, diğeri çıkacak olan iki ateş olacaktır.

Ateş hadîslerini şerh edenler arasında bu meselede en çok rivâyeti, hatta onların atıf yapmadığı rivâyetleri bir araya getiren kişi İbn Receb el-Hanbelîdir (v. 795/1393). Zira o bu meselenin anlaşılması için kendinden öncekilerin zikrettiği İbn Ömer (Ç), Enes (B), İbn Amr (I), Ebû Hureyre (V), Ebû Zerr (Y), Ebû Zerr (M), Bişr es-Salemî (N), Huzeyfe b. Esîd (C) rivâyetleri dışında Vâsile b. Eska' (C3), İbn Amr (Ö1), İbn Amr (U), Muâz b. Cebel (E1) ve Ebû Hureyre (T) rivâyetlerini de aktarmıştır⁶⁴⁵. Bunun sebebi "ateş" meselesinin onun konusunun merkezini oluşturmasıdır. Zirâ yazdığı kitap söz konusu ateşin insanları bir araya getirdiği yer olan Şâm bölgesinin fazîletleri hakkındadır.

İbn Receb kendinden önceki şârihler gibi Ebû Hureyre (A) rivâyetindeki ateşin, 654 yılında Medîne'ye yakın bir vâdîde çıktığını söylemiş, sonra Bağdat'ın ve doğu illerinin Moğollar tarafından işgâl edildiğini, ardından Irâk ehlinin çoğunun ve hayırlı kimselerinin Şâm bölgesine göç ettiği, bu sebeple Şâm'ın imâretinin genişlediği ve ilminin çoğaldığını ifâde etmiştir. İbn Receb kelâmının devâmında âhir zamanda bir ateşin çıkacağı, bu ateşin insanların tümünü Şâm bölgesinde toplayacağı ve bu ateşin kıyâmetin ilk alâmeti olacağını söylemiş; ardından delil olarak Enes (B) rivâyetini aktarmıştır. Ona göre insanların tümü mahşer yeri olan Şâm bölgesinde toplanacak ve ardından kıyâmet kopacaktır⁶⁴⁶.

Onun bu açıklamalarından Enes (B) rivâyetindeki ateşin mecâzî mânada Moğol işgâli olarak yorumlanmasını reddettiği gayet net bir şekilde anlaşılmaktadır. Ona göre bu ateş

⁶⁴³ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve 'n-nihâye*, c. XIX, s. 27, 28.

⁶⁴⁴ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve 'n-Nihâye*, c. XIX, s. 327-331.

⁶⁴⁵ Abdurrahmân b. Ahmed İbn Receb el-Hanbelî, *Fazâ'ilü's-Şâm*, nşr. Âdil b. Sa'd, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrût, 2001, s. 224-232.

⁶⁴⁶ İbn Receb, *Fazâ'ilü's-Şâm*, s. 217, 218.

hakîkî bir ateştir ve âhir zamanda zuhûr edecektir. Bu bağlamda onun mecâzî mânâyı destekleyenlerin delil olarak getirdiği: Moğol fitnesi yüzünden insanların doğudan batıya yığılmalarının; Enes (B) rivâyeti ile mânâ bakımından uyumunu da reddettiği anlaşılmaktadır. Zira o, haşrın bir kere olmayacağı aksine birçok kez gerçekleşeceğini ve ilkinin Nadr oğullarının haşrı olduğunu söylemiştir. Ona göre sahâbelerin Şâm bölgesine hicreti bile bir haşrdır⁶⁴⁷. İbn Receb buradan yola çıkarak Medîne'deki volkanik patlamadan sonra Moğol fitnesi sebebiyle Şâm bölgesinde gerçekleşen yığılmanın da bir haşr olduğu, ancak bu haşrın insanların hayırlılarının kendi isteğiyle hicret etmeleri, şerlilerinin ise müslümanların ölümünden sonra bir ateşin zoruyla haşredileceklerini söylemiş ve bütün bu dediklerine delil olarak İbn Amr (I) rivâyetini göstermiştir⁶⁴⁸.

İbn Receb'in açıklamalarından ötürü karşılaşacağı bir diğer sorun ise aynı İbn Kesîr gibi Hicaz ateşinin zuhûr ettiğini iddiâ etmesine rağmen Enes (B) rivâyetinde ilk alâmet olduğu anlatılan ateşin âhir zamanda gerçekleşeceğini söylemesidir. Bunun sebebi, her ikisinin de Ebû Hureyre (A) rivâyetindeki ateşin bir alâmet değil, sadece ğaybî bir haber olduğunu düşünmeleri olabilir. Zira bu rivâyette, ateş alâmet olarak nitelendirilmemiştir. Bu durumda Enes (B) rivâyetindeki ateşten önce başka bir alâmet gerçekleşmiş olmayacak ve sorun çözülmüş olacaktır. Esâsen sözkonusu ateş Ebû Hureyre (A) rivâyetinde alâmet olarak nitelenmese de kıyâmetin kopmasıyla irtibatlandırılmıştır. Dolayısıyla kıyâmet alâmeti olarak düşünülmesi daha doğru olacaktır ki önceki şârihlerin görüşü de bu doğrultuydu. Eğer bu şekilde düşünmüşlerse bunu diğerleri gibi kıyâmet alâmeti olarak görmemelerinin sebebi Hicaz ateşinin zuhûru üzerinden epey bir vakit geçmesine rağmen kıyâmetle alâkalı herhangi başka bir alâmetin ortaya çıkmaması olabilir. Ebû Hureyre (A) rivâyetinin çıkan ateşle bağıni reddetmek te istemedikleri için bu olayı sadece ğaybtan haber verme olarak değirlendirmiş olabilirler.

Diğer yandan İbn Receb Medîne olayı ile rivâyetler arasında İbn Kesîr'e nisbeten daha az bağ kurmaktadır. Onun İbn Kesîr'in Hicâz ateşinin başka bir anlatımı olarak gördüğü Ebû Zerr (M) rivâyetini de Yemen ateşinin anlatımı olarak gördüğü anlaşılmaktadır. Zira o, bu rivâyetin (M2) tarîkine âit metninde geçen '*Yemen'den ve Aden (denizinin) dibinden*' ifâdesinin İbn Kesîr'in belirttiği gibi râvî hatası olduğuna dâir herhangi bir ifâde kullanmamıştır. Tam tersine bu rivâyette, âhir zamanda Medîne ehlini Medîne'den çıkaracak olan ateşin Yemen ateşi olduğunun anlatıldığını söylemiş ve buna delâlet eden Ebû Hureyre

⁶⁴⁷ O buna delil olarak Âmir b. Kays'ın binek üstünde Basra'dan Şâm'a istemeyerek giderken "Beni binek üstünde haşreden Allâh'a hamd olsun" sözünü nakletmiştir.

⁶⁴⁸ İbn Receb, *Fazâilü 'ş-Şâm*, s. 225, 235.

(A/A) rivâyetini de zikretmiştir⁶⁴⁹. Şu halde İbn Receb'e göre Medîne vâkıâsının delîli olarak sadece Ebû Hureyre (A) rivâyeti kalmaktadır. Lâkin o bu durumda Hicâz ateşine ait 'develerin boynunu aydınlatma' vasfının Yemen ateşine verilmesi problemini cevapsız bırakmış olmaktadır.

İbn Receb, İbn Kesîr'in yerini belirtmediği Bişr es-Selemî (N) rivâyetindeki 'Hubsu seyel' bölgesinin Medîne civârında olduğunu söylemiştir⁶⁵⁰. Lâkin onun anlatımından İbn Kesîr'de olduğu gibi Medîne ateşinden kastının daha önce çıkmamış aksine âhir zamanda çıkacak bir ateş olduğu anlaşılmaktadır⁶⁵¹. Oysaki Medîne civârından çıkacağını söylediği ateş yine bu rivâyette Hicâz ateşine ait 'develerin boynunu aydınlatma' vasfıyla vasıflanmıştır. Lâkin o bunu İbn Kesîr'in yaptığı gibi râvî hatası olarak değerlendirmemiştir. Her halde onun böyle bir ayrıma gitmesinin sebebi bu rivâyette ateşin insanların şerlilerini zorla haşretmesinden ve öldürmesinden bahsedilmesi olmalıdır. Halbu ki onun ifâde ettiği üzere Medîne ateşinden sonra sadece hayırlı insanların hicreti meydana gelmiştir. Bu sebeple bu rivâyeti Medîne vâkıâsıyla alâkalandıramamış olmalıdır.

Hicaz ateşi yanısıra aynı İbn Kesîr gibi bir de Medîne ateşinin varlığından bahseden İbn Receb'e göre aslında zuhûr edecek ateşler bunlarla da sınırlı değildir. Ona göre Yemen, doğu ve Medîne dışında başka yerlerden de ateş çıkacaktır. Bunun delili de İbn Amr (U) ve Ebû Hureyre (T) rivâyetleridir⁶⁵². Zira Ebû Hureyre (T) rivâyetinde, ateşin hem doğudan hem batıdan; İbn Amr (U) rivâyetinde ise hem doğu hem batı hemde Konstantiniyye'den çıkacağından bahsedilmektedir.

İbn Receb'in söz konusu meselelere karşı genel tutumuna bakıldığında onun rivâyetlerin Medîne vâkıâsıyla olan bağınyı iyice azalttığı gözlemlenmektedir. Bunun en bâriz sebebi birçok rivâyete ve bu rivâyetlerin farklı metinlerine ulaşması ve bu metinleri hata olarak değerlendirmek istememesidir. Yani o rivâyetleri vâkıâyâ değil vâkıâyı rivâyetlere uydurmaya çalışmıştır. İbn Kesîr ise rivâyetleri vâkıâyâ uydurmak istemiştir. Lâkin en azından Medîne vâkıâsının Ebû Hureyre (A) rivâyetiyle olan bağınyı inkâr etmek istememiş, bu durum da onun başına başka ateşlerin Hicaz ateşinin vasfıyla vasıflanması problemini getirmiştir. Aynı şekilde o Medîne vâkıâsına uyumlu Ebû Hureyre (A) rivâyeti dışında başka bir rivâyet bulamadığı için mevcut rivâyetlerden biriyle zayıfta olsa bir bağ kurup bu olaya bir değer atfetmek istemiştir. Bu sebeple hayırlı insanların Şâm bölgesine hicret etmesinin yani

⁶⁴⁹ İbn Receb, *Fazâilü's-Şâm*, s. 226, 227.

⁶⁵⁰ İbn Receb, *Fazâilü's-Şâm*, s. 229.

⁶⁵¹ Zira o bu hadîsin ardından Ebû Hureyre (A) rivâyetinden bahsetmemiş tam tersine bu hadîsi Huzeyfe b. Esîd (C) , İbn Amr (U) gibi kıyâmetten hemen önce gerçekleşecek haşra delâlet eden hadislerle beraber ele almıştır. Bkz. İbn Receb, *Fazâilü's-Şâm*, s. 229, 230, 232.

⁶⁵² İbn Receb, *Fazâilü's-Şâm*, s. 231, 232.

haşrolmalarının bu vâkıâdan sonra gerçekleştiğine vurgu yapmış ve bu olayı İbn Amr (I) rivâyetinin metninin bir parçasıyla alâkalandırmıştır. Oysaki Hicâz ateşinden sonra bu şekilde bir haşrın gerçekleşeceğini bütün halde anlatan belirli bir rivâyet mevcut değildir.

İbn Receb'in öncekilerden farklı olarak getirdiği bir îzâh daha vardır. Bu da, İbn Amr (I) rivâyetini aktardıktan sonra bu rivâyetin farklı bir tarîkine (I3) ait olan “*Onları Aden bölgesinden bir ateş maymunlar ve domuzlar ile birlikte haşredecektir.*” ekini aktarmasıdır⁶⁵³. Onun bu tarîkin metnini aktarması bilinçsiz bir eylem değildir. Onun niyeti İbn Amr (I) rivâyetiyle İbn Ömer (Ç) rivâyetinin aynı muhtevâdan yani aynı ateşten bahsettiğini vurgulamaktır. Zira kendinden önce İbn Amr (I) rivâyetine mecâzî bir anlam yükleyip İbn Ömer (Ç) ve Ebû Hureyre (V) rivâyetlerinden ayırmaya çalışanlar olmuştu. İşte bu eki aktarması bu kişilerin iddiâsını reddetmek için olmalıdır.

Kendinden öncekiler gibi Medîne ateşinin çıktığını kabul eden bir diğer müellif İbn Hacerdir (v. 852/1448). O bu iddiâyâ katkıda bulunmak için başka deliller de getirmiştir. Bu deliller Ebû Hureyre rivâyetinin (A9) tarîki ile Huzeyfe b. Esîd rivâyetinin (L) tarîkinden gelen metinlerdir. O, (A9) tarîkine âit metnin Medîne vâkıâsıyla tamâmen uyduğunu savunmuştur. Zira bu vâkıâda da bu rivâyette anlatıldığı gibi bir vâdînin eridiği söylenmektedir. O diğer rivâyette geçen ‘Rakûbe’ denilen bölgenin meşhur coğrafyacı Bekrî'nin (v. 487/1094) ifade ettiği üzere peygamberin Tebûk gazvesinde uğradığı, Medîne'den Şâm'a doğru giden yolun üstünde bulunan, aşılması zor bir tepe olduğunu söylemiş; ‘Rûmân’ denilen bölgenin ise büyük ihtimalle Medîne’de mârûf olan ve ‘rûmetü’l-bi'r’ denilen yer olduğunu söylemiştir.

O bu şekilde hadiste geçen ‘Rûmân’ mevkiini Hicaz’dan çıkan ateşle alâkalandırmış olmakta, lâkin ‘Rakûbe’ denilen yeri bu ateşle alâkasını kuramamış olmaktadır⁶⁵⁴. Zira onun açıklamasından, bu yerin Medîne’den uzak olduğu anlaşılmaktadır.

O sözünün devâmında Huzeyfe b. Esîd rivâyetinin (L) tarîkine ait metninde iki ateşin söz konusu olacağını belirtmiş ve bu rivâyette, gerçekleşen Hicaz ateşinin henüz çıkmamış olan Yemen ateşinden sonra aktarılmasının anlatım olarak bir problem oluşturmayacağını söylemiştir⁶⁵⁵.

İbn Hacer haşrın Huzeyfe b. Esîd (C) ve İbn Ömer (Ç) rivâyetinde Aden’den Şâm’a, Enes (B) rivâyetinde ise doğudan batıya şeklinde anlatılması arasında cem yapmanın zor olduğunu vurgulamış; sonra da bu rivâyetlerin arasının üç şekilde bulunabileceğini söylemiştir.

⁶⁵³ İbn Receb, *Fazâilü’ş-Şâm*, s. 177.

⁶⁵⁴ İbn Hacer, *Fethu’l-Bârî*, c. XIII, s. 80.

⁶⁵⁵ İbn Hacer, *Fethu’l-Bârî*, c. XIII, s. 80.

1. Ateş Aden'den çıkıp sonra bütün dünyâya yayılacaktır. Enes (B) rivâyetindeki doğu ve batı ifâdeleri de gerçek anlamda olmayıp, haşrın yaygın olacağını belirtmek içindir.
2. Ateşin ilk çıkacağı yer Aden olup, sonra bütün dünyâya yayılacak lâkin ilk haşredeceği kimseler doğu ehlinden olacaktır. Nitekim hadislerde fitnelerin çoğunun doğudan çıkacağı geçmektedir. İki hadisten birinde haşr yerinin Şâm, diğerinde batı olarak geçmesi Şâm bölgesinin ateşin ilk uğrayacağı doğuya nisbeten batı olmasından kaynaklıdır.
3. Enes (B) rivâyetinde geçen ateş mecâzî mânâdadır. Nitekim Moğol işgali sebebiyle birçok insan doğudan batıya göç etmiştir⁶⁵⁶.

İbn Hacer daha sonra ateşin Enes (B) rivâyetinde ilk alâmet, Huzeyfe b. Esîd (C) rivâyetinde ise son alâmet olarak nitelenmesi problemini ateşin sonluğunun berâber aktarıldığı diğer dokuz alâmete nisbeten olduğu, ilklığının ise kendisinden sonra hiçbir dünyevî olayın gerçekleşmeyeceği ve hemen sûrun üfleneceği alâmetlere nisbeten olmasıyla îzâh etmiştir. Zira diğer dokuz alâmetin herbirinden sonra dünyâ hayatına dair bir şeyler gerçekleşecektir, ama söz konusu ateşten hemen sonra kıyâmet kopacaktır⁶⁵⁷.

O, buna yaklaşık bir ifâdeyi yine bu hadisle çelişen İbn Amr (B/A) rivâyeti şerhinde de kullanmıştır. Ona göre Deccâl'in çıkması yeryüzünün genelinde durum değişimini bildiren ilk alâmettir. Bu da İsâ b. Meryem'in vefâtıyla son bulacaktır. Güneşin batıdan doğması ise gökyüzünün hallerinin değişimini bildiren büyük alâmetlerin ilkidir. Bu da kıyâmetin kopması ile bitecek ve bu alâmetten hemen sonra Dâbbe çıkacaktır. Kıyâmetin kopmasını bildiren alâmetlerin ilki ise mevzu bahis olan ateştir⁶⁵⁸.

Ateş hadislerinin son şârihi Alî el-Kârîdir (v. 1014/1605). Alî el-Kârî, Ebû Hureyre (A) rivâyetindeki ateşin Medîne'deki volkanik patlama olduğu tezinin kabul edilmesi hâlinde Enes (B) rivâyetinden kaynaklı meydana gelecek olan ilk alâmet problemine Türbiştî'nin iki cevâbı dışında yeni bir cevap daha bulmuştur. Bu da Enes rivâyetinin Hammâd b. Seleme (B1) tarîkiyle gelen metnidir. Zira bu metinde söz konusu ateş ilk alâmet değil ilk haşreden olarak nitelenmiştir⁶⁵⁹.

3.2. Genel Değerlendirme

Bu fasılda, hem ilk iki bölümde geçen hadîsler hem de rivâyetlerde zikredilen yerlerin haritaları yardımıyla mezkûr problemler çözülmeye çalışılacaktır. Hadîsler arasından mevzû,

⁶⁵⁶ İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, c. XI, s. 378, 379.

⁶⁵⁷ İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, c. XIII, s. 82.

⁶⁵⁸ İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî* c. XI, s. 353.

⁶⁵⁹ Alî b. Muhammed el-kârî, *Mirkâtü'l-meîfâtih şerhu Mişkâti'l-Mesâbih*, Dâru'l-fikr, Beyrût 2002, c. VIII, s. 3433.

münker, şâz veya şiddetli olmadığı sürece zayıf olanlarından da istifâde edilecektir. Bu fasıl Yemen, Hicâz ve doğu ateşleri olmak üzere üç başlıkta ele alınacaktır.

3.2.1. Yemen Ateşi

Yemen ateşi rivâyetleri, hakkında pek fazla tartışma yapılmamıştır. Bu rivâyetlerle ilgili tek tartışma bazı Buhârî şârihlerinin Enes (B) rivâyetini ön plana çıkardıkları için Huzeyfe b. Esîd (C) rivâyetinde bunun son alâmet olarak geçmesini kabul etmemelerinden ileri gelmektedir. Lâkin Buhârî dışında Kütüb-i sitte musannifleri ve birçok şârih Enes (B) rivâyetine karşı Huzeyfe b. Esîd (C) rivâyetini savunmuşlardır.

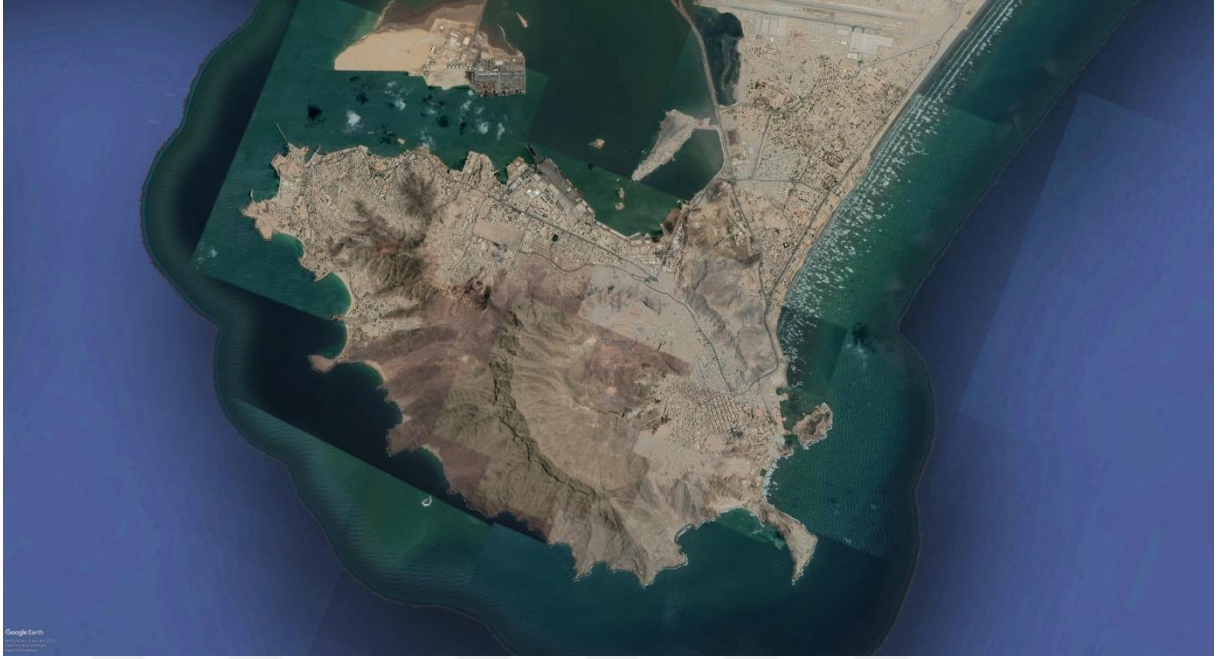
Yemen ateşinin yeri hakkında ise hiç tartışma yaşanmamış, hattâ Enes (B) rivâyetini ön plana çıkaran Buhârî şârihi Bûnî, bu rivâyetteki doğu ateşinin Yemen’den çıkacağını söylemiştir. Ateşin çıkması hakkında Yemen’in merkez konum olarak görülmesi muhtemelen doğu ateşlerine nispeten hakkında daha fazla ve daha net rivâyetlerin olmasından kaynaklıdır.

Yemen ateşine dâir bulunan rivâyetlerin bir kısmında, ateşin yeri net bir şekilde belirtilmezken; diğer bir kısmında bu yerin Yemen’in hangi bölgesinden çıkacağı açıkça belirtilmiştir. Meselâ birçok rivâyette bu yerin Yemen’in Aden bölgesi olduğu ifâde edilirken İbn Ömer (Ç) rivâyetinde ‘Hadramevt’, Huzeyfe b. Yemân (İ) rivâyetinde ise ‘Berhût’ olduğu ifâde edilmiştir. Aden bölgesi bazı rivâyetlerde (G, Ğ, J, M5) ‘Aden’i Ebyen’ olarak, bazısında (C2) ise ‘ka’ri Aden’ (Adenin dibi) ifâdesiyle geçmektedir. Yine Hadramevt yerine (Ç) Hadramevt denizi ifâdesi de kullanılmıştır. ‘ka’ri Aden’ (Aden’in dibi) ifâdesinden de Aden denizinin dibi kast edilmiş olmalıdır. Zira ‘فعر’ (dip) ifâdesi deniz ve kuyu gibi derinliği olan şeyler için kullanılmaktadır. Şimdi bu yerlerin tanıtımları yapılacak ve haritadan yerleri tespit edilecektir.

Aden: Yemen’in güneyinde, Hint okyonusunun kıyısında bulunan şehirdir. Ebyen’in yanında bulunan Aden anlamında ‘Aden’i Ebyen’ diye de isimlendirilmektedir⁶⁶⁰. Bu bölgede, volkanik bir dağ (cebelü’n-nâr) olduğu söylenmiş ve kıyâmet alâmetlerinden olan ateşin bu dağdan çıkacağı yerel halk tarafından iddiâ edilmiştir. Coğrâfî yapısı bakımından bu dağın denizin ortasında bulunduğu ve çok kırmızı olduğu söylenmektedir⁶⁶¹. Günümüzde Yemen’de bu isimle isimlendirilen bir dağ bulunmaktadır. Lâkin bu vasıflara uygun nitelikte değildir.

⁶⁶⁰ Muhammed b. Ahmed el-Hicrî, *Mecmû’u buldâni’l-Yemen ve kabâilihâ*, Dâru’l-Hikmeti’l-yemâmiyye, 1996, c. II, s. 582.

⁶⁶¹ Zekeriyâ b. Muhammed, *Âsâru’l-bilâd ve ahhâru’l-‘ibâd*, s. 101.

Harita 3. 1 Aden şehri ⁶⁶²

Harita 3. 2 Yemen'de Cebelü'n-nâr adındaki dağ ⁶⁶³

Hadramevt: Yemen'in güneydoğusunda bulunan bir bölgedir⁶⁶⁴. Berhût kuyusu: Hadramevt'te bulunan bir kuyudur. Yeryüzünün en şerli kuyusu olduğu ve kâfirlerin ruhlarının orada toplandığı rivâyet edilmiştir⁶⁶⁵. İbn Amr (Ü) rivâyetinde kâfirlerin ruhlarının San'â'da toplanacağına dâir geçen bilgi bu rivâyetle uyuşmaktadır. Lâkin ateşin Berhût

⁶⁶² https://earth.google.com/web/@12.78298996,45.01965352,-3369.00090087a,18068.9998385d,35y,-21.68249484h,2.42636491t,-0r?utm_source=earth7&utm_campaign=vine&hl=tr (29.09.2021)

⁶⁶³ https://earth.google.com/web/@13.30634598,43.4573434,1633.30749658a,0d,35y,109.4958h,29.1694t,0r?utm_source=earth7&utm_campaign=vine&hl=tr (29.09.2021)

⁶⁶⁴ Hicrî, *Mecmû'u buldâni'l-Yemen*, c. I, s. 263.

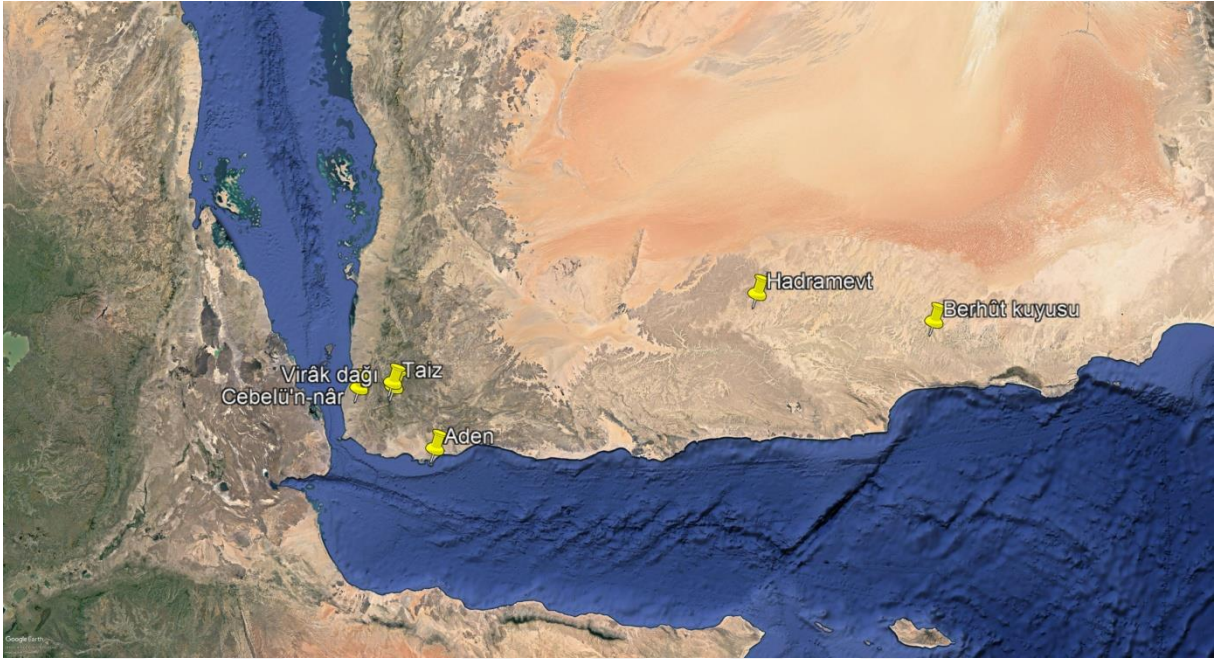
⁶⁶⁵ Hicrî, *Mecmû'u buldâni'l-Yemen*, c. I, s. 117.

kuyusundan çıkacağını anlatan Huzeyfe b. el-Yemân (İ) rivâyetinin râvîsi olan Ebû Abdurrahmân hadis uydurmasıyla bilinen bir kişidir. Nitekim naklettiği hadisin metninde ateşi gelişi güzel abartılı vasıflarla nitelemesi bunu ortaya koymaktadır. Ayrıca Yemen ateşinin Aden civârından çıkacağı diğer hadislerde net bir şekilde belirtilmiştir. Berhût kuyusu ise o bölgenin uzağındadır. Öyle anlaşıyor ki o Berhût kuyusu hakkında vârid olan rivâyetlerle ateşin çıkışı meselesini kendisine göre uyumlu hale getirerek bu hadîsi uydurmuştur.

Harita 3. 3 Berhût kuyusu ⁶⁶⁶

⁶⁶⁶ https://earth.google.com/web/@17.34013297,52.44393074,1174.99283147a,10.00043373d,35y,77.9701h,0t,0r?utm_source=earth7&utm_campaign=vine&hl=tr (29.09.2021)

Harita 3. 4 Söz konusu yerlerin genel görünümü ⁶⁶⁷

Aden denizinden bir ateşin çıkacağını haber veren hadîslerin manası, 20. yüzyılda bazı bilim adamlarının araştırmaları sonucunda anlaşılmıştır. Bu araştırmalara göre karada olduğu gibi denizin altında da birçok volkanik yarığın olduğu keşfedilmiş ve gelişen teknoloji sayesinde bu volkanların patlamaları fotoğraflanmıştır. Yine bu araştırmalar netîcesinde bu volkanik yarıkların bazı denizlerde az bazısında ise çok olduğu, en sık bulunduğu denizin ise Kızıldeniz olduğu ortaya konmuştur. Bilim adamları Kızıldenizin kuzeyinde bulunan Süveyş kanalından güneyinde ve Aden'in yakınında bulunan Mendib'e kadar volkanik hendeklerin bulunduğunu ve Mendib'e yaklaştıkça bu yarıkların çoğaldığını gözlemlemişlerdir. Bu sebeple bazı jeologlar Aden şehrinin her an patlamaya hazır korkunç bir volkanın üstünde durduğunu söylemiş ve Adenlileri şehri terk etmeleri husûsunda uyarılmışlardır ⁶⁶⁸.

Bu keşifler, bu hadîslerin yanısıra aynı zamanda "Denizler kızdırıldığı vakit..." ⁶⁶⁹, "Kızdırılmış denize yemîn olsun..." ⁶⁷⁰ âyetleriyle de alâkalandırılmıştır ⁶⁷¹.

⁶⁶⁷ https://earth.google.com/web/@15.81195133,47.13555517,1902008.73225945a,0d,35y,341.3589h,0t,0r?utm_source=earth7&utm_campaign=vine&hl=tr (10.10.2021)

⁶⁶⁸ Bu durum ilk olarak, ikinci dünyâ savaşı sırasında alman deniz altıları tarafından keşfedilmiştir. Almanlar denizin dibinde içinden lavların çıktığı yarıklar görmüşler, Mendib'e yaklaştıkça bu yarıkların arttığını ve içlerinden metrelerce yükselen lavların çıktığını gözlemlemişlerdir. Mâhir Ahmed es-Sûfî, *Âyâtü'llâhi fî neş'eti'l-hayâti ala'l-arzi ve zuhûri'l-insân ve fî'l-bihâri ve'l-muhîtâti ve'l-enhâr*, el-Mektebetü'l-asriyye, Beyrût 2008, s. 332, 333, 338, 339, 344.

⁶⁶⁹ "وإذا البحار سجرت..." Tekvîr: 6.

⁶⁷⁰ "والبحر المسجور..." Tûr: 6.

⁶⁷¹ Ahmed es-Sûfî, *Âyâtü'l-İllâhi*, s. 332.

3.2.2. Hicâz Ateşi

Ebû Hureyre (A) rivâyetinde bahsi geçen Hicâz ateşi, ilk dönemde genellikle Yemen ve doğu ateşleriyle alâkalandırılmış ve bunlarla aynı zamanda çıkacağı savunulmuştur. Lâkin h. 654'te Medîne'de patlayan volkanın bu rivâyeti tasdik ettiğinin genel bir kâbûl hâline gelmesi ve bununla birlikte rivâyete muvâfık olarak gerçekleştiği iddiâ edilen bu olayın Yemen'de veya doğuda bir etkisinin görülmemesi bu üç ateşin birbirinden ayrılması gerektiği fikrini canlandırmıştır. Bu sâikle Doğu ve Yemen ateşlerinin haşredici olacağı, Hicâz ateşinin ise böyle olmadığı tezi ortaya atılmıştır. Fakat bu sefer doğu ateşinin Enes (B) rivâyetinde anlatıldığı gibi ilk alâmet olması problemi ortaya çıkmıştır. Bir kısım şârih bu probleme karşı sessiz kalırken diğer bir kısım bu problemin halli için hâlihazırda çıkmış olan Moğol fitnesinin mecâzen bu ateş olabileceğini gündeme getirmiştir. Lâkin çözüm için önerilen bu yöntem bazı şârihler tarafından kabul görse de çoğunluk tarafından onaylanmamıştır. Müteahhir dönemde ise bu alâkayı korumak için söz konusu problemin çözümü adına bu hadîsin kıyâmet alâmetlerinden sayılmadığı, sadece ğaybî bir haber olduğu dahi düşünülmüştür. Yine bu olayın rivâyetlerle bağıni koparmamak için Hicâz'da bulunmasına rağmen haşredicilik vasfıyla vasıflandığından ötürü Hubsu seyel bölgesi sonradan çıkacak olan ayrı bir ateşin bölgesi olarak değerlendirilmiş yâni ayrı ayrı iki Hicâz ateşinin gündeme getirilmesi gerekmiştir.

Bütün bu anlatılanlardan, bu olayın rivâyetle bağıni kurma isteğinin şârihleri ne denli çıkmazlara soktuğu net bir şekilde anlaşılmaktadır. Onların girdiği çıkmaz öyle bir hâl almıştır ki hadîste geçen ateşin aydınlığının Busrâ'dan görüldüğünü dahi iddiâ etmişlerdir. Oysaki ileride Abdalbâsit el-Bedrî'den de aktarılacağı üzere Busrâ Medîne'ye takriben 1000 km kadar uzaktır⁶⁷⁴. Ve yine ileride ifâde edileceği üzere bu ateşin kapladığı yer 23,4 km kadardır. Bu kadar alanı kaplayan bir ateşin 1000 km kadar uzaklıktaki yeri aydınlatması mâkûl değildir. Bu durumun farkında olan şârihlerin ateşin Busrâ'yı aydınlatmasının oraya kadar ilerlemesi şekliyle değil, göğ'e doğru olabildiğince yükselerek meydâna geldiğini söylemeleri yine ayrı bir zorlamadır.

Onların girdiği bir diğer çıkmaz ise: ateşin develerin boyunlarını aydınlatması ifâdesini hakikat olarak algıladıklarından dolayı bu olayın meydâna geldiğinin isbâtı için uğraşmaları ve bunun için olayın vukûundan çok sonra bir bedevîden develerin boyunlarının aydınlandığını gördüğünü nakletmeleridir⁶⁷⁵. Oysaki bu ifâde mecâzî bir ifâdedir. Zira

⁶⁷⁴ Abdalbâsit Bedr, *el-Medînetü 'l-münevvere fî ahdi 'z-Zengiyyîn ve 'l-eyyûbîn ve 'l-memâlik*, 1996, s. 108, 109.

⁶⁷⁵ Hadîste geçen 'develerin boyunları' ifâdesini târihçilerin hakikî olarak algıladığı h. 654 yılı başlığı altında söylenmişti. Muzhirî ve Cürânî dışındaki bütün şârihler de bu ifâdeyi hakikî olarak algılamıştır. Muzhirî ise 'boyun' ifâdesinin sözlükte 'topluluk' anlamına geldiğinden yola çıkarak burada bu mananın da muhtemel olduğunu ifâde etmiştir. (Muzhirî, *el-Mefâtih*, c. V, s. 396.) Buna göre mânâ '*Busra'da ki develer topluluğunun*

‘develerin boyunları’ ifâdesi Arapların kelâmında bir şeyin uzunluğunu ifâde etmek için kullanılmaktadır. Bu, onlara ait sözlerden hatta hadis ve âyetten dahi anlaşılabilir. Meselâ “Peygamber’le Haccâc arasında develerin boyunları kadar kat edilecek mesâfe vardır.”⁶⁷⁶ şeklindeki ifâde ve yine “Göğ e çıkarıldığım gecede kardeşim Cibrîl’de yanımdayken önlerinde develerin boyunları gibi olan yılanları ısır an kadınlar gördüm...”⁶⁷⁷ hadîsi bunun güzel bir örneğidir. Bu takdîrde hadîsin mânâsı ‘...Busra’da develerin boyunları kadar olan alanın kendisiyle aydınlandığı ateş...’ şeklinde olacaktır.

“انها ترمي بشر كالقصر”⁶⁷⁸ âyetinde geçen ‘كالقصر’ ifâdesini bazı ulemânın ‘develerin boyunları’ olarak açıklaması⁶⁷⁹ ise doğrudan ateş için de böyle bir kullanımın olduğunu ve bundan ateşin göğ e doğru çok uzaması anlamında bir teşbîhin kastedildiğini göstermektedir. Zira buna göre âyetin mânâsı “‘O ateş’ develerin boyunları gibi kıvılcımlar fırlatır.” şeklinde olacaktır. Ancak hadiste develerin boyunları vasfıyla nitelenen şey âyette ki gibi doğrudan ateş değil ateşin aydınlattığı yerlerdir. Fakat yine de bu mana mevcut hadîse uygulanabilir. Bu takdirde hadîsin mânâsı ‘...Busrâ’da, develerin boyunları kadar yüksekliğ in kendisiyle aydınlandığı ateş...’ şeklinde olacaktır. Her hâlükarda hadîste hakîkî anlamın kastedilmediğ i, uzunluk veya genişlik olarak mecâzî bir anlamın kastedildiğ i anlaşılmalıdır. Hadisteki söz konusu ifâdeden mecâzî mânânın alınması aynı ifâdenin geçtiğ i Âsım b. Adî (O3) rivâyetinde görölmektedir. Bu hadîsi İbrâhîm b. İsmâîl’den rivâyet eden Amr b. Hilâl’in diğ er râvîlere muhâlif bir şekilde hadîsi “مثل اعناق الإبل” (develerin boyunları gibi) şeklinde mân en rivâyet edebilmesi onun mecâzî mânâyı bir ihtimâl olarak değil, hadîsin kesin manası olarak gördüğ ünü ima etmektedir.

Bu olayın bu rivâyetle bir bağının olmadığı hadîsin metninden de kolaylıkla anlaşılabilir. Hadîste geçen “لا تقوم حتى” (Kıyâmet kopmaz tâki...) ifâdesi bu olayın kıyâmete çok yakın bir şekilde gerçekleşeceğini göstermektedir. İbn Hacer’in aynı ifâdenin yer aldığı farklı bir rivâyetin şerhinde bu ifâdenin mezkûr anlama geldiğ ini⁶⁸⁰ belirtmesine rağmen, bu hadîste bu yöne dikkat çekmemesi söz konusu alâkayı kurmak için verdiğ i bir tavizdir.

Rivâyetin Medîne’deki olayla bağının bulunup bulunmadığı bu volkanik patlamanın nerede gerçekleştiğ inin tespiti; sonrasında Hicâz rivâyetlerinde belirtilen yerlerin neresi

kendisiyle aydınlandığı ateş...’ şeklinde olacaktır. Cürcânî ise bu ifâdenin Busra’da ki tepeler anlamına geldiğ ini söylemiştir. (Alî b. Muhammed eş-Şerif el-Cürcânî, *Hâşiyetü’l-Cürcânî alâ Mişkâtî’l-Mesâbîh* (yazma eser)) Nitekim sözlükte bu kelimenin böyle bir karşılığı vardır. (Meselâ bkz. Ahmed b. Fâris el-Kazvîni, *Mu’cemu mekâyisi’l-luğ a*, nşr. Abdusselâm, Dâru’l-fıkr, 1979, c. IV, s. 159.) Buna göre mana ‘Busra’da ki tepelerin kendisiyle aydınlandığı ateş...’ şeklinde olacaktır. Cürcânî’nin zikrettiğ i bu mânâ yukarıda zikrettiğ imiz mânây a yakındır. Lâkin yukarıda verilen mânâ mecâzî. Cürcânî’nin verdiğ i mânâ ise hakikidir.

⁶⁷⁶ Ebû Nuaym, *Hilyetü’l-evliyâ*, c. VIII, s. 165.

⁶⁷⁷ Abdulmelik b. Habîb, *Edebü’n-nisâ*, nşr. Abdulmecîd et-Türkî, Dâru’l-ğarbi’l-islâmî, 1992, c. I, s. 230.

⁶⁷⁸ Mürselât: 2

⁶⁷⁹ Bkz. Ebû’l-Hasan el-Ahfeş, *Meânî’l-Kur’ân*, nşr. H. Mahmûd, Mektebetü’l-Hâncî, Kâhire 1990, c. II, s. 363.

⁶⁸⁰ İbn Hacer, *Fethu’l-Bârî*, c. XI, s. 351.

olduğu ve bunların birbirine uyup uymadığının tespiti neticesinde daha net bir şekilde ortaya çıkacaktır. Ancak bu fasla geçmeden önce Medîne şehri hakkında yazılmış kitaplarda bu konunun nasıl işlendiğine bakmak gerekmektedir. Zira bu olayın nerede meydana geldiği bu kitaplarda detaylı bir şekilde işlenmiştir. İşte bu fasılda bu üç musannifin görüşleri ele alınacak ardından söz konusu yerlerin tespiti ve karşılaştırması yapılacaktır.

3.2.2.1. Medîne Şehir Kitaplarında Volkanik Patlama

Volkan patlamasından sonra Medîne hakkında yazılan ilk kitap Semhûdî'ye (v. 911/1505) aittir. Semhûdî bu patlamanın rivâyetlerle olan bağını kuvvetlendirmeye çalışan en güçlü isimlerdendir. Onun bu gayreti yazdığı kitabın doğrudan Medîne şehriyle alâkalı olmasından kaynaklı olmalıdır.

O, bu bağlamda Ebû Şâme'den ateşin Teymâ'da görüldüğüne dâir gelen nakle îtimâd ederek Medîne'nin Busra'ya uzaklığının Teymâ'ya uzaklığı kadar olduğu, dolayısıyla ateşin Busra'dan da görülmüş olması gerektiğini söylemiş ve zâten Kurtubî'nin doğrudan ateşin Busra'dan görüldüğünü naklettiğini ifâde etmiştir. Ayrıca o Medîne vâkıâsıyla alâkalandırmak için diğer Hicâz rivâyetlerine ilâveten Bişr es-Selemî (N) hadisinin konusu olan Hubsu Seyel ateşinin anlatıldığı Âsım b. Adî (O) hadisini de nakletmiştir⁶⁸¹.

Semhûdî yine aynı bağlamda başka bir işlem daha yapmıştır. Şöyle ki: İbn Hacer, Huzeyfe b. Esîd rivâyetinin (L) tarîkine ait metninde geçen ve kendilerinden bir ateşin çıkacağını belirttiği iki yerden birini Medîne vâkıâsıyla alâkalandırabilmişti. Bu yer 'Rûmân' adlı yerdî. İbn Hacer bu yerin Medîne'de bulunan Rûme kuyusu olduğunu söyleyerek Medîne vâkıâsıyla alâkalandırdığını düşünmüştü. Ancak diğer yerin yani 'Rakûbe' mevkiinin Medîne vâkıâsıyla bir bağını kuramamıştı. Ona göre bu yer Medîne ile Şâm arasında bir yerdî. İşte Semhûdî onun 'Rakûbe' mevkiine getirdiği açıklamayı kabul etmemiş; bu yeri, Medîne'de 'Verikân' denilen dağa yakın sarp bir yol şeklinde tarif ederek bu yerin Medîne vâkıâsıyla bağını kurmaya çalışmıştır. O bununla da kalmayıp 'Verikân' adlı bu dağın Ebû Zerr (M) rivâyetinde geçen 'Virâk' dağı olabileceğini söyleyerek bu iddiâsını iyice temellendirmiştir. Lâkin Ebû Zerr rivâyetinin (M2) tarîkinde bulunan 'Yemen'den' ekinin bu iddiâsıyla çeliştiği âşikardır. O, bu çelişkiyi giderme adına Medîne'nin Yemânî olduğunu savunan Şâfî ve İbnü'l-Esîr'e tâbi olmuş, Nevevî'nin Medîne'nin Yemânî veya Şâmî

⁶⁸¹ Semhûdî, *Vefâu'l-vefâ*, c. I, s. 113.

olmadığı, aksine Hicâzî olduğu ve ulemânın bu hususta ittifâk ettiğine dâir sözünü reddetmiştir⁶⁸².

Medîne hakkında yazan bir diğer müellif Şerîf İbrâhîm el-Ayâşîdir (v. 1400/1980). Şerîf İbrâhîm Medîne’de ki volkanik bölgelerin çoğunu gezmesi sebebiyle rivâyetlerdeki bazı yerleri tespit edebilmiştir. O, Medîne’deki volkanik dağdan çıkan ateşin Mekke ve Yanbû’dan görüldüğü hususunda gelen rivâyetlere şüpheli yaklaşmış; Medine ile Mekke arasında 500, Yanbû arasında ise 250 km kadar mesâfe olduğu; buna ilâveten bu bölgelerde birçok dağ ve engelin bulunduğunu söyleyerek bu durumun pek mâkûl olmadığını ifâde etmiştir. Busrâ’dan görüldüğüne dair gelen rivâyetleri ise hayal ürünü hikâyeler olarak nitelemiş ve bunları nakleden kimselerin mechûl râvîler olduğunu belirtmiştir⁶⁸³.

Ayrıca o Medîne’de gerçekleşen volkanik patlamanın yerini Kurayza’daki taşlık bölge olarak tespit etmiş, bu sebeple Semhûdî’nin Medîne’deki volkanik patlamayı Ebû Zerr (M) rivâyetiyle alakalandırmasını yanlış bulmuştur. Zira Kurayza bölgesini Virâk olarak isimlendiren bulunmamaktadır. Oysaki bu rivâyette ateşin Virâk bölgesinden çıkacağı ifâde edilmektedir.

Aynı şekilde o İbn Hacer’in Huzeyfe b. Esîd rivâyetinin (L) tarîkine ait metninde geçen ‘Rûmân’ bölgesinin ‘Rûme kuyusu’ olduğuna dâir açıklamasını göz ardı etmiş, bu bölgenin ‘Verikân’ bölgesiyle aynı bölge olduğunu ve ‘Verikân’ kelimesinden tahrîf edilmiş olduğunu iddiâ etmiştir⁶⁸⁴. Yine o bu rivâyette geçen ‘Rakûbe’ bölgesinin ‘Verikân’ dağının yakınında bir geçit olduğunu söylemiştir.

Şerîf İbrâhîm bu iki bölgenin yerlerini tespit ettikten sonra bunların Kurayza bölgesinde olmadığını anladığı için Medîne’deki volkanik patlamayı bu rivâyetlerle alâkalandırmanın doğru olmadığına kanâat getirmiştir. O gerek Ebû Zerr (M) gerek Huzeyfe b. Esîd (L) rivâyetlerinde anlatılan volkanik patlamaların gelecekte gerçekleşeceğini, zira Peygamberin (s.a.v) hevâsından konuşmayacağını, lâkin Ebû Zerr (M) rivâyetinde ‘*Şüphesiz onlar orayı en güzel hâlindeyken terk edecekler.*’ şeklinde ifâde edildiği gibi bu patlamalardan sonra Medîne ehlinin Medîne’yi terk etmesinin gerektiğini ifâde etmiştir⁶⁸⁵. Oysaki Medîne vâkıâsından sonra Medîne ahâlisi Medîne’yi terk etmemiştir.

Günümüz müelliflerinden Abdalbâsit Bedr (v. 1441/2019) ise Medîne’de çıkan bu ateşin Ebû Hureyre (A) rivâyetiyle alâkalandırılmasını doğru bulmamış, bu rivâyette geçen

⁶⁸² Şâfiî ve İbnü’l-Esîr bu görüşlerini şu hadîsle temellendirmektedir: “Peygamber (s.a.v) Tebuk yokuşuna çıkıp şöyle dedi: ‘Şuradaki bölge Şâmdır. (Eliyle Şâm bögesine işâret etti.) Şuradaki bölge ise Yemendir. (Eliyle Medîne bölgesine işâret etti.)’ ” Semhûdî, *Vefâu’l-vefâ*, c. I, s. 113, 114.

⁶⁸³ İbrâhîm b. Alî el-Ayâşî, *el-Medîne beyne’l-mâdî ve’l-hâdîr*, Mektebetü’s-sikâfe, Medîne 1972 s. 467.

⁶⁸⁴ Bu bağlantıyı, bu kelimeyi ‘Ravmân’ şeklinde okuduğundan ötürü kurabilmiştir.

⁶⁸⁵ Şerîf İbrâhîm, *el-Medîne*, s. 468-470.

Hicâz bölgesinin geniş bir alan olduğu ve bu olayın Hicâz'ın herhangi başka bir yerinden çıkmasının da muhtemel olduğunu belirtmiştir. Bu bağlamda İbn Kesîr'in bir bedevîden; Busra'da, geceleyin, bu ateşin aydınlığında develerin boyunlarını gördüğüne dâir kullandığı nakli sorunlu bulmuştur. Aynı şekilde o Medîne'nin Teymâ'ya uzaklığının Busra'ya uzaklığı kadar olduğunu söyleyen Semhûdî'yi eleştirmiş ve onu Busrâ'nın nerede olduğunu bilmemekle ithâm edip; Busrâ'nın Medîne'ye 1000 km'den fazla, Teymâ'nın ise 400 km kadar uzak olduğuna dikkat çekmiştir. O, ateşin iki, üç ay kadar devam etmesine rağmen sadece bir bedevînin görmesinin mâkûl olmadığı, şâyet böyle bir olay olsaydı bu olayın birçok kişi tarafından nakledilmesi gerekeceğini söyleyerek itirazını sürdürmüştür. Ona göre hadiste anlatılan bu olay vukû bulduğunda Medîne'de ki patlamadan çok daha şiddetli olacak ve develerin boyunlarının parladığını herkes görecektir⁶⁸⁶.

3.2.2.2. Medîne'deki Volkanik Dağın Tespiti

Tercümesi ilgili bölümde zikredilen Ebû Şâme'ye gelen kapsamlı mektupta bu yerin sabahtan öğleye kadar sürecektir mesâfede olan 'Mekâ'id' bölgesinde, 'Suvârikiyye' yolu üzerinde bulunan 'Kurayza' taşlık bölgesinin gerisinde ki bir yerden çıktığı; ardından 'Ecîlîn' vâdisine doğru aktığı; sonrasında ise 'Arîz' bölgesindeki taşlık alana yaklaştığı ifâde edilmiştir. Diğer mektuplardan birinde ateşin çıktığı yerin 'Ecîlîn dağı' olduğu, ıraklı hacıların geçiş güzergâhı olan 'Bahre' mevkiine ulaştığı ve 'Şaza' vâdisini kesinceye kadar ilerlediği; başka bir mektupta ise ateşin 'Uhut' dağına kadar geldiği ifâde edilmektedir. Bu ateşin çölün her yerinden ve Mekke'den görüldüğü ve bu ateş sebebiyle miktârı dört fersah, genişliği dört mil kadar bir vâdinin eriyip aktığı bu mektuplarda anlatılan diğer bilgilerdendir⁶⁸⁷.

Kastallânî bu ateşin doğu tarafında, Medîne'ye orta merhale bir uzaklıkta bulunan ve 'Kuba'nın doğusundaki Kurayza evlerinin yakınında bulunan 'Kâri'u'l-Heyûlâ" denilen yerden çıktığını ve bu yerin 'Uhaylîn' ile 'Kurayza' arasında olduğunu söylemektedir. O bu ateşin doğuya doğru 'Uhaylîn' bölgesine yakın bir yere uzandığı, sonrasında ise kuzeye doğru çıkıp, 'Uhut' dağının yakınında bulunan 'Karînu'l-erneb' adında ki yerde söndüğünü söylemiştir⁶⁸⁸.

Yine ondan gelen bir nakilde bu ateşin doğu tarafının dağların arasına karıştığı ve dağların ona engel olduğu, Haremin hizasında bulunan kuzey tarafının ise Uhut dağının doğusunun yakınında bulunan 'Vaîra' dağına bittiği ve ucunda 'Hamza vâdisi' bulunan

⁶⁸⁶ Abdalbâsit Bedr, *el-Medînetü 'l-münevvere fî ahdi 'z-Zengiyyîn*, s. 108, 109.

⁶⁸⁷ Ebû Şâme, *Zeylû 'r-Ravdateyn* s. 292-297.

⁶⁸⁸ Semhûdî, *Vefâu 'l-vefâ*, c. I, s. 120, 121.

‘Şazâ’ vâdisine gidip Peygamberin (s.a.v) hareminin sınırında durduğu ve söndüğü ifade edilmektedir⁶⁸⁹.

Makâ'id: Medîne'de Akbar kapısının yanında bulunmaktadır⁶⁹⁰. Lâkin bu kapının yeri tam olarak tespit edilememiştir. Uhaylîn: Uceylîn ve Eclîn şeklinde de telaffuz edilmiştir. Şerîf İbrâhîm dışında bu bölge hakkında bir bilgi veren bulunmamaktadır. O, bu kelimenin ‘Hilâteyn’ (Hilâa adında iki yer) kelimesinden tahrif edildiğini tahmin etmektedir. Ona göre burası Müzeyn kabîlesine ait taşlık iki bölgenin adıdır⁶⁹¹. Ancak o bu bölgelerin yerini net bir şekilde belirtmemiştir. Kârî'u'l-Heyûlâ: ‘Kâ'u'l-Heyûlâ’ (Heyûlâ bölgesi) kelimesinden tahrif edildiği tahmin edilmektedir. Kırmızı arâziden Suvârikiyye yoluna kadar açılan bölgeye Heyûlâ geçidi denilmektedir⁶⁹². Suvârikiyye: ‘Suveyrikiyye’ şeklinde de telaffuz edilmektedir. Mekke ile Medîne arasında bulunan bir köyün adıdır⁶⁹³. Va'îra: Sevr dağının doğusunda yer alan dağdır⁶⁹⁴. Karînu'l-Erneb: Va'îra dağı tarafında olduğu tahmin edilen bölgenin adıdır⁶⁹⁵. Şazâ: Kanât vâdisinin adıdır⁶⁹⁶.

Harita 3. 7 Söz konusu yerlerin harîtadan tespiti⁶⁹⁷

⁶⁸⁹ Semhûdî, *Vefâu'l-vefâ*, c. I, s. 118.

⁶⁹⁰ Hamevî, *Mu'cemu'l-buldân*, c. V, s. 164.

⁶⁹¹ Şerîf İbrâhîm, *el-Medîne*, s. 466.

⁶⁹² Şerîf İbrâhîm, *el-Medîne*, s. 466.

⁶⁹³ Hamevî, *Mu'cemu'l-buldân*, c. III, s. 276.

⁶⁹⁴ Abdülmü'min b. Abdülhakk, *el-Bağdâdî, Merâsidü'l-ittilâ' 'alâ esmâi'l-emkine ve'l-bikâ'*, Dâru'l-cîl, 1991 Beyrût, c. III, s. 1441.

⁶⁹⁵ Şerîf İbrâhîm, *el-Medîne*, s. 466.

⁶⁹⁶ Semhûdî, *Vefâu'l-vefâ*, c. IV, s. 98.

⁶⁹⁷ https://earth.google.com/web/@24.44671664,39.64886764,34507.83479074a,70341.22087805d,35y,330.7214h,0t,0r?utm_source=earth7&utm_campaign=vine&hl=tr (22.12.2021)

Bölgede tarih boyu birçok patlama meydana geldiği için Medîne etrâfında mevcut alanda birçok volkanik koni görülmektedir. Dolayısıyla h. 654'te çıkan ateşin hangi volkanik koniden çıktığını tespit etmek zordur.

Ateşin çıktığı iddiâ edilen Eclîn dağı, Mekâid bölgesi ve Kâri'ü'l-Heyûlâ bölgesi ise haritalardan net bir şekilde tesbit edilememiştir. Lâkin Ebû Şâme'nin kelâmında Mekâid bölgesinin sabahtan öğleye kadar bir gidiş mesâfesinde olduğu, Kastallânî'nin kelâmında ise Kâri'ü'l-Heyûlâ bölgesinin orta merhale uzaklıkta bir yer olduğu ifade edilmektedir. Sabahla öğle arası ortalama altı yedi saatlik bir zaman dilimidir. Bir saatte bir insan ortalama dört beş kilometre yürüyebilmektedir⁶⁹⁸. Dolayısıyla bir insanın bu saat diliminde kat edeceği mesafe 20 ile 35 km. arasında değişebilir. Hem Mescidi nebevî'den Kurayza ve Süvârikiye istikâmetinde ölçüm yapılarak hem de arazinin yapısı ve ateşin gidiş seyri göz önünde bulundurularak bu yerin tespiti yapılabilir.

Bu yöntemler uygulanarak ateşin çıktığı yer haritada şu şekilde tesbit edilmiştir.

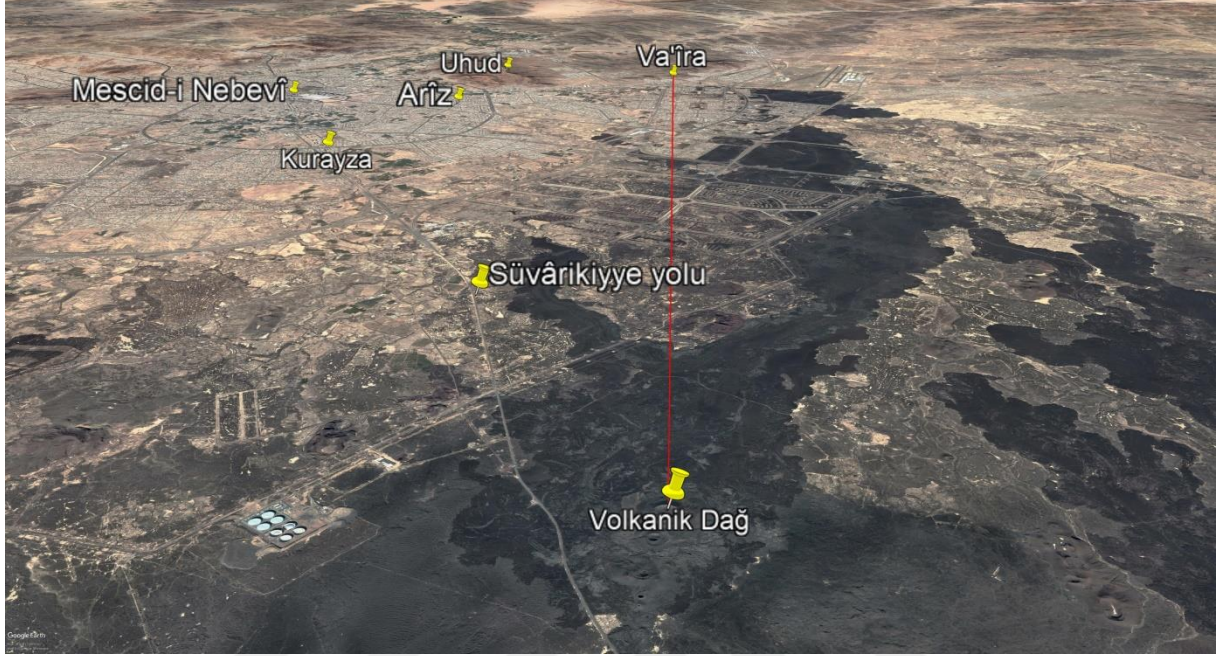
Harita 3. 8 Mescid-i nebevî'den Kurayza ve Süvârikiye istikâmetinde belirtilen miktarda yapılan ölçümde karşılaşılan konum⁶⁹⁹

Haritada gösterilen yerin Mescide uzaklığı kuş uçuşu ile takriben 21 kilometredir. Ateşin haritada gösterilen volkanik dağdan çıktığı, yanmış taşlıkların bu bölgeden ateşin hizâsında söndüğünün belirtildiği Vaîra'ya kadar gözükmemesinden net bir şekilde anlaşılmaktadır.

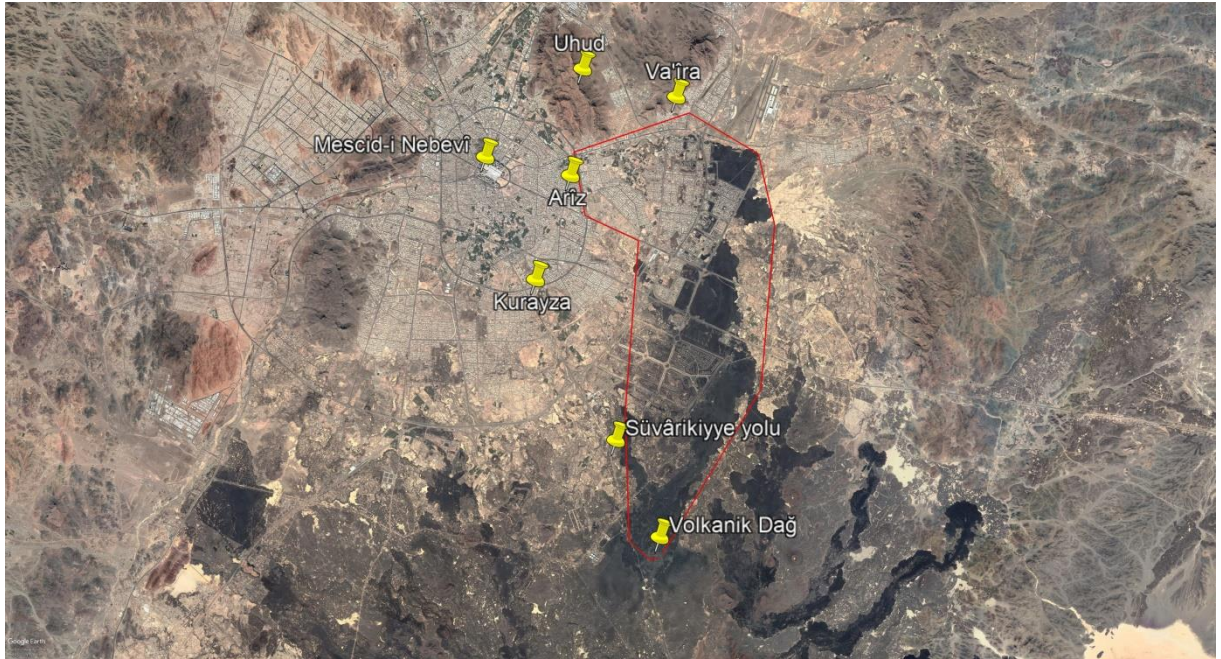
⁶⁹⁸ <https://www.mynet.com/cevaplar/insan-1-saatte-kac-km-yurur/7040791> (27.12.2021)

⁶⁹⁹ https://earth.google.com/web/@24.42794647,39.6722997,57724.87572204a,0d,35y,329.9346h,0t,0r?utm_source=earth7&utm_campaign=vine&hl=tr (27.12.2021)

Elimizde bulunan bir diğer veri ise yanık bölgenin dört fersah yani 23,4 km olduğudur. Bu volkanik dağ ile Va'ira arasında yapılan ölçümün tam olarak bu mesâfeye denk gelmesi h. 654'te çıkan ateşin yerinin bu dağ olduğunu kesinleştirmektedir.

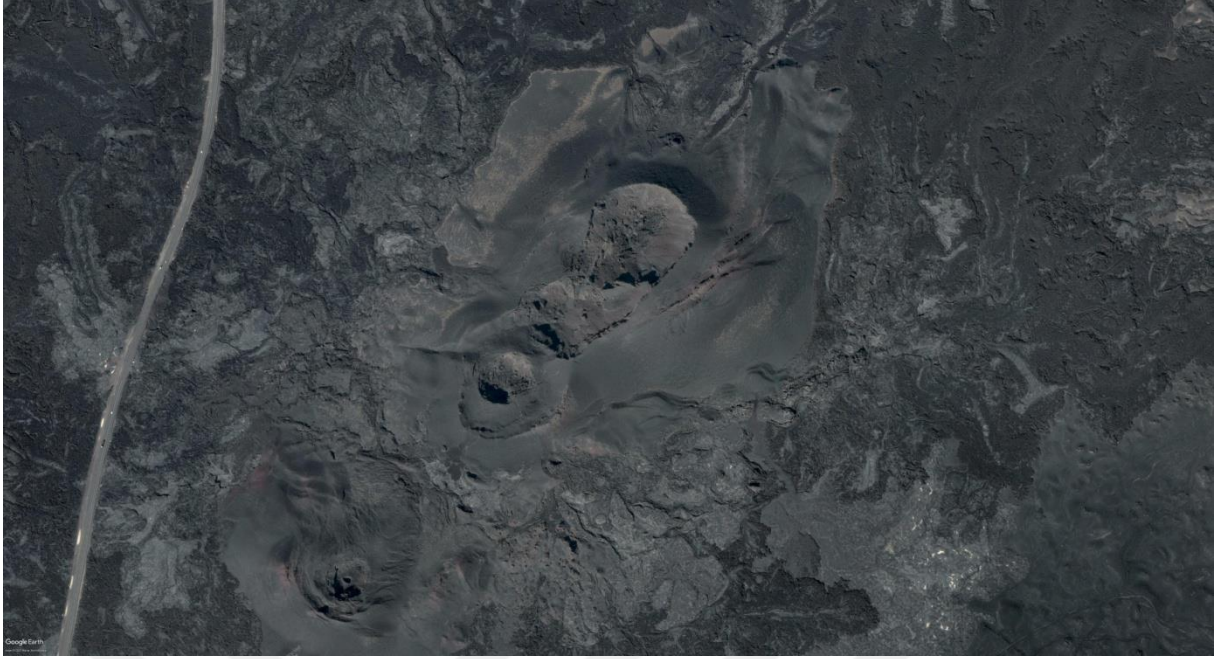
Harita 3. 9 Va'ira dağından 23 kilometrelik ölçümün neticesi ⁷⁰⁰

Harita 3. 10 Ateşin ulaştığı yerler ⁷⁰¹

⁷⁰⁰ https://earth.google.com/web/@25.09594373,39.28995931,-36252.69963077a,110344.49057814d,35y,-30.41354399h,68.7844804t,-0r?utm_source=earth7&utm_campaign=vine&hl=tr (22.12.2021)

⁷⁰¹ https://earth.google.com/web/@24.43239703,39.69921893,-34492.62012743a,86963.2546846d,35y,330.7572h,0t,0r?utm_source=earth7&utm_campaign=vine&hl=tr (22.12.2021)

Harita 3. 11 H. 654'te patlayan volkanik dağ⁷⁰²

3.2.2.3. Hicaz Ateşi Rivâyetlerindeki Yerlerin Tespiti

Ebû Hureyre (A) rivâyeti dışında Hicâz ateşiyle alâkalı olan rivâyetler Huzeyfe b. Esîd (L), Ebû Zerr (M), Bişr es-Selemî (N) ve Âsım b. Adî (O) rivâyetleridir. Bunların ilkinde ‘Ravmân’ ve ‘Rakûbe’, ikincisinde ‘Virâk’ ve ‘Verikân’, üç ve dördüncüsünde ise ‘Hubsu Seyel’ bölgesi geçmektedir. Medîne’de patlayan volkanik dağ Hicâz’da bulunduğu için bu patlama Ebû Hureyre (A) rivâyetiyle alâkalandırılabilirdi. Ancak bu rivâyetlerde Ebû Hureyre (A) rivâyetinde bulunan ateşin Busra’da ki develerin boyunlarını aydınlatacağı ifâdesi geçmektedir ki bu da bütün bu rivâyetlerde bahsedilen ateşlerin aynı işlevi göreceği, dolayısıyla aynı zamanda çıkacağını göstermektedir.

Şu halde h. 654’te Medîne’deki volkanik dağın, bu bölgelerde olmadığı tespit edilirse bu olayın Ebû Hureyre (A) ve diğer rivâyetlerle bir bağının olmadığı ortaya çıkmış olacaktır. İlk olarak Ebû Hureyre (A) rivâyetinde geçen Hicâz bölgesi ve bu rivâyetin yedinci tarikinde geçen Süleym oğulları bölgesi tanıtılacak sonrasında bu bölgelerin tanıtımı yapılacaktır.

Hicâz Bölgesi: Kızıl deniz boyunca uzanan Tihâme bölgesi ile Necd bölgesi arasında bulunan ve Yemen’in en dibinden Şâm çöllerine kadar uzanan serât adında sıra dağlarıdır. Bunun yanı sıra sıra dağların doğusunda yer alan volkanik bölgeler ve şehirler de Hicâz bölgesindendir. Ancak bu dağların doğusunda yer almaları sebebiyle Necd bölgesinden de

⁷⁰² https://earth.google.com/web/@24.35298576,39.77461833,2893.95684545a,0d,35y,-56.6267h,6.342t,-0r?utm_source=earth7&utm_campaign=vine&hl=tr (27.09.2021)

sayılmışlardır. Bu dağlar iki tarafın yani Tihâme ile Necd'in birbirine bitişmesini engellediği için engel anlamında 'Hicâz' diye isimlendirilmiştir⁷⁰³.

Harita 3. 12 Hicâz bölgesi⁷⁰⁴

Süleym Oğullarına Âit Volkanik Bölge: Nakî' ovasının doğu tarafında yer almaktadır⁷⁰⁵. Nakî' ovası ise Medîne'nin güneyinde Bi'ru'l-mâşî tarafında 38 km kadar uzanan yerin adıdır⁷⁰⁶. Mekke'den üç merhale (Takrîben 267 km) uzaklıkta ve kudüs dağı yakınlarında olduğu da söylenmiştir⁷⁰⁷.

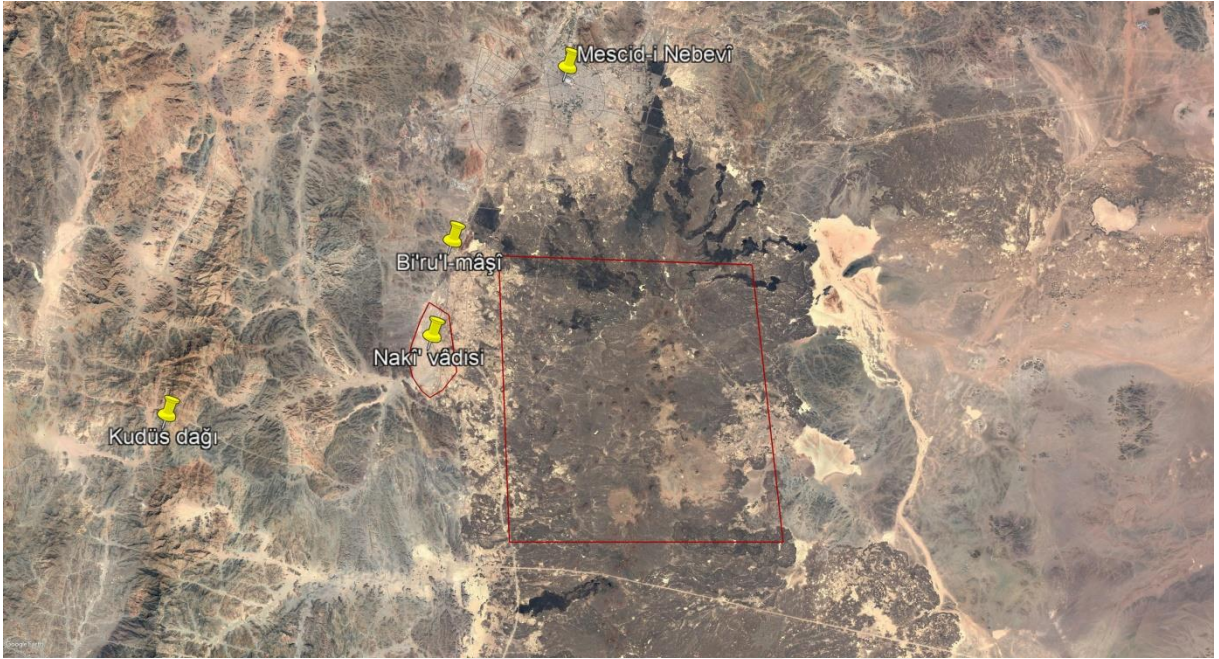
⁷⁰³ Hicâz hakkında farklı ifâdelerle birçok tanım bulunmaktadır. Bu tanımların bir kısmının diğerini tamamlayıcı olduğu görülmektedir. Bu sebeple burada bu tanımlardan bazıları bir araya getirilerek ve özetlenerek verilmiştir. Detaylı bilgi için bkz. Hamevî, *Mu'cemu'l-büldân*, c. II, s. 218-220.

⁷⁰⁴ https://earth.google.com/web/@21.44532929,42.21679084,3874994,78912339a,0d,35y,340.8296h,0t,0r?utm_source=earth7&utm_campaign=vine&hl=tr (10.10.2021)

⁷⁰⁵ Semhûdî, *Vefâu'l-vefâ*, c. IV, s. 57.

⁷⁰⁶ Muhammed b. Muhammed, *el-Meâlimu'l-esîra fi's-sünne ve's-sîra*, Dâru'l-kalem, Beyrût 1990, 289.

⁷⁰⁷ Bekrî, *Mu'cemu mâ üstü'cime min esmâi'l-bilâd ve'l-mevâdi*, c. IV, s. 1323.

Harita 3. 13 Süleym oğullarına âit volkanik bölge⁷⁰⁸

Harita 3. 14 Süleym Oğullarına âit volkanik bölgedeki dağların yakından görünüşü⁷⁰⁹

Ravmân: Buldân türü kitaplarda Arap beldelerinden biri olduğu söylenmekte yeri net olarak ifâde edilmemektedir. Bununla beraber bu kitaplarda, telaffuzu buna benzeyen ‘Ravlân’ bölgesi ele alınmış ve bu bölgenin Süleym oğulları vâdîlerinden bir vâdî olduğu ifâde edilmiştir⁷¹⁰. Yine telaffuz benzerliğinden ötürü Şerîf İbrâhîm bu yerin ‘Verikân’

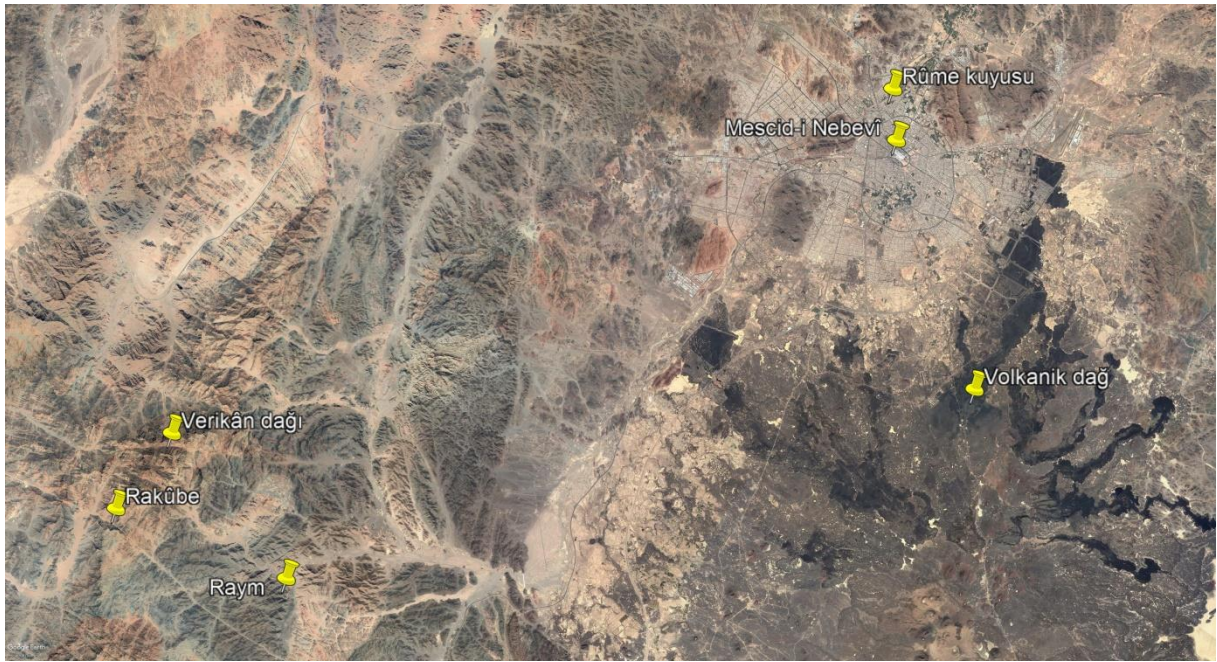
⁷⁰⁸ https://earth.google.com/web/@24.20915103,39.78358087,140680.04443544a,0d,35y,338.0727h,0t,0r?utm_source=earth7&utm_campaign=vine&hl=tr (26.12.2021)

⁷⁰⁹ https://earth.google.com/web/@24.04573327,39.94586021,13239.47535054a,0d,35y,36.7406h,50.444t,0r?utm_source=earth7&utm_campaign=vine&hl=tr (27.09.2021)

⁷¹⁰ Örn. bkz. Abdülmü'min b. Abdülhakk, *Merâsidü'l-ittilâ*, c. II, s. 641.

denilen dağ ile aynı olduğunu ifâde etmiştir⁷¹¹. Onun ‘Verikân’ ile ‘Ravmân’ bölgelerini aynı görmesinin bir diğer sebebi ise Huzeyfe b. Esîd (L) rivâyetinde Ravmân’dan sonra geçen ‘Rakûbe’ geçidinin Verikân dağıyla yan yana olmasıdır. Bu şekilde Ravmân bölgesini Verikân ile aynı yer olarak saydığında hadiste geçen ‘Ravmân veya Rakûbe’ ifâdeleri ateşin birbirine yakın iki yerden çıkacağı manasına gelecek ve daha anlamlı olacaktır. İbn Hacer’in Ravmân’ın Rûme kuyusu olabileceğine dair görüşü isâbetli gözükmemektedir. Zira bu yer Rakûbe geçidi ve Süleym oğullarına ait volkanik bölgeden uzakta, Medîne’nin tam içinde olan bir yerdir.

Verikân dağı: Medîne’den Mekke’ye giden kimsenin sağında karşılaşacağı ilk dağdır. Suyu ‘Raym’ vâdisine akmaktadır⁷¹².

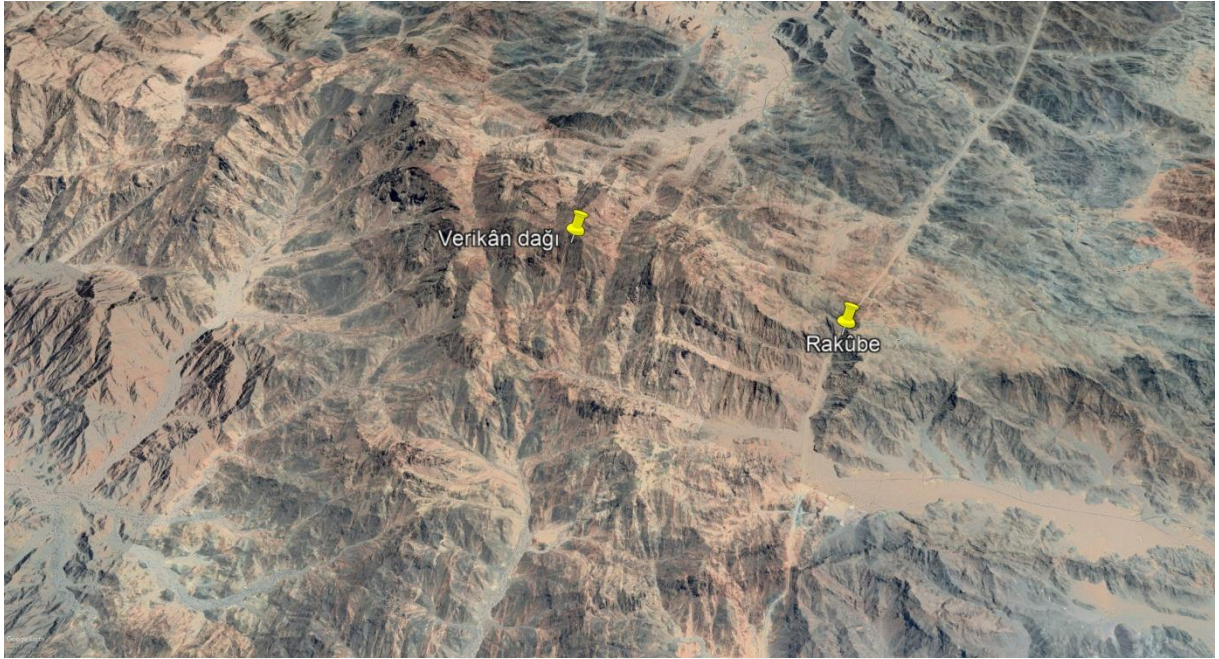
Harita 3. 15 Ravmân olduğu düşünülen Verikân dağı ile Rakûbe geçidi ve ateşin çıktığı volkanik dağa uzaklıkları⁷¹³

⁷¹¹ Şerif İbrâhîm, bu ismi bölgedeki yerlilere sorduğunu lâkin hiçbirinin bilmediğini ifâde etmiş ve buradan yola çıkarak bu ismin tahrif edilmiş olabileceğini düşünmüştür. Bkz. Şerif İbrâhîm, *el-Medîne*, s. 469.

^{3An}

⁷¹² Muhammed b. Mûsâ el-Hemedânî, *el-Emâkin ev ma't-tafaka lafzuh ve'f-teraka müsemmâh*, nşr. Hamd b. Muhammed, Dâru'l-yemâme, 1994, s. 912.

⁷¹³ https://earth.google.com/web/@24.24300011,39.50972951,33532.78741035a,117507.39378646d,35y,323.4662h,0t,0r?utm_source=earth7&utm_campaign=vine&hl=tr (22.12.2021)

Harita 3. 16 Verikân dağı ve Rakûbe geçidinin yakın foğrafları ⁷¹⁴

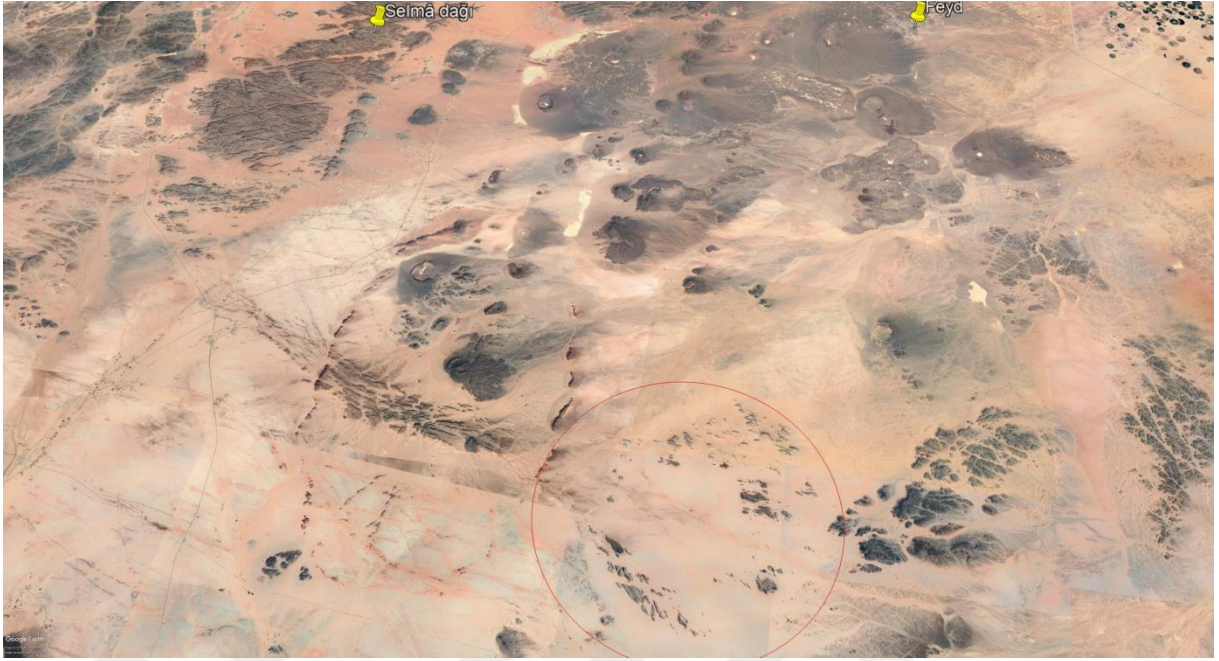
Virâk mevkii: Semhûdî'nin bu dağın Verikân'la aynı dağ olabileceğine dâir görüşü ilgili bölümde aktarılmıştı. Ebû Zerr rivâyetinin (M3) tarikinde de diğer tariklerin aksine 'Virâk' yerine 'Verikân' şeklinde geldiği İkinci Bölümde zikredilmişti. Bu tarike âit metni mânayla rivâyet ettiği anlaşılan Muhammed b. Ma'mer (v. 250) Semhûdî gibi bu dağın Verikân dağıyla aynı olduğunu düşünmüş olmalıdır. Lâkin buna rağmen o hadiste ki 'Yemen'den' kaydına dokunmamıştır. Heralde o bu hususta da Semhûdî gibi Medîne'nin Yemânî olduğunu düşünmüş olmalıdır⁷¹⁵.

Buldân kitaplarında ise bu yerin, Feyd bölgesinin batısında, 16 km uzağında bulunan Selmâ dağının güneyinde yanyana bulunan granit tepeler olduğu kaydedilmektedir⁷¹⁶. Bu bölgede volkanik konilerin bulunması Ebû Zerr (M) rivâyetinde bu yerin kastedildiğini düşündürülebilir. Lâkin bu yer Hicâz'da değil necd bölgesinde yer almaktadır.

⁷¹⁴ https://earth.google.com/web/@23.901771,39.16277241,16653.20804551a,0d,35y,62.2892h,38.6261t,0.1353rutm_source=earth7&utm_campaign=vine&hl=tr (27.09.2021)

⁷¹⁵ 'Verikân' ve 'Virâk' kelimelerinin aslı "ورق" veya "وراق" olmalıdır. Birincisi ağaç yaprağı ikincisi yeşillik anlamına gelmektedir. (Bkz. İsmâîl b. Hammâd el-Cevherî, *es-sihâh tâcu'l-luğa ve'l-arabiyye*, nşr. A. Abdulğafûr, Dâru'l-ilm, Beyrût 1987, c. IV, s. 1564.) Yâni bu ifâdeler ağaçları çok olan dağlar için kullanılmaktadır. Bu bağlamda Muhammed b. Ma'mer aynı mânâyı ifâde ettikleri için Yemen'deki Virâk dağına Verikân demiş te olabilir.

⁷¹⁶ Meselâ bkz. Hamd b. Muhammed, *el-Mu'cemu'l-cuğrâfî li'l-bilâdi'l-'arabiyyeti's-su'ûdiyye*, Menşûrâtü dâri'l-Yemâme, c. III, s. 1361.

Harita 3. 17 Virâk tepeleri⁷¹⁷

Harita 3. 18 Virâk tepelerinin Medîne'ye uzaklığı⁷¹⁸

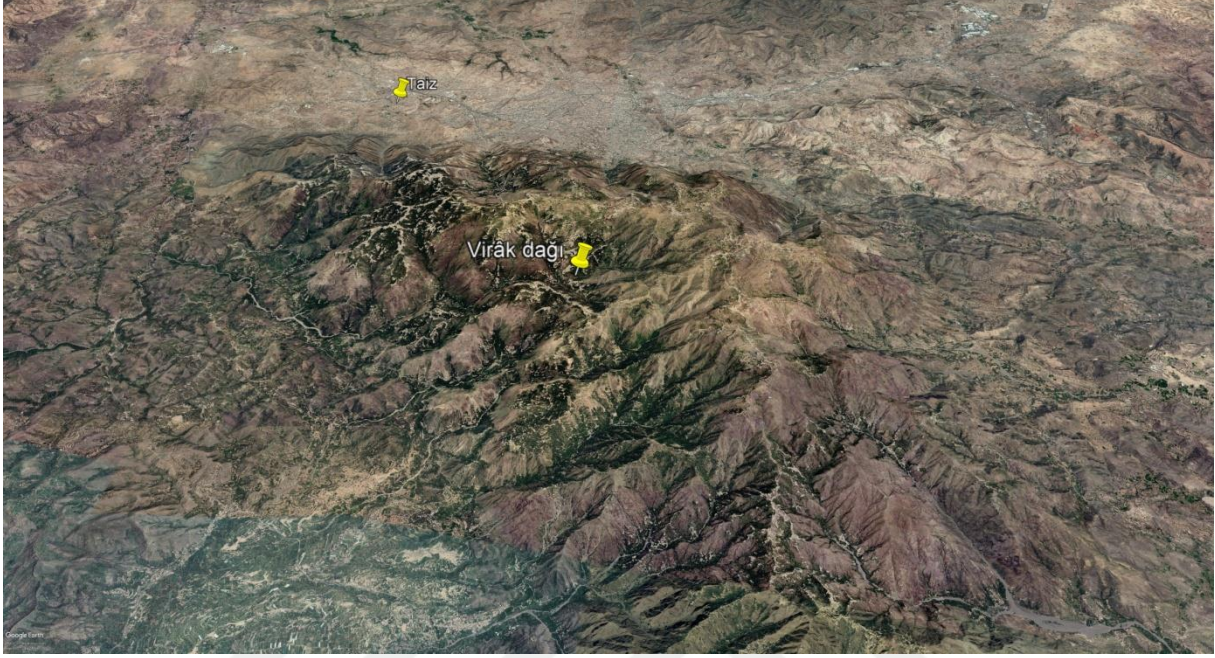
Virâk dağı adında bir diğer bölge ise Yemen'in Ta'z şehrinin güneyinde bulunan bir dağdır. Bu dağın ismi sadece bir internet sitesindeki haberde geçmektedir⁷¹⁹. Ebû Zerr (M) rivâyetinin Cerîr kanalıyla gelen metinlerinde Virâk dağının Yemen'de olduğunun ifâde edilmesi bu rivâyette bu bölgenin kastedildiğini düşündürmektedir. Ayrıca bu dağın Ta'z

⁷¹⁷ https://earth.google.com/web/@26.46989288,42.39340165,57081.92832997a,0d,35y,9.5158h,34.3214t,0r?utm_source=earth7&utm_campaign=vine&hl=tr (28.09.2021)

⁷¹⁸ https://earth.google.com/web/@25.5994757,40.74413258,448859.12925899a,0d,35y,36.9248h,0t,0r?utm_source=earth7&utm_campaign=vine&hl=tr (22.12.2021)

⁷¹⁹ http://yemen-media.info/news_details.php?sid=15034 (23.08.2021)

bölgesinde bulunması Vâsile b. el-Eska' (C3) rivâyetinde geçen 'Aden'in Ta'z bölgesinden' kaydıyla uyuşmaktadır. Ancak bu kayıt İkinci Bölümde belirtildiği gibi müstensihlerin hatasından kaynaklıdır ve bu tarikten daha kuvvetli olan Huzeyfe (C2) tarikinde 'Aden (denizinin) dibinden' şeklinde geçmektedir.

Harita 3. 19 Yemen'de bulunan Virâk dağı⁷²⁰

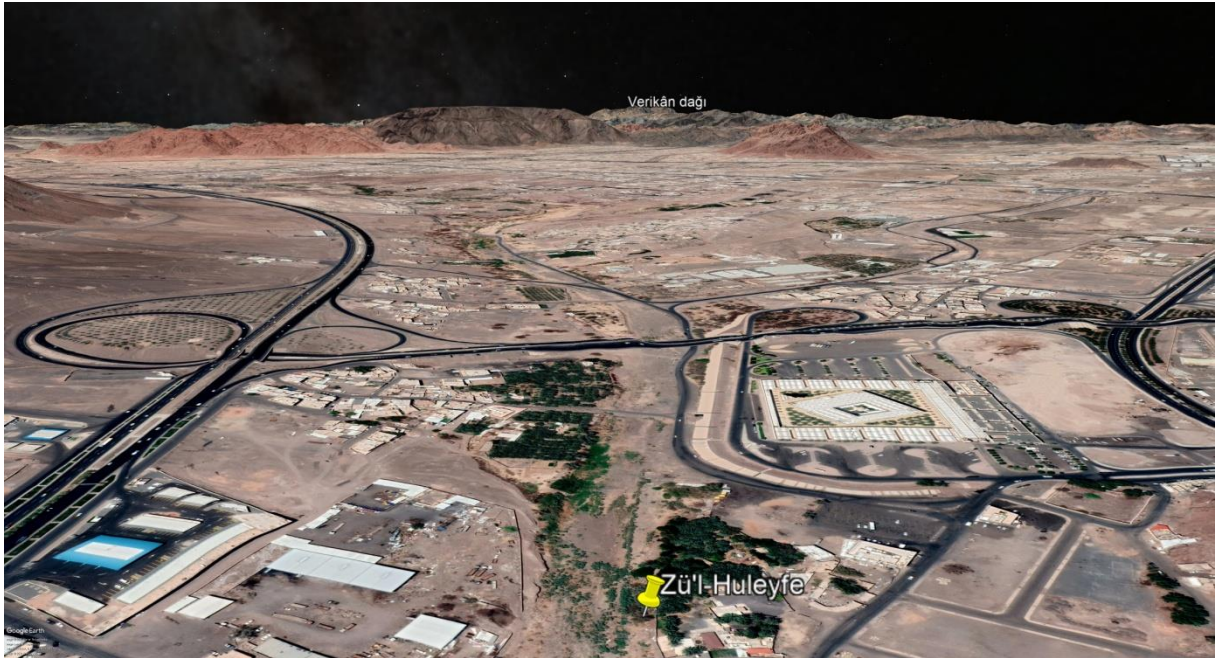
Harita 3. 20 Yemen'de ki Virâk dağının uzaktan görünümü⁷²¹

⁷²⁰ https://earth.google.com/web/@13.39573739,44.04589595,13558.60289617a,0d,35y,-6.4745h,47.9156t,-0r?utm_source=earth7&utm_campaign=vine&hl=tr (29.09. 2021)

⁷²¹ https://earth.google.com/web/@12.31784796,44.23782216,1580382.20256178a,0d,35y,12.1986h,4.1951t,0r?utm_source=earth7&utm_campaign=vine&hl=tr (29.09. 2021)

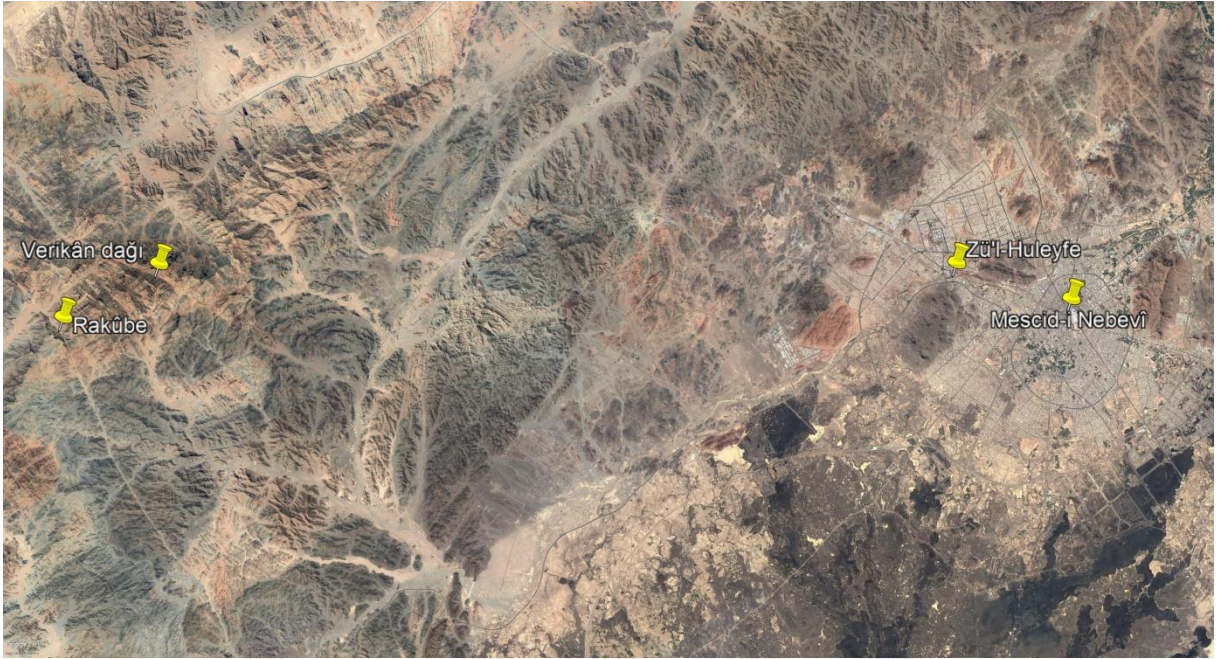
Âmeş'in rivâyetlerini Cerîr'den daha iyi kavradığı bilinen Zâide'nin Virâk dağının Yemen'de olduğuna dair kaydı getirmemesi sebebiyle bu kaydın yanlış olduğu ve Cerîr'in bu kaydı Yemen ateşiyle ilgili diğer rivâyetlerden idrâc ederek getirdiği düşünülecek olursa, söz konusu yerin Muhammed b. Ma'mer'in ve Semhûdî'nin öngördüğü gibi Medîne'de bulunan Verikân dağ olduğu söylenebilir. Bu dağın Verikân dağıyla aynı olduğunu isbat edebilmek için Cerîr tarîklerinde yer alan 'Yemen' kaydından ötürü Muhammed b. Ma'mer ve Semhûdî'nin yaptığı gibi Medîne'nin Yemânî olduğunu söylemek zorlama bir yorum olacaktır. Zira Yemen ateşiyle alâkalı diğer birçok rivâyette ateşin çıkacağı yer 'Aden' veya farklı şehirlerin isimleriyle belirtilmiştir. Şu halde bu yorum hadîsle uyumlu hale getirmek istendiğinde yapılması gereken hadîste kaydı müdrec olduğunu söylemek olacaktır.

'Yemen' eki müdrec kabul edildiği durumda hadîse en uyumlu olduğu görülen Muhammed b. Ma'mer ve Semhûdî'nin bu görüşünün doğru olup olmadığını anlayabilmek için hadîsin siyâkına başvurmak gerekmektedir. Hadîsin siyâkında Peygamberin (s.a.v) bu sözü Zülhuleyfe'de söylediği geçmektedir. Bu da Peygamberin (s.a.v) bu sözü Zülhuleyfe'den Virâk dağını görerek söylediği anlamına gelmektedir. Zülhuleyfe denilen yer Medîne'de bulunmaktadır ve haritadan Zülhuleyfe merkeze alınarak bakıldığında Verikân dağı rahatlıkla görülebilmektedir. Şu halde Virâk dağından maksadın bu dağ olduğu kesinlik kazanmış olmaktadır.

Harita 3. 21 Zülhuleyfe'den Verikân dağının görünümü⁷²²

⁷²² https://earth.google.com/web/@24.41946994,39.54854128,856.96901347a,0d,35y,152.5142h,79.1264t,0.0003r?utm_source=earth7&utm_campaign=vine&hl=tr (29.09.2021)

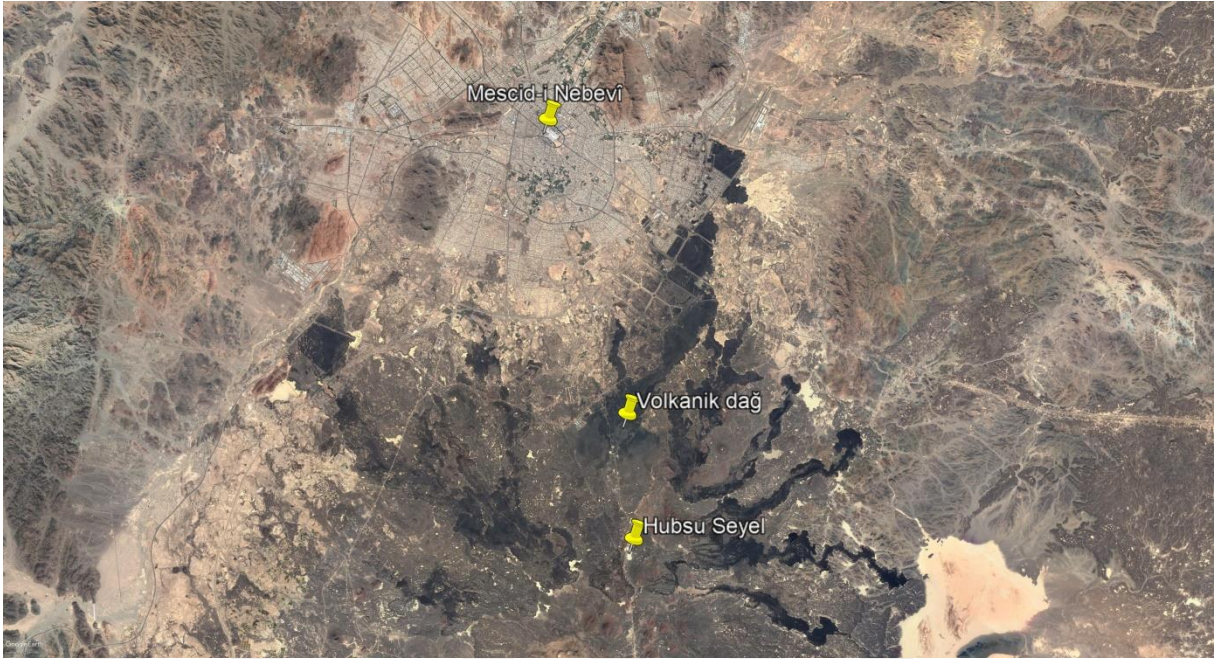
Harita 3. 22 Zülhuleyfe ve Verikân dağının uzaktan görünümü ve Medîne'ye uzaklığı ⁷²³

Hubsu Seyel bölgesi: Süvârikiyye köyünden bir gün yürüyüş uzaklığında bulunan bir yerdir. Süleym oğullarına ait taşlık ve volkanik arazide bulunmaktadır. Yarık şeklinde olduğu için suyu tutmaktadır. Bu sebeple suyu habseden anlamında 'Hubsu seyel' diye isimlendirilmiştir⁷²⁴.

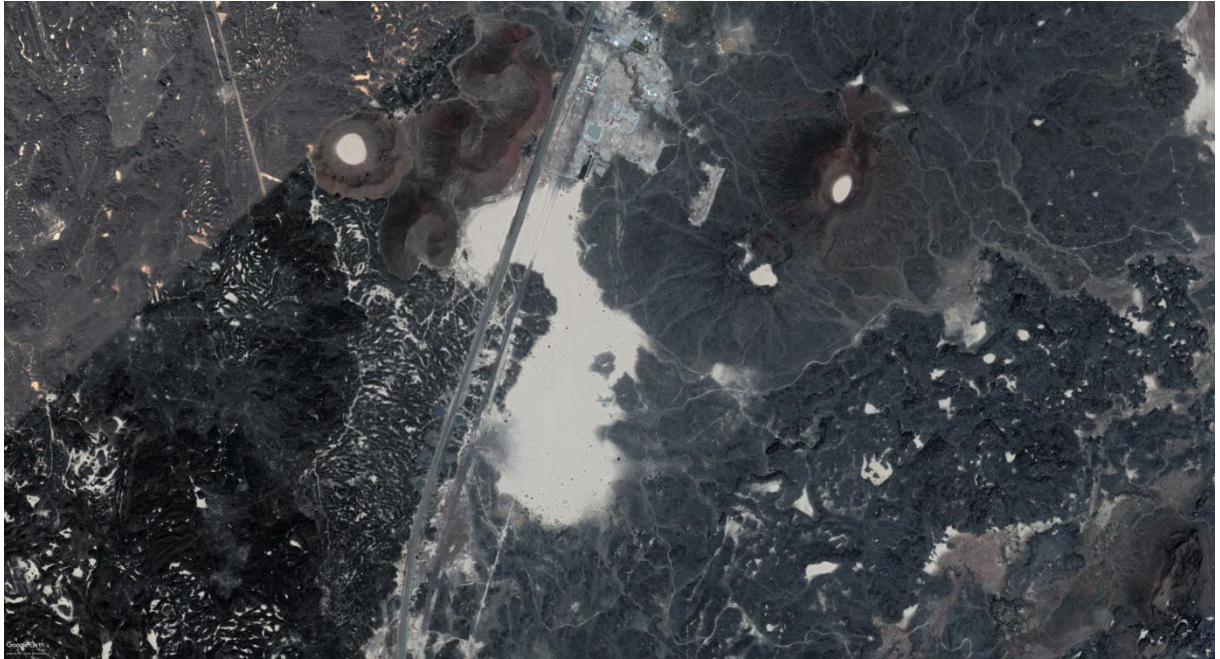
Hubsu Seyel'in tanımında Süleym oğulları vâdisinde olduğu zikredildiğine göre bu yer Ebû Hureyre (A7) tarikinde kastedilen yer olmalıdır. Lâkin bu yerin Süleym oğullarına âit volkanik bölgenin neresinde olduğu bilinmemektedir. Bu yer haritada gösterilen birçok volkanın patladığı ve volkanik akıntıların merkezi olarak gözlemlenen yer olabilir. Civarında bulunan yerlerin aksine bu yerin düz ve arazi renginin açık olması, önceden üzerinde su tutan bir göl olmasından kaynaklı olabilir. Ancak bu kesinlik ifâde etmemektedir. Zira Süleym oğullarına âit volkanik bölge birçok volkanik koni ile doludur. Bu konilerin bulunduğu yerlerden birinde önceden su birikintisi olma ihtimâli mevcuttur.

⁷²³ https://earth.google.com/web/@24.21448939,39.46333627,33356.82786675a,105232.14555681d,35y,299.2365h,0t,0r?utm_source=earth7&utm_campaign=vine&hl=tr (22.12.2021)

⁷²⁴ Bekrî, *Mu'cemu mâ üstü'cime min esmâi'l-bilâd ve'l-mevâdi*, c. III, s. 765.

Harita 3. 23 Habsu Seyel olduğu tahmin edilen bölge ve etrafından yayılan volkanik akıntılar⁷²⁵

Harita 3. 24 Habsu Seyel olduğu tahmin edilen bölgenin yakın fotoğrafı⁷²⁶

Yukarıda detaylıca anlatılan bütün yerler hakkında sunulan haritalarla h. 654'te çıkan ateşin çıktığı volkanik dağın haritasına bakıldığında bu ateşin bu hadislerde belirtilen yerlerden çıkmadığı açıkça anlaşılmaktadır. Ayrıca bu yerlerin çoğunun Süleym oğulları vâdisinde veya onun hizasında olduğu gözlemlenmektedir. Söz konusu ateş ise Süleym

⁷²⁵ https://earth.google.com/web/@24.3792301,39.74355778,34311.8706629a,106219.39113686d,35y,321.2106h,0t,0r?utm_source=earth7&utm_campaign=vine&hl=tr (27.12.2021)

⁷²⁶ https://earth.google.com/web/@24.29884774,39.82838833,3821.15831464a,0d,35y,47.1427h,0t,0r?utm_source=earth7&utm_campaign=vine&hl=tr (27.09.2021)

oğulları vâdisinden değil, Medîne'ye yakın olan Kurayza'ya ait olan volkanik araziden çıkmıştır. Dolayısıyla bu patlamanın bu rivâyetlerle herhangi bir bağı bulunmamaktadır.

3.2.3. Doğu Ve Batı Ateşleri

Doğu ve batı ateşi rivâyetlerinde iki mesele tartışılmıştır. Bunlar doğu ateşinin konumu ve ilk alâmet olmasıdır.

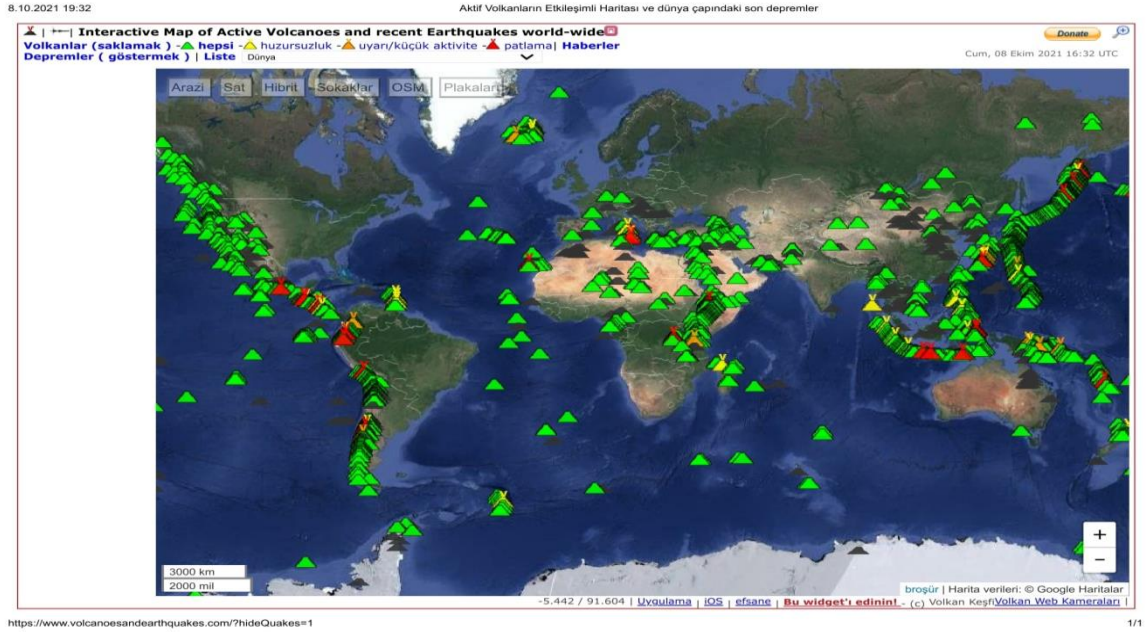
3.2.3.1. Doğu Ve Batı Ateşinin Konumu

Enes (B) rivâyetinde, ateşin yerinin doğu olarak belirtilmesi farklı sâiklerle bazı musannif ve şârihler tarafından kabul edilmemiştir. Bunların başını çeken Buhârî ve onun takipçisi Halîmî rivâyetin farklı tarîklerinde ateşin doğudan çıkacağı yerine doğudan haşredeceği ifâdesinden yararlanarak bu ateşin esâsen Hicâz'dan çıkacağını lâkin doğudan haşredeceğini savunmuşlardır. Bu zorlama yorum daha önce ifâde edildiği gibi ateşin çıkışı meselesini tek bir olaydan ibâret olduğunu sanmaktan ileri gelmektedir. Yine aynı sâikle ve aynı boşluktan yararlanarak Bûnî, Kâdî İyâz ve İbn Hacer bu ateşin Yemen'den çıkacağını ve doğudan haşredeceğini söylemişlerdir.

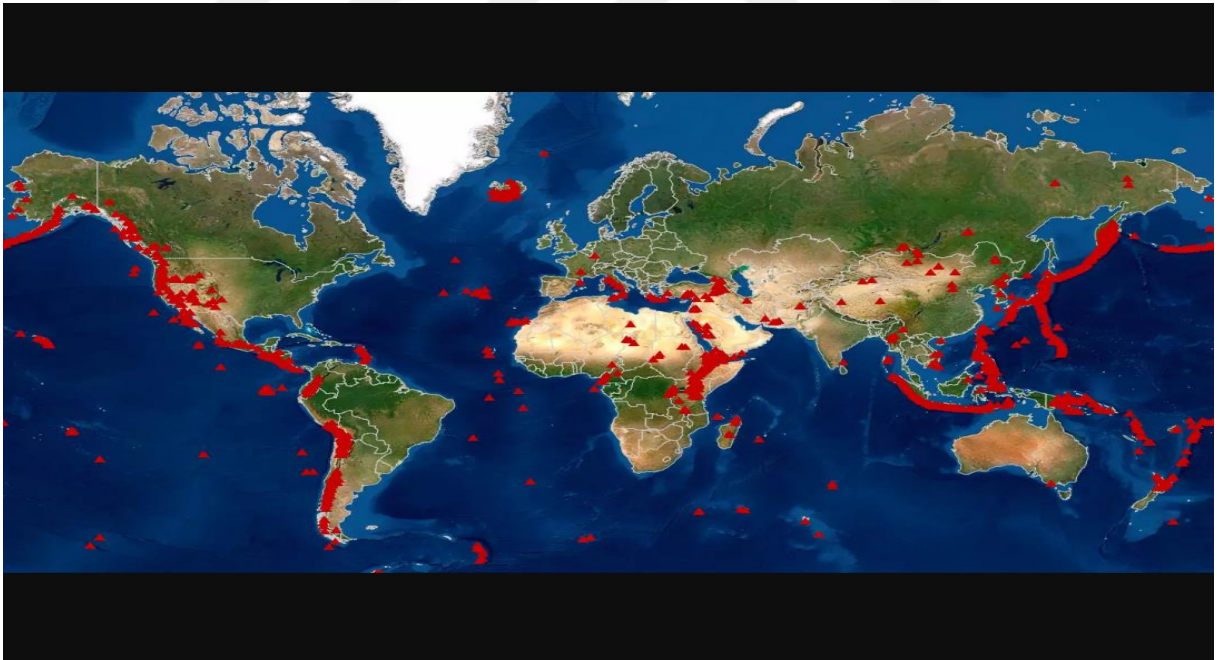
Gerek Buhârî ve Halîmî gerek Bûnî, Kâdî İyâz ve İbn Hacer'in bu yorumlarının, birçok ateşi bir ateş sanmalarından kaynaklı olduğu görülmektedir. Oysaki rivâyetlerde aynı zamanda gerçekleşecek birçok volkanik patlamadan bahsedilmektedir. Ebû Hureyre (T) ve İbn Amr (U) rivâyetlerinde bu durum net bir şekilde görülmektedir. Bu rivâyetlerde doğu ateşiyle berâber aynı zamanda batıdan ve Konstantiniyye'den de bir ateşin çıkacağı sözkonusu edilmektedir. Burada sorulması gereken soru, doğunun ve batının neresi olduğu veya söz konusu ateşin doğu veya batının neresinden çıkacağıdır.

Doğu ve batının bulunulan mekâna göre değişebilmektedir. Yalnız rivâyetlerde belli bir yerin doğusundan bahsedilmemekte, aksine umûmî anlamda doğu veya batı ifâdesi kullanılmaktadır. Bazı rivâyetlerde (Katâde (Ö2)) ise yerin doğu taraflarından diyerek ateşin doğunun bir yerinden değil, birçok yerinden çıkacağından bahsedilmektedir. Yerin doğu kısmı Çin tarafları olabilir. Peygamber (s.a.v) zamanında Amerika kıtasının keşfedilmemiş olmasına bakılarak batının Fâs tarafları olabileceği de söylenebilir. Fas'ın bir diğer adının Mağrib yani batı olması da bu ihtimâli güçlendirmektedir. Lâkin Peygamberin (s.a.v) bunu vahiyle söylemesi sebebiyle Amerika kıtasını kastetmiş olması muhtemeldir. Bu yerlerin net olarak nereleri olduğunu anlayabilmek için Dünyânın aktif volkanik haritasına bakmak yararlı olacaktır. Bu harîtaya bakıldığında doğu ve batı rivâyetlerinde anlatıldığı gibi doğu tarafında yani Büyük okyanusun, Avusturalya ve Endonezya taraflarından Çin'in kuzeyine kadar ki olan bölümünün tamâmının volkanik alanlarla kaplı olduğu görülmektedir. Aynı şekilde

batıda yani Amerika kıtasının batısında güneyinden kuzeyine kadar ki bölge tamâmen volkanik alanla kaplıdır. Ve yine Fas tarafında ki adalarda ve Atlas okyanusunda birçok volkanik bölge bulunmaktadır.

Harita 3. 25 (08.10.2021) târihinde aktif olarak gözüken volkanlar⁷²⁷

Harita 3. 26⁷²⁸

Bu haritalara bakıldığında Aden’de olduğu gibi doğudaki volkanik bölgelerin de denizde olduğu gözlemlenmektedir. Bu da yine “denizler tutuşturulduğu zaman...” âyetinin muhtevâsıyla uyumaktadır.

⁷²⁷ <https://www.volcanoesandearthquakes.com/?hideQuakes=1> (8.10.2021)

⁷²⁸ <https://worldinmaps.com/wp-content/uploads/2020/05/volcano-world-map.jpg> (8.10.2021)

3.2.3.2. Doğu Ateşinin İlk Alâmet Oluşu Meselesi

Humeyd et-Tavîl tariklerinin (B5-B17) şâz, Hammâd b. Seleme tarîklerinin ise mahfûz olduğu isnâd bölümünde incelenmişti. Ve yine Buhârî'nin tavrına rağmen birçok hadîs imâmı nezdinde Hammâd'ın Sâbit'ten aldığı rivâyetlerin bulunduğu konum detaylıca işlenmişti. Şimdi ise Humeyd ve Hammâd b. Seleme tariklerine ait metinler bu açıdan ele alınacaktır.

3.2.3.2.1. Humeyd et-Tavîl Tarîkleri

Enes (B) rivâyetinde geçen doğu ateşinin ilk alâmet olacağı iddiâsı daha sahâbe döneminde kabul görmemiştir. Meselâ İbn Amr (B/A) rivâyetinde İbn Amr ile Mervân arasında geçen diyalogta ilk alâmetin Deccâl mi yoksa güneşin batıdan doğması mı olduğu tartışılmakta olup ateş söz konusu edilmemektedir⁷²⁹.

Aynı şekilde bu iddiâ Buhârî dışında hiçbir Kütüb-i sitte musannifi tarafından kabul görmemiş ve onlar bu rivâyeti kitabına almamış, aksine buna muhâlif olan Huzeyfe b. Esîd (C) rivâyetini kitaplarında zikretmişlerdir.

Esâsen aynı tavır hadîs şârihlerinde de gözükmektedir. Zira bu ateşin ilk alâmet olduğu söylemini tevîl etmeden kabul eden tespit edebildiğimiz kadarıyla sadece beş şârih bulunmaktadır. Bunlar Bûnî, İbn Battâl, Muzhirî, İbn Mulakkin⁷³⁰ ve İbn Receptir ki bunların üçü Buhârî şârihidir. Bunun dışında bu hadîsin muhtevâsını kabul etmeyip sukût edenler olduğu gibi bu muhtevâdan kaynaklı çelişkileri gidermek için tevîl edenler de mevcuttur. Hadîs şârihlerinden sadece Alî el-Kârî Enes (B) rivâyetinin Hammâd b. Seleme tarîkine âit metnin Huzeyfe b. Esîd rivâyetinden kaynaklı bu çelişkiyi giderebileceğini söylemiştir. Ancak o da bunu doğru şık olarak sunmamış, aksine diğer ihtimaller gibi bir ihtimâl olarak değerlendirip üzerinde fazla durmamıştır.

Bu iddiânın yanlış olduğu, Huzeyfe b. Esîd rivâyetinin muhtevâsına bakıldığında da net bir şekilde anlaşılabilir. Zira bu rivâyette son alâmet olarak Yemen ateşi geçmektedir. Şâyet doğu ateşinin ilk olduğu iddiâsı sahîh olsaydı bu durumun aynı rivâyette belirtilmesi gerekirdi. Elbette bu hadîste son alâmet anlatıldığı için ilk alâmetin de anlatılması gerekmez. Ancak aynı mâhiyette olan iki alâmetten biri ilk, diğeri sonuncu ise bütün büyük alâmetlerin geçtiği bir hadîste biri anlatılırken, diğerrinin anlatılmaması ma'kûl gözükmemektedir.

⁷²⁹ Ebû Hureyre'nın Deccâl, Ye'cûc ve Me'cûc, Duman ve Dâbbe alâmetlerinden hangisinin ilk olduğunu bilmediğini söylediğine dâir gelen rivâyetle (Mervezî, *el-Fiten*, c. II, s. 653.) Vehb b. Münebbih'in alâmetlerin ilkinin Rûm, ikincisinin Deccâl, üçüncüsünün Ye'cûc, dördüncüsünün Îsâ b. Meryem olduğunu dâir gelen rivâyet (Mervezî, *el-Fiten*, c. II, s. 519.) aynı şekilde söz konusu ateşin ilk alâmet olmakla bir alâkası olmadığına delâlet etmektedir. Zira ilk rivâyette söz konusu ateşin ilk olması ihtimâl olarak dahi alınmamış, ikinci rivâyette ise ilk alâmet farklı sunulmuş ve söz konusu ateşin bahsi dahi açılmamıştır. Lâkin her iki rivâyette çok zayıftır.

⁷³⁰ İbn Mulakkin, *et-Tevzîh*, c. XXXII, s. 399. İbn Mulakkin ateş rivâyetlerine diğerr şârihlerden farklı bir yorum getirmedığı için h.654 sonrası başlığı altında ona yer verilmemiştir.

Huzeyfe b. el-Yemân (Ğ) ve Muâz b. Cebel (H) rivâyetlerinde ilk alâmetin Deccâl'in çıkışı ve Îsâ'nın (a.s) nüzûlü olduğu geçerken doğudan çıkacak ateşin söz konusu dâhi edilmemesi, bu iki rivâyette ve İbn Amr (U) rivâyetinde sadece Yemen ateşinin son alâmetlerden olduğunun söz edilmesi bu iddiânın zayıf olduğunu gösteren bir diğer kanıttır.

Vurgulanması gereken bir diğer nokta Yemen, Hicâz, doğu ve batı ateşleri birbirinden bağımsız ateşler olmamasıdır. Yani bunlar aynı vakitte kıyâmet kopmadan hemen önce çıkıp insanları Şâm bölgesine sevk edecektir. Zira doğu ve Yemen ateşlerinin ikisi de ilgili rivâyetlerde belirtildiği gibi haşredicidirler. Esâsen Hicâz ateşi de haşredicidir. Zira Ebû Hureyre (A) rivâyetinde, Hicâz ateşinin Busra'ya ulaşacağı ifâde edilmektedir ki Busra Şâm bölgesindedir. Bu da Hicâz ateşinin diğer ateşler gibi Busra'ya yâni Şâm'a kadar ilerleyeceği ve insanları oraya haşredeceği anlamına gelmektedir⁷³¹. Haşredici olan üç ateşten birinin diğerinden sonra çıkacağını söylemek mâkûl gözükmemektedir. Zira denizlerden ve karadan birçok ateşin çıkmasını tetikleyecek doğal etken aynı olmalıdır. Yânî ateşler farklı ama olay bir ve aynı zamanda olmalıdır.

İşte bu durumun farkında olan İbn Hacer söz konusu hadîsle Huzeyfe b. Esîd (C) rivâyetini, Yemen ateşiyle doğu ateşinin aynı zamanda gerçekleşmesini sağlayacak şekilde tevîl etmeye çalışmıştır. Bu tevîle göre ateşin sonluğu, berâber aktarıldığı diğer dokuz alâmete nisbeten olmakta; ilklîği ise kendisinden sonra hiçbir dünyevî olayın gerçekleşmeyeceği ve hemen sûrun üfleneceği alâmetlere nisbeten olmaktadır. Lâkin bu yorum zorlama bir yorum olmakla berâber ateşin çıkmasından sonra başka bir alâmetin varlığı problemini meydana getirmektedir. Zira bu on büyük alâmetten sonra başka bir alâmet bilinmemektedir⁷³².

Kıyâmet alâmetlerinin ilkiyle sonu arasında altı veya sekiz ay kadarlık bir süre olduğuna dair rivâyetlerden⁷³³ yola çıkarak ilk ve son ateşin zaten birbirine çok yakın olduğu

⁷³¹ Bişr es-Selemî (N) rivâyetinde Hubsu Seyel yani Hicâz ateşinin haşredici ateşe ait olan kaylûle sabahlama ve geceleme gibi vasıflarla vasıflanması bunun ayrı bir delilidir. Her iki delil de birçok şârihin iddiâ ettiği gibi Hicâz ateşinin Yemen veya doğu ateşlerinden farklı olduğu, Hicâz ateşinin diğer iki ateş gibi haşredici olmadığı iddiâsını çürütmektedir. Üç ateşin ve özellikle Yemen ve Hicâz ateşlerinin arasındaki bağ ateşlerin ulaşacağı yerler konusunda detaylıca işlenecektir.

⁷³² İbn Kesîr'in zikrettiği İbn Râfi'ten gelen bir hadîste üç tane nefha olduğu ifâde edilmektedir. Bunlar sırasıyla korku nefhası (nefhatu'l-feza'), her canlının ölümüne sebep olan nefha (nefhatu's-sa'k) ve diriltmek için olan nefhadır (nefhatu'l-ba's). Bu hadîste, göğün yarılması ve yıldızların dökülmesi gibi olayların birinci ve ikinci nefha arasında gerçekleşeceği ifâde edilmektedir. İbn Kesîr'e göre ise bu olaylar İkinci ve üçüncü nefha arasında gerçekleşecek, ilk nefha ile ikinci nefha arasında ateşin çıkması, yerin sarsılması ve yarılması meydana gelecektir. (İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, c. XIX, s. 326, 327.) Her iki ihtimâle göre bu on alâmetten sonra ve kıyâmetin esas başlangıcı sayılan ikinci nefhadan (nefhatu's-sa'k) önce bir takım olayların gerçekleşeceği söylenmektedir. Lâkin bu durum bu olaylara alâmet denmesini gerektirmez. Zira bu olaylar kıyâmetin kendisinden sayılmaktadır. Ayrıca İbn Hacer korku nefhasını (nefhatu'l-feza') kabul etmemekte ve ateşin çıkması dışında zikri geçen bu olayların nefhatu's-sa'k'tan sonra gerçekleşeceğini savunmaktadır. Bkz. İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, c. XI, s. 369, 370, 376, 377, 390, 391.

⁷³³ "ما بين أول الآيات وآخرها ثمانية أشهر", "ما بين أول الآيات وآخرها ستة أشهر تابع كما تتابع الخرز في النظام" Bkz. İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, c. VII, s. 507. "تخرج الدابة والآيات بعد عيسى عليه السلام بسبعة أشهر" Bkz. Nuaym b. Hammâd, *el-Fiten*, c. II, s. 667.

dolayısıyla ilk olarak doğu ateşinin çıkıp, insanları haşredeceği ardından da Yemen ateşinin çıkacağı ve haşra devam edeceği düşünülebilir. Doğunun çok uzakta olması da haşrın ilk olarak oradan başlamasıyla uyumlu durmaktadır. Ancak Humeyd tarîkine âit metinde alâmetleri ifâde etmek için “أشراط” ifâdesi, yukarıda bahsi geçen rivâyetlerde ise “آيات” tâbiri kullanılmaktadır. “شرط” ifâdesi, alâmet yâni bir işâret ve belirti anlamına gelmektedir. Yani bu ifâde, hakkında kullanıldığı şeyin kıyâmetin kesin habercisi olduğunu göstermemekte, sadece bir göstergesi anlamına gelmektedir⁷³⁴. Nitekim bu ifâdenin hadîslerde ki kullanımına bakıldığında cehâletin çoğalması, zinanın yaygınlaşması, erkeklerin azalıp kadınların çoğalması⁷³⁵ gibi ahlâkî sorunlar için kullanıldığı görülmektedir. Meselâ bu ifâdenin Kurân’da ve hadîslerde güneşin batıdan doğması, üç büyük yer çökmesi veya Îsâ b. Meryem’in nüzûlü gibi mûcizevî ve sıradışı olaylar için kullanıldığına hiç rastlanılmamıştır⁷³⁶. Aksine bunlar için Huzeyfe b. Esîd (C), İbn Amr (B/A) rivâyetlerinde olduğu gibi kesin bir burhân ve mûcizevî anlamında “آية” tâbiri kullanılmıştır. “شرط” tâbirini “آية” tâbirini kapsayan genel bir ifâde şeklinde anlamak ta doğru değildir. Zira “شرط” ifâde edildiği gibi sadece bir gösterge bir alâmettir. Lâkin söz konusu olayların hepsi mûcizevî olaylardır ki bundan dolayı bu olaylardan sonra tevbe kabul edilmemektedir. Şu halde alâmetler arasındaki zamanı belirlediği düşünülen rivâyetler aslında kıyâmete yakın gerçekleşecek büyük olaylar arasındaki zamanı ifâde etmektedir. Humeyd tarikinde ise kıyâmete işâret eden anlamında alâmet (شرط) ifâdesi kullanılmıştır ki bu da sözkonusu ateşin yine alâmet olarak nitelenen ahlâkî sorunlardan önce çıkması gerektiği ve dolayısıyla Yemen ateşiyle arasında çok uzun bir zaman dilimi olacağını göstermektedir.

Esâsen en büyük problem “شرط” ifâdesinin doğrudan doğu ateşi için kullanılmasıdır. Ve bu kullanım Humeyd tarikinin şâz olduğunu gösteren en önemli delildir. Zira doğu ateşinin, Huzeyfe b. Esîd (C) rivâyetinde âyetlerden olduğu belirtilen Yemen ateşinden veya yer çökmesi gibi olaylardan hiçbir farkı yoktur. Dolayısıyla o da alâmet değil âyet sayılmalıdır.

⁷³⁴ Sözlüklerde “شرط” kelimesinin böyle bir anlam taşıdığına dâir bir ifâdeye rastlanmasa da Kurtubî’nin tefsirinde bu kelimenin insanların alçak olanları için kullanıldığı, dolayısıyla eşrâtü’s-sâ’a ifâdesinin de kıyâmetin büyük olmayan sebepleri anlamına geldiğine dâir bir görüş nakledilmektedir. Kurtubî, *Ahkâmu’l-Kurân*, c. XVI, s. 240.

⁷³⁵ Buhârî, *el-Câmi’u’s-sahîh*, c. I, s. 27.

⁷³⁶ Meselâ “يوم يأتي بعض آيات ربك...” (rabbinin bazı âyetleri geldiği gün...) (En’âm: 158.) âyetinde geçen bazı âyetler hadîslerde güneşin batıdan doğması olarak yorumlanmıştır. (Buhârî, *el-Câmi’u’s-sahîh*, c. VI, s. 58.) Bu âyette “بعض آيات” tâbiri kullanılmamış, “بعض أشراط” tâbiri kullanılmıştır.

3.2.3.2.2. Hammâd b. Seleme Tarîkleri

Humeyd tarîkinin şâz olduğunun anlaşılmasıyla birlikte Hammâd tarikine âit metnin mahfuz olduğu ortaya çıkmıştır. Bu metnin kendisiyle alâkalı başka verilerle desteklenmesi sıhhatini iyice pekiştirecektir. Haşr sûresinin ikinci âyetinin konuyla doğrudan alâkası olması sebebiyle bu konu bu âyetin tefsîri bağlamında işlenecek, ayrıca âyetin doğru yorumu araştırılıp Hammâd b. Seleme tarîkinin metniyle alâkası kurulacaktır. Sözkonusu âyetin metni şöyledir:

“O, ehli kitaptan inkâr edenleri ilk haşr esnâsında yurtlarından çıkarandır.”⁷³⁷

Nadîr oğullarının sürgün edilmesi husûsunda nâzil olan bu âyette ‘ilk haşr esnâsında’ ifâdesi tartışılmış ve bu hususta tefsîr kitaplarında beş görüş öne sürülmüştür.

1. Bu ifâde ‘ilk kez haşredilmeleri’ mânâsına gelmektedir. Yani Nadîr oğulları daha önce hiç zillet yaşamamış şerefli bir kabîle olduğu için bu onlar için ilk haşr yani ilk sürgün ve zillet olmuştur. Bu mânâyâ göre ikinci haşrın aranması gerekmez zira buradaki ‘evvel’ kelimesi ‘birinci’ anlamına gelmemektedir. Bu görüş Kelbî’ye nisbet edilmiş⁷³⁸, Râzî bu görüşün İbn Abbâs’ın ve çoğunluğun görüşü olduğunu söylemiştir⁷³⁹.
2. İlk haşr Yahûdîlerin Peygamber (s.a.v) efendimiz tarafından Medîne’den, ikincisi ise Hz. Ömer tarafından Hayber’den sürgün edilmeleridir. Bu görüş Murra el-Hemedânî’nin (v.80/700) İbn Abbâs’tan rivâyet ettiği görüştür⁷⁴⁰.
3. İlk haşr Yahûdîlerin Medîne’den sürgün edilmeleri, ikincisi ise kıyâmet günü Şâm’a haşredilmektir. Vâhidî, bu görüşün Zührî ve Urve’ye ait olduğunu söylemiş⁷⁴¹ Mâverdî ise bu görüşü Hasân el-Basrî’ye nisbet etmiştir⁷⁴².
4. İlk haşr onların sürgün edilmeleri, ikincisi ateşin kıyâmet gününden önce haşretmesidir. Bu görüşün Abdullâh b. Amr’a ve Katâde’ye ait olduğu dile getirilmiştir⁷⁴³.

Kendilerine bu görüşlerin nisbet edildiği sahâbeden veya tâbiûndan kimselerin böyle bir görüşe sahip olup olmadığını ve bu görüşlerden hangisinin isâbetli olduğunu anlamak için; Abdurrezzâk, Taberî ve İbn Ebî Hâtim’in tefsirlerinde zikredilen İbn Abbâs, Urve, Katâde ve

⁷³⁷ "هو الذي أخرج الذين كفروا من أهل الكتاب من ديارهم لأول الحشر" Haşr: 2

⁷³⁸ Ahmed b. Muhammed, es-Sa’lebî, *el-Keşf ve’l-beyân an tefsîri’l-Kur’ân*, nşr. Ebû Muhammed b. Âşûr, Dâru ihyâi’t-türâsi’l-arabî, Beyrût 2002, c. IX, s. 268.

⁷³⁹ Muhammed b. Ömer Fahrüddîn er-Râzî, *Mefâtihu’l-ğayb*, Dâru ihyâi’t-türâsi’l-arabî, Beyrût 1999, c. XXIX, s. 501.

⁷⁴⁰ Alî b. el-Ahmed el-Vâhidî, *et-Tefsîru’l-basît*, İmâdetü’l-bahsi’l-ilmî, Suûd 2009, c. XXI, s. 364; Sa’lebî, *el-Keşf ve’l-beyân*, c. IX, s. 268.

⁷⁴¹ Vâhidî, *et-Tefsîru’l-basît*, c. XXI, s. 363, 364.

⁷⁴² Alî b. Muhammed el-Mâverdî, *en-Nüket ve’l-Uyûn*, nşr. İbn Abdilmaksûd, Dâru’l-kütübi’l-imiyye, Beyrût, c. V, s. 499.

⁷⁴³ Vâhidî, *et-Tefsîru’l-basît*, c. XXI, s. 364.

Hasan el-Basrî'ye âit merfû ve maktû rivâyatların incelenmesi gerekmektedir. Zira bu dört yorumun birçoğu bu merviyâyâ dayandırılarak oluşmuştur. Bu rivâyetlerden biri Katâde (Ö2) rivâyetidir⁷⁴⁴. Diğerleri ise şunlardır:

İbn Abbâs> İkrime> Ebû Saîd> Süfyân> İbn Ebî Ömer (mevkûf)

“Kim ilk haşr yerinin burada yâni Şâm'da olduğu hususunda şüpheye düşerse bu âyeti okusun: (O, ehli kitaptan inkâr edenleri ilk haşr için yurtlarından çıkarandır.) Rasûlullâh (s.a.v) onlara ‘gidin’ demiştir. Onlar ‘nereye’ diye sorunca o: ‘maşer yerine’ demiştir.”⁷⁴⁵

Urve> Zührî> Ma'mer (Maktû')

“Allâh'ın (...Yurtlarından ilk haşr esnâsında...) âyeti hakkında: Zührî demiştir ki: ‘Onlar Nadır oğullarıdır. Peygamber (s.a.v) onlarla savaştı. Tâ ki sürgün edilmeleri hususunda onlarla sulh yaptı ve silâh dışında develerin taşıyabileceği kadarını götürebilmelerine izin vererek onları Şâm'a sürdü. Onlar daha önce hiç sürgün edilmemiş bir kabîle idi. Allâh sürgünü onların kaderine yazdı. Şâyet bu olmasaydı dünyada onlara ölüm ve esâretle azâb ederdi. Allâh'ın (...ilk haşr esnâsında...) sözünün açıklamasına gelince: Onların sürgünü Dünyâ'da Şâm'a yapılan ilk haşr idi.”⁷⁴⁶

Hasan el-Basrî> Avf> İbn Ebî Adî> İbn Beşşâr

“Rasûlullâh (s.a.v) Nadır oğullarını sürünce ‘Gidin. Bu ilk haşrdır. Biz de ardından (gelcez)’ dedi.”⁷⁴⁷

⁷⁴⁴ Bu rivâyet Abdurrezzâk'ın *Musannef*’inde geçtiği gibi tefsirinde de geçmektedir. Bkz. Abdurrezzâk, *et-Tefsîr*, nşr. M. Muhammed Abde, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrût 1998, c. III, s. 296.

⁷⁴⁵ حدثنا أبي حدثنا ابن أبي عمر حدثنا سفيان عن أبي سعيد عن عكرمة عن ابن عباس قال: "من شك في أن أول المحشر هاهنا ليتل هذه الآية (هو) الذي أخرج الذين كفروا من أهل الكتاب لأول الحشر) قال لهم رسول الله ﷺ : اخرجوا قالوا: إلى أين قال: إلى أرض المحشر" (İbn Ebî Hâtîm, *Tefsîru'l-Kurâni'l-Azîm*, nşr. E. M. Tayyib, Mektebetü Nezzâr, Suûd 1998, c. X, s. 3345.) İbn Abbâs (v. 68) sahâbîdir. İkrime (el-Berberî, 21-105) haricîlerden olduğu için çok eleştirilmiş, bu sebeple birçok kişi onu zayıf görmüştür. Ancak Buhârî, Nesâî ve daha başkaları onun sika olduğunu söylemiştir. (İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, c. VII, s. 266-270) Ebû Saîd (el-Bakkâl, el-Kûfî, ?-?) ittifakla zayıf görülmüştür. (İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, c. IV, s. 79, 80.) Süfyân b. Uyeyne'nin (el-Kûfî, 107-198) durumu Huzeyfe b. Esîd (C) rivâyetinde işlenmişti. İbn Ebî Ömer (Muhammed b. Yahyâ, ?-241) güvenilir kabul edilmiştir. (Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, c. XXVI, s. 201.) Bu rivâyet Ebû Saîd'ten ötürü zayıftır.

⁷⁴⁶ عن معمر عن الزهري في قوله (تعالى) 'من ديارهم لأول الحشر' قال: هم بنو النضير قاتلهم النبي ﷺ حتى صالحهم رسول الله ﷺ على الجلاء إلى الشام على أن لهم ما أقلت الإبل من شئ إلا الحلقة والحلقة السلاح وكانوا من سبط لم يصيبهم جلاء فيما خلا وكان الله قد كتب عليهم فأجلاهم الجلاء ولولا ذلك لعذبهم في الدنيا بالقتل والسبي وأما قوله تعالى 'أول الحشر' فكان جلاءهم ذلك أول الحشر في الدنيا إلى الشام (Abdurrezzâk, *el-Musannef*, c. V, s. 357.) Urve (İbnü'z-Zübeyr, 23-94) (İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, c. VII, s. 182.) Zührî (el-Kurayşî, 51-124) ve Ma'mer'in (es-San'ânî, 95-153) durumu Ebû Hureyre (A) rivâyetinde işlenmişti. Bu hâdis Abdurrezzâk'ın *Tefsîr*’inde Zührî'ye, Hâkim'in *Müstedrek*’inde Hz. Âişe'ye nisbet edilmektedir. (Bkz. Abdurrezzâk, *Tefsîru Abdurrezzâk*, c. III, s. 296; Hâkim, *el-Müstedrek*, c. II, s. 525.) Hadîsin h. Âişe'ye nisbeti sadece *Müstedrek*’te geçmektedir. Hadîs maktû' ve sahih olmalıdır.

⁷⁴⁷ حدثنا ابن بشار ثنا ابن أبي عدي عن عوف عن الحسن قال بلغني أن رسول الله ﷺ لما أجلي بني النضير قال "امضوا فهذا أول الحشر وإنا على" (Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, c. XXIII, s. 263.) Hasan (İbn Yesâr, el-Basrî, 21-110) Hüccet olduğu, ancak mürsel rivâyetlerinin zayıf olduğu kaydedilmiştir. (Zehebî, *Siyer*, c. IV, s. 572.) Avf (el-A'râbî, el-Basrî, ?-146) sika ve sadûk olarak nitelenmiştir. (Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, c. XX, s. 440.) İbn Ebî Adî'nin (el-Basrî, 120-194) durumu Enes (B) rivâyetinde işlenmişti. İbn Beşşâr'ın (Bundâr, el-Basrî, 90-152) sika olduğunu söyleyenler olduğu gibi sadûk veya zayıf olduğunu söyleyenler de vardır. (Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, c. XXIV, s. 516, 517.) Hadîs Hasan el-Basrî tarafından irsâl edildiği için zayıf bir hadistir.

Yukarıdaki dört görüşten İlkinin Kelbî'ye nisbeti sahîh olabilir. Lâkin İbn Abbâs'a nisbetinin yukarıda verilen İbn Abbâs rivâyetiyle uyuşmadığı görülmektedir. Zira bu rivâyette ilk defâ sürüldüklerinden bahsedilmemektedir. Aynı şekilde bunun çoğunluğun görüşü olduğu sadece Râzî tarafından iddiâ edilmek te buna dair tefsîr kitaplarında herhangi bir veriye rastlanılmamaktadır.

İbn Abbâs'a nisbet edilen İkinci görüşün de bu rivâyetle uyuşmadığı görülmektedir. Zira bu rivâyette ikinci haşrın Hayber'den gerçekleşen sürgün olduğuna dair bir ifâde bulunmamaktadır.

Üçüncü görüşün Urve ve Zührî'ye nisbeti kapalıdır. Zira Urve'nin "Onların sürgünü Dünyâ'da Şâm'a yapılan ilk haşr idi." sözü bu sürgünün ilk haşr olduğu ve Dünyada gerçekleştiği şeklinde yorumlanırsa bu durumda iddiâ edildiği gibi ikinci haşrın kıyâmet gününde Şâm'a gerçekleştirilen haşr olması gerekecektir. Eğer bu söz, onların sürgünün Dünyâ'da Şâm'a yapılan ilk haşr olduğu şeklinde yorumlanırsa Dünya'da Şâm'a doğru yapılacak ikinci haşrın olması gerekmektedir ki bu durumda Zührî ve Urve dördüncü yorumu benimsemiş olacaktır. Son mânâ daha uyumlu gözükmemektedir. Nitekim dördüncü yorumu savunan müfessirlerin delil olarak Zührî'nin sözü ve Katâde'nin hadîsini naklederek iki hadisi birbirinin tamamlayıcısı olarak görmeleri onların da bu şekilde anladığını göstermektedir. Zira ilkinde Nadır oğullarının sürgününden, ikincisinde ise ateşin dünyâda iken haşretmesinden bahsedilmektedir. Dolayısıyla üçüncü görüşü Zührî ve Urve'ye nisbet etmek doğru olmamalıdır. Aynı şekilde bu görüşü Hasan el-Basrî'ye nisbet etmek te problemlidir. Zira ondan rivâyet edilen hadîsten böyle bir mânâ anlaşılmamaktadır.

Dördüncü görüşün de Katâde'ye ve İbn Amr'a nisbeti doğru olmamalıdır. Zira onlar sadece bir ateşin çıkacağına ve bu ateşin insanları haşredeceğine dâir hadis rivâyet etmişlerdir. Bu haşrın ikinci, birincisinin ise Nadiroğullarının sürgünü olduğuna dâir bir ifâdeleri bulunmamaktadır. Katâde'den gelen rivâyet sonraki tefsir kitaplarında "ikinci haşr doğudan çıkacak ateş..." şeklinde değiştirilmiş olmalıdır⁷⁴⁸. Esâsen bu görüşü savunanlar, ilk dönem müfessirlerden Abdurrezzâk ve Taberî'dir⁷⁴⁹. Bu müfessirler, bu sonuca az önce anlatıldığı gibi yukarıda aktarılan merviyât arasından Zührî ve Katâde'nin hadislerini birleştirerek ulaşmışlardır⁷⁵⁰.

⁷⁴⁸ Bu değişimi ilk yapanın Vâhidî (v. 468/1076) olduğu gözlemlenmektedir. Bkz. Vâhidî, *et-Tefsîru'l-lasât*, c. XXI, s. 364.

⁷⁴⁹ Abdurrezzâk, *Tefsîru Abdurrezzâk*, c. III, s. 296; Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, c. XXIII, s. 263.

⁷⁵⁰ Abdurrezzâk ve Taberî'den sonra bu görüşü İbnu'l-Faras ve Kurtûbî'de tercih etmiştir. Müfessirler arasında bu dört kişi dışında bu görüşler arasında bir tercihte bulunan olmamıştır. Bu dört müfessir de dördüncü görüşü tercih etmiştir. Diğer müfessirler ise sadece ihtilafları zikretmişlerdir. Bkz. Abdulmunim İbnu'l-Faras, *Ahkâmu'l-Kurân*, nşr. Tâhâ b. Ali, Dâru İbn Hazm, Beyrût 2006, c. III, s. 539; Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kurân*, nşr. Ahmed el-Berdûnî, Dâru'l-kütübî'l-misriyye, Kâhire 1964, c. XVIII, s. 2.

Bu dört yorumda ortak nokta sözkonusu âyette yer alan ‘ل’ harfî cerrinden aslî mânâsı yerine “عند” (esnâsında) mânâsı⁷⁵¹; “حشر” kelimesinden de sürgün mânâsının alınmasıdır. “أول” ifâdesi ise birinci yorumda ‘ilk’, son üç yorumda ‘birinci’ anlamında kullanılmıştır.

Meşhûr *Sihâh* yazarı Cevherî (v. 400/1009) “حشر” kelimesinin toplama ve toplanma (جمع) anlamına geldiğini söylemektedir⁷⁵². Yine bir sözlük yazarı olan İbn Fâris (v. 395/1004) ise lügat ehlinin haşrı, sürerek toplama (الجمع مع سوق) olarak tanımladığını ifâde etmektedir⁷⁵³. Bu tanımlamalara bakıldığında ‘sürüklenme’ mânâsını içermekle birlikte haşrın esas mânâsının toplama ve toplanma olduğu görülmektedir. Ancak bu yorumları yapanlar haşrın asıl mânâsı olan toplanma mânâsını gözardı etmişlerdir. Ayrıca haşrın ‘sürüklenme’ mânâsı Enes (B) rivâyetinde yer alan “تحشر...إلى المغرب” ifâdesinde olduğu gibi çoğunlukla kendinden sonra “إلى” harfî cerrinin bulunduğu yerlerde hissedilmektedir. Âyetteki haşr kelimesinden sonra ise böyle bir harfî cerr bulunmamaktadır. Kaldıkı sürgün mânâsını âyetin başında geçen “أخرج” fiili karşılamaktadır. Onların verdiği mânâyâ göre âyet “O, ehli kitaptan inkâr edenleri ilk sürgün yânî ilk çıkarma esnâsında yurtlarından çıkarandır.” şeklinde olmaktadır ki bu da çıkarmanın çıkarma esnâsında gerçekleşeceği gibi bozuk bir mânâ ifâde eder. Bununla birlikte âyette haşr belli bir gruba nisbet edilmemekte, genel bir ifâdeyle kullanılmaktadır. Âyetlerde ve hadîslerde; kayıtlanmadan gelen ‘haşr’ ifâdelerinin sıradan bir toplanma için değil, bütün mahlûkatın toplanması için kullanıldığı gözlemlenmektedir. Birinci, üçüncü ve dördüncü yorumda ilk haşrın Yâhûdîler’den belli bir gruba tahsis edilip, ikinci haşrın bütün insanları kapsıyacak şekilde getirilmesi ise ayrı bir zorlamadır⁷⁵⁴.

Âyetin mânâsının anlaşılması için açıklanması gereken bir diğer yer “ل” harfî cerridir. Zira ifâde edildiği gibi bu yorumları yapanlar bu harfî cerrî aslî mânâsı olan ta’lîl (için) mânâsında değil, “عند” (esnâsında) mânâsında anlamışlardır⁷⁵⁵. Buna göre âyetin mânâsı “O, ehli kitaptan inkâr edenleri insanların ilk toplanmaları esnâsında yurtlarından çıkarandır.” şeklinde olur ki Yahûdîler’in sürgünü esnâsında bu şekilde bir haşr meydana gelmemiştir. Şu halde bu harfî cerrden farklı bir mânâ kastedilmiş olmalıdır. ‘dönme’, ‘akma’, ‘gıtme’ ve ‘götürme’ gibi fiilerden sonra gelen ‘ل’ harfî cerrî çoğu zaman “إلى” anlamına gelir. “كل يجرى

⁷⁵¹ Zemahşerî burada geçen ‘ل’ harfî cerrinin “يا ليتنى قدمت لحياتي” (keşke hayâtta iken bir şeyler yapmış olsaydım. (Fecr: 24)) âyetinde olduğu gibi “عند” mânâsına geldiğini söylemektedir. (Mahmûd b. Amr ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf ‘an hakâiki ğavâmidî’t-Tenzîl*, Dâru’l-kitâbi’l-‘arabî, Beyrût 1986, c. IV, s. 499.) Beyzâvî ‘ل’ harfî cerrinin bu mânâsını dört yoruma da uygulamıştır. Bkz. Abdullâh b. Ömer el-Beyzâvî, *Envâru’t-Tenzîl ve esrâru’t-te’vîl*, nşr. M. Abdurrahmân Maraşlı, Dâru ihyâi’t-türâsi’l-‘arabî, 1997, c. V, s. 198.

⁷⁵² Cevherî, *Sihâh*, c. II, s. 630.

⁷⁵³ İbn Fâris, *Mu’cemu mekâyisi’l-luġa*, c. II, s. 66.

⁷⁵⁴ Nitekim günümüz müfessirlerinden İbn Âşûr (v. 1973) bu çelişkiden kaçınmak için ikinci görüşü tercih etmiş yânî her iki haşrı da Yahûdîlerle alâkalandırmıştır. Muhammed b. Muhammed İbn Âşûr, *et-Tahrîr vet-Tenvîr*, ed-Dâru’t-Tunûsiyye, Tûnus 1984, bkz. c. XXVIII, s. 68.)

⁷⁵⁵ Buradaki harfî cerrin aslî mânâsında olduğunu söyleyen de vardır. İsmâil Hakkı, *Rûhu’l-beyân*, Dâru’l-fikr, Beyrût, c. IX, s. 418.

”ولو ردوا لعادوا لما نهوا عنه“ (Ra’d: 2) âyeti ile ”لأجل مسمى“ (Hepsi belirtilen ecele doğru akar.) (Şâyet geri döndürülseler yasaklandıkları şeylere geri dönerler) âyeti bunun örneklerindendir⁷⁵⁶. ‘Çıkarma’ fiili de burada ‘gönderme’ anlamında kullanılmıştır. Dolayısıyla âyetteki ‘ل’ harfi cerrinin de bu mânâda olması kuvvetle muhtemeldir. Nitekim bu harfi cerrin mukâbilinde gelen ”من ديارهم“ ifâdesindeki ”من“ harfi cerri bu uyumu pekiştirmektedir. Lâkin bu durumda ilk haşrdan, ilk haşredilecekleri yerin kastedilmesi gerekecektir. Buna göre âyetin mânâsı ”O, ehli kitaptan inkâr edenleri yurtlarından ilk toplanmaya yânî ilk toplanacakları yere çıkarandır.“ şeklinde olacaktır. Nitekim İbn Abbâs’tan aktarılan rivâyette de âyetteki haşr, haşr yeri olarak alınmıştı (من شك في أن أول المحشر...). Aynı şekilde İbn Abbâs’ın âyetin tefsirinde, Rasûlullâh’ın (s.a.v) onlara ‘mahşer yerine’ (إلى أرض المحشر) gitmelerini emretmesine dâir getirdiği rivâyet âyetteki harfi cerrden ”إلى“ mânâsını anladığını göstermektedir. İşte Enes b. Mâlik’ten Hammâd b. Seleme kanalıyla rivâyet edilen ”...İnsanları haşredecek olan ilk şey; insanları doğudan batıya doğru (sürükleyerek) haşredecek (toplayacak) olan bir ateştir...“ hadisinde anlatılmak istenen şey de bu olmalıdır. Yani hadiste âyete muvâfık bir şekilde ilk haşreden şeyden dolayısıyla ilk haşrdan bahsedilmiş olmalıdır⁷⁵⁷. Bunun daha açık bir ifâdesi İbn Amr (Ü) rivâyetinde görülmektedir. Bu hadîste ”*İlk haşra gelince bu insanları götüren bir ateştir.*“ ifâdesi geçmektedir. İbn Amr (U) rivâyetinde ”إليها المحشر و منها المنشر“ (haşr orayadır, diriliş oradandır.)⁷⁵⁸ ifâdesi de ilk haşrın varlığına delâlet etmektedir. Zira bu ifâdeden dirilişin haşrdan sonra gerçekleşeceği anlaşılmaktadır ki bu da bu haşrın kıyâmet günündeki haşrdan önce olacağını göstermektedir⁷⁵⁹. Esâsen ateş rivâyetlerinin çoğu zımnen ilk haşrı desteklemektedir. Zira bu rivâyetlerin çoğunda, haşredici olduğu ifâde edilen ateşler kıyâmet alâmeti olarak vasıflanmıştır ki bu da bu ateşlerin ve dolayısıyla bu haşrın kıyâmet öncesinde gerçekleşeceğini göstermektedir.

⁷⁵⁶ İbn Hişâm Abdullâh b. Yûsuf, *Muğni’l-lebîb ‘an kütübi’l-e’arîb*, nşr. M. A. Hamdullâh, Dâru’l-fikr, Dımeşk 1985, s. 280.

⁷⁵⁷ Enes (B) rivâyetinin Hammâd b. Seleme tarikiyle gelen metnin bu mânaya geleceğini bir tek Münâvî (v. 1031/1622) ifâde etmiştir. (Muhammed Abdurraûf el-Münâvî, *Feyzu’l-kadîr şerhu’l-Câmi’s-sağîr*, el-Mektebetü’t-ticâriyyetü’l-kübrâ, Mısır 1356, c. III, s. 86.) Onun dışında hadîsin bu tarikine âit metni şerh eden dahi bulunmamaktadır. Bu ifâdedeki ‘ilklik’ mânâsı zâhirine uygun şekilde ateşe verildiğinde hadîs doğu ateşinin diğer ateşlerden önce haşredeceği anlamına gelecektir. Lâkin biz bu ifâdede Münâvî’nin de anladığı gibi bir yer değişikliği (kalp) olduğunu düşünüyoruz. Yâni ‘ilk haşreden’ ifâdesinden maksat ilk haşr olmalıdır. Aynı şekilde İbn Abbâs’ın sözünde yer alan ‘ilk haşr yeri’ insanların ilk kez haşredilecekleri yer anlamında olmalıdır.

⁷⁵⁸ Şâm bölgesi Ebû Zerr’den gelen bir rivâyette de haşr ve diriliş yeri (أرض المحشر والمنشر) olarak geçmektedir. Meymûne’den gelen bir rivâyette de, Şâm bölgesinin merkezinde yer alan Beytü’l-Makdis hakkında bu ifâde kullanılmaktadır. Bkz. Bezzâr, *el-Müsneid*, c. IX, s 382; İbn Hanbel, *el-Müsneid*, c. XLV, s. 597, 598.

⁷⁵⁹ Nitekim Şâm’ın fazîletleri hakkında yazılan kitaplarda da bu ifâde bu şekilde yorumlanmıştır. Örneğin bkz. İbn Receb, *Fezâilu’s-Şâm*, 232.

3.2.4. Ateşlerin Ulaşacağı Yerler

Ebû Hureyre (A) rivâyetinde Hicâz ateşinin Busra'ya; Yemen rivâyetlerinde Yemen ateşinin Şâm'a; Enes (B) rivâyetinde doğu ateşinin batıya; İbn Amr (U) rivâyetinde batı ateşinin Arîş bölgesine; Ebû Hureyre (T) rivâyetinde batı ve doğu ateşlerinin Münbiç'e ve yine İbn Amr (U) rivâyetinde Konstantiniyye ateşinin Seyhân ve Ceyhân arasında bir boğaza ulaşacağı ifâde edilmektedir.

Busrâ: Şâm bölgesinde Dımeşk ilçelerinden Havrân ovasında bulunan bir kasabadır⁷⁶⁰.

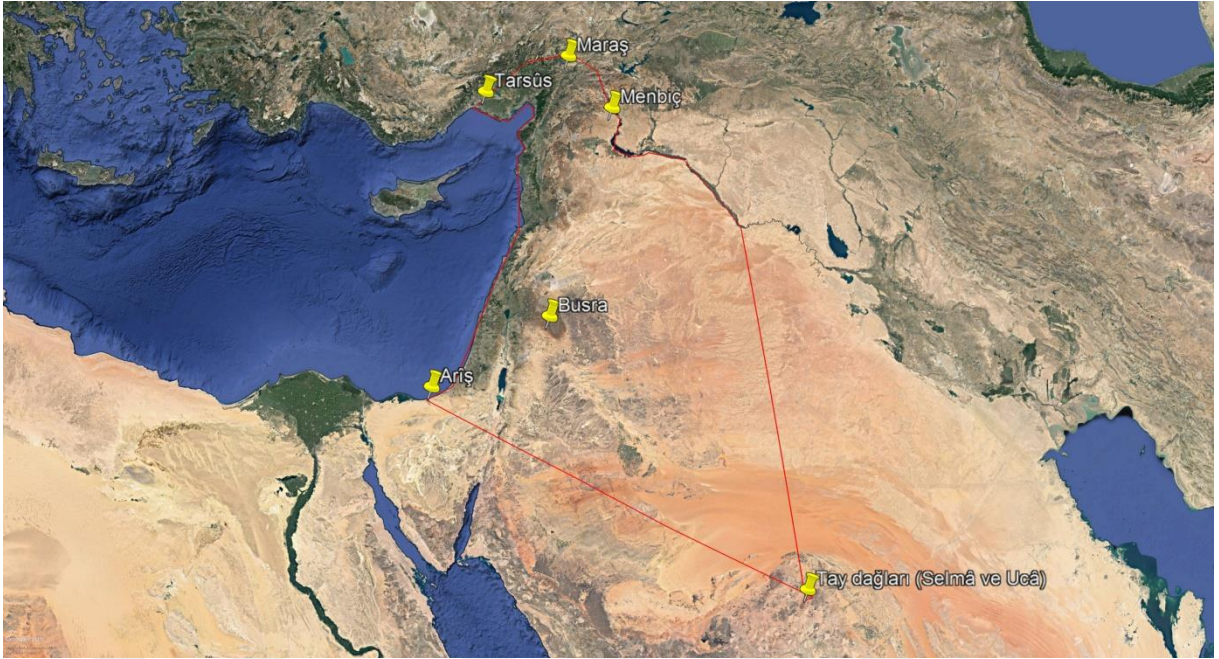
Şâm: Uzunluğu Fırat nehrinden Mısır'da bulunan Arîş şehrine kadar, genişliği ise necd bölgesinde bulunan Tay dağlarından Akdenize kadar olan yerdir. Kuzeyde Maraş, Adana ve Tarsus bölgelerini de kapsadığı ifâde edilmiştir⁷⁶¹.

Görüldüğü gibi İbn Amr (U) rivâyetinde batı ateşinin ulaşacağı yer olarak anlatılan Arîş bölgesi Şâm'ın sınırı kabûl edilmektedir. Ebû Hureyre (T) rivâyetinde hem doğu hem batı ateşlerinin ulaşacağı yer olarak anlatılan Münbiç şehri de yine Şâm sınırında yani fırat nehrinin hemen yanında bulunmaktadır. Dolayısıyla Enes (B) rivâyetinde yine doğu ateşinin ulaşacağı yer olarak anlatılan batı ifâdesinden de maksat Şâm bölgesi olmalıdır. Nitekim İbn Amr (U) rivâyetinde doğu ateşinin ulaşacağı yer 'batı' yerine 'Şâm' olarak ifâde edilmiştir. Ayrıca Medîne âhâlisinin Şâm bölgesini 'batı' olarak isimlendirdikleri bilinmektedir⁷⁶². Yine İbn Amr (U) rivâyetinde Konstantiniyye ateşinin ulaşacağı yer olarak anlatılan Seyhân ve Ceyhân nehirleri Şâm bölgesinin sınırı kabûl edilen Tarsus civârındadır. Lâkin diğer ateşlerin menzillerinin aksine Hicaz ateşinin ulaşacağı belirtilen Busrâ Şâm bölgesinin biraz içlerinde bulunmaktadır. Fakat hadîste Busrâ'ya ulaşacağı değil, Busrâ'yı aydınlatacağı geçmektedir. Dolayısıyla Hicâz ateşinin Busra'ya ulaşmadığı, sadece Şâm sınırına ulaşip Busrâ'yı aydınlatacağı söylenebilir.

⁷⁶⁰ Hamevî, *Mu'cemü'l-buldân*, c. I, s. 441.

⁷⁶¹ Hamevî, *Mu'cemü'l-buldân*, c. III, s. 312.

⁷⁶² İbn Recep, *Fezâilu's-Şâm*, 176.

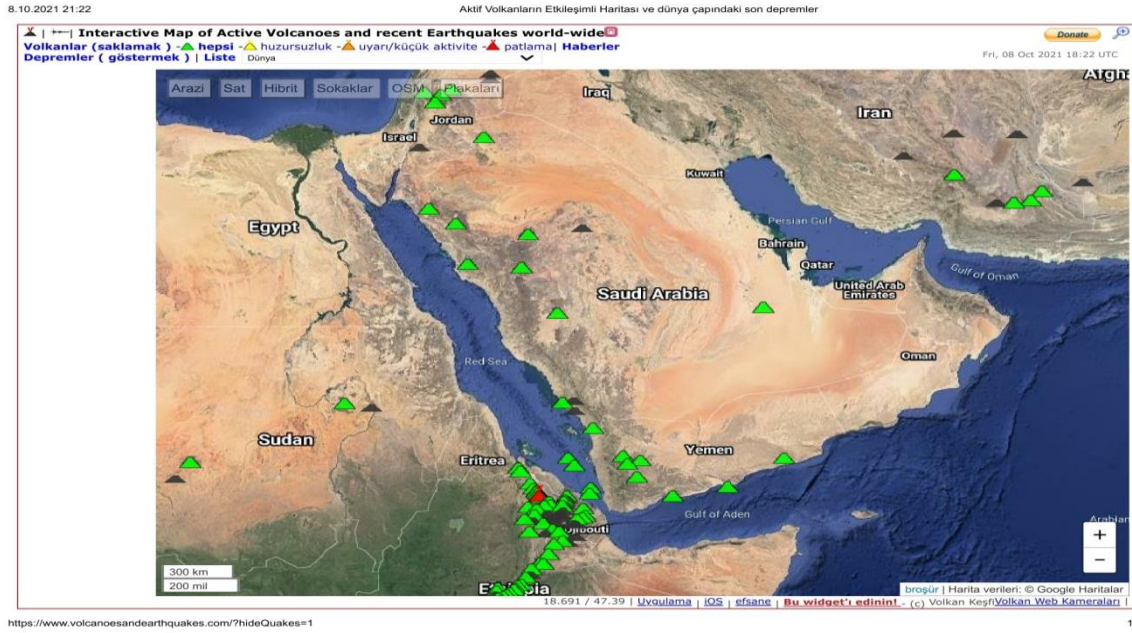

Harita 3. 27 Şâm ve Busrâ⁷⁶³

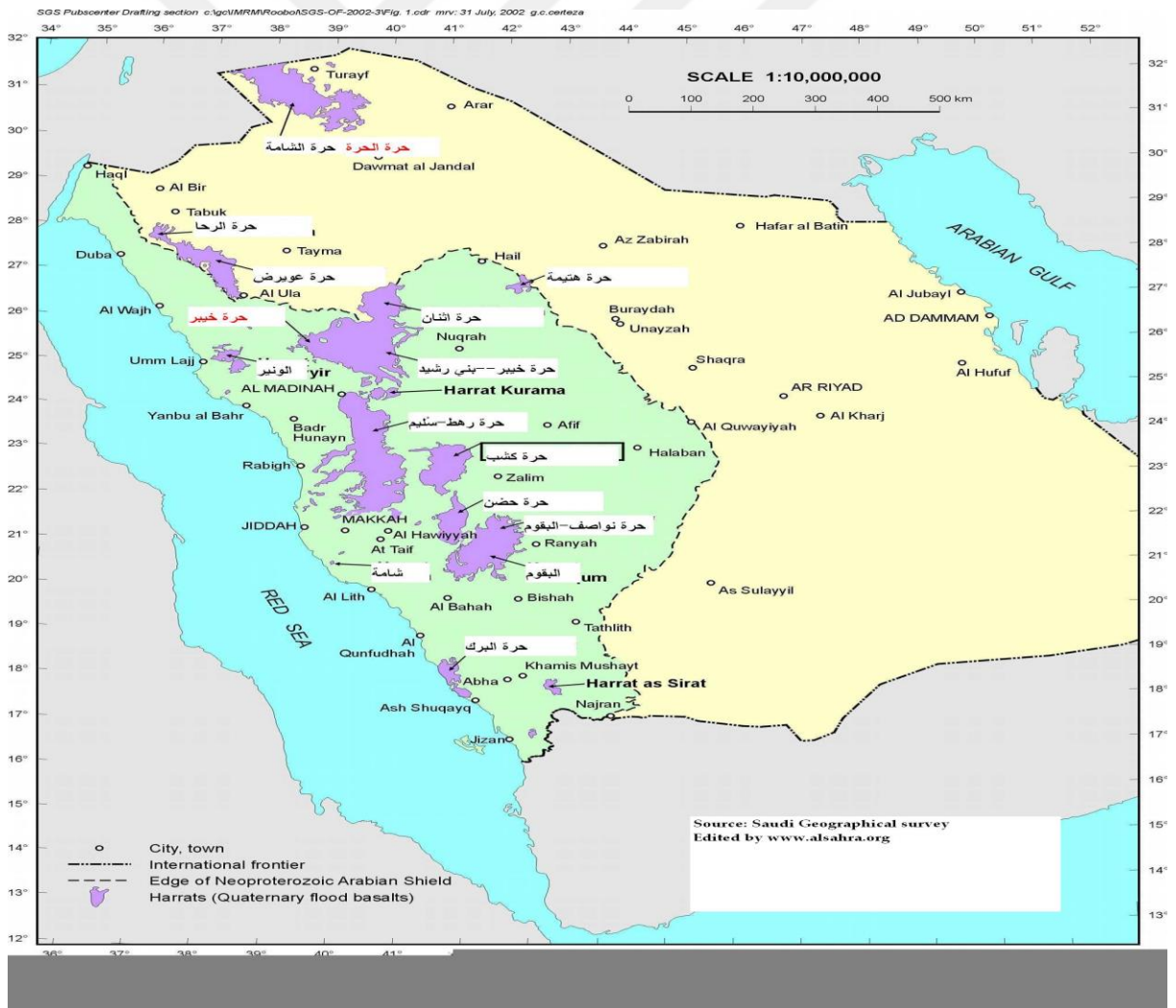
Ancak ateşin Şâm sınırına ulaşması birçok hadîs şârihinin dediği gibi ateşin hadislerde belirtilen yerlerden çıkıp Busra'ya kadar ilerlemesi anlamında değil, bu yerlerde oluşan patlamanın Hicaz'da bulunan diğer volkanik dağları ve nihâyetinde Hicâz bölgesinin sonu olan Şâm bölgesine yakın yerlerde ki volkanik dağları tetikleyip, bu şekilde Busra'yı aydınlatması olarak yorumlanması gerekir. Zira Hicâz bölgesinin neredeyse Şâm'ın sınırına kadar volkanik alanlarla kaplı olduğu haritalardan açıkça görülmektedir⁷⁶⁴. Nitekim Ebû Hureyre (A) rivâyetinde bir yer belirtilmeden genel olarak Hicâz denilmesinin sebebi bu volkanik bölgelerin tümünün aktif hâle geçeceği olmalıdır. Bazı rivâyetlerde bir takım yerlerin belirtilmesi buraların daha aktif olacağı ve merkez görevi göreceğinden kaynaklı olmalıdır. Hattâ bu patlamanın ilk merkezinin Yemen olduğu ve sonrasında gidiş güzergâhında bulunan Hicâz volkanik bölgelerini aktif hâle getireceği daha olası gözükmemektedir. Nitekim Ömer (F1), (F2) ve Ka'b (D2) rivâyetlerinde, Yemen ateşinin Hicâz ateşinde olduğu gibi Busrâ'da ki develerin boyunlarını aydınlatacağı, İbn Amr (U) rivâyetinde ise Busra'ya ulaşacağının ifâde edilmesi bu ihtimâli güçlendirmektedir. Yemen ve Hicâz ateşlerinin Huzeyfe b. Esîd (L) rivâyetinde berâber zikredilmeleri ve bu rivâyette ilk sırada Yemen ateşinin, ikinci olarak Hicâz ateşinin zikredilmesi de bu ihtimâli güçlendiren bir diğer karînedir.

⁷⁶³ https://earth.google.com/web/@32.50030406,37.89835469,2236143.40401906a,0d,35y,0.8778h,0t,0r?utm_source=earth7&utm_campaign=vine&hl=tr (12.10.2021)

⁷⁶⁴ Nitekim jeolog Zağlûl Neccâr Hicaz, Ürdün ve Filistin bölgelerinin volkanik konilerle kaplı olduğunu ve bunun Ebû Hureyre rivâyetine uygun olmasının peygamberin mucizelerinden olduğunu söylemiştir. Velîd Nûr, *el-Muhtasarü'l-kavîm fî delâilî nübüvveti'r-Rasûli'l-kerîm*, s. 111.

Harita 3. 28 Yemen ve Hicâz bölgesinde (08.10.2021) târihinde aktif olan volkanlar⁷⁶⁵

Harita 3. 29 Hicâz bölgesindeki volkanik alanlar (mor renkli alanlar)⁷⁶⁶

⁷⁶⁵ <https://www.volcanoesandearthquakes.com/?hideQuakes=1> (8.10.2021)

Söz konusu bu ateşin Busrâ'yı aydınlatmasının Busrâ'nın hemen yanında ki volkanik bölgeyi harekete geçirmesi sûretiyle de gerçekleşeceği düşünülebilir. Zira Busrâ'nın yanında yoğun şekilde volkanik koniler bulunmaktadır⁷⁶⁷. Ancak bu alan Şâm bölgesi içerisindedir. Ayrıca Hicâz'da ki volkanik alanla bu alan arasında uzun bir kopukluk görünmektedir.

Harita 3. 30 Busra'nın Yanında Bulunan Volkanik Bölge⁷⁶⁸

⁷⁶⁶ https://ar.wikipedia.org/wiki/%D9%82%D8%A7%D8%A6%D9%85%D8%A9_%D8%A7%D9%84%D8%A%D8%B1%D8%A7%D8%AA_%D9%81%D9%8A_%D8%A7%D9%84%D8%B3%D8%B9%D9%88%D8%AF%D9%8A%D8%A9#/media/%D9%85%D9%84%D9%81:Harrart.jpg (11.10.2021)

⁷⁶⁷ H. 654'te Medîne'de çıkan ateşin Busra'dan görüldüğüne dâir gelen nakil bu bağlamda değerlendirilebilir. Yâni volkanlar arasındaki bağlantıdan ötürü Medîne'deki patlamayla beraber Busra'nın yanındaki volkanlardan biri harekete geçmiş olabilir. Medîne'deki patlamadan önce Yemen'deki volkanlardan birinin harekete geçmesi yine bu bağlantı sebebiyle olmalıdır.

⁷⁶⁸ https://earth.google.com/web/@32.62932503,37.14635545,269675.17791505a,0d,35y,359.4763h,0t,0r?utm_source=earth7&utm_campaign=vine&hl=tr (13.10.2021)

Harita 3. 31 Hicâz bölgesinin Sonunda Bulunan Volkanik Bölgeyle (Harratü'r-Rahâ) Busra'nın Yanında Bulunan Volkanik Bölgenin (Harratü's-Şâme) Arasındaki Uzaklık (500 km)⁷⁶⁹

Netice olarak, İbn Amr (U) rivâyetinde belirtildiği gibi âhir zamanda Dünyânın birçok bölgesinden ateşler çıkacaktır. Bunlar arasından özellikle doğu, batı, Yemen, Hicâz ve Konstantiniyye ateşleri en büyükleri olacak; doğu ve batı ateşinin kuzey tarafı Münbiç nehrine, batı ateşinin güney tarafı Arîş'e, Konstantiniyye ateşi Tarsus tarafına, Yemen ve Hicâz ateşleri Şâm bölgesinin güneyine ulaşacaktır. Dolayısıyla bu ateşlerin her biri Şâm bölgesinin sınırlarında duracak, içine girmeyecektir.

Şâm bölgesinin âhir zamanda müslümanların sığınak yeri olacağı, bütün mü'minlerin bu bölgeye yerleşeceği ve bu bölgenin Dünyâ'nın diğer bölgelerinden kırk sene kadar sonra yok olacağına dâir gelen rivâyetler bu rivâyetlerin muhtevâsıyla uyuşmakta ve bunları teyid etmektedir⁷⁷⁰.

⁷⁶⁹ https://earth.google.com/web/@29.98127478,37.61562155,2459415.82695358a,0d,35y,0.0836h,0t,0r?utm_source=earth7&utm_campaign=vine&hl=tr (13.10.2021)

⁷⁷⁰ İbn Recep, *Fedâilu's-Şâm*, s. 169, 174, 220.

SONUÇ

Kıyâmete doğru insanları Şâm'a haşredecek bir ateşin çıkacağına dâir rivâyetler arasından Buhârî'nin *Sahîh*'inde geçen ve tartışmaların merkezinde yer alan iki tanesinin en sahîh rivâyetler olduğu bu çalışmada tespit edilmiştir. Bunlardan ateşin Hicâz'dan çıkacağını anlatan Ebû Hureyre (A) rivâyetinin senedinde medâr konumunda bulunan râvîlerin yani Ebû Hureyre, Saîd b. el-Müseyyeb ve Zührî'nin birbirleriyle uzun zaman birlikte oldukları ve bununla beraber her birinin kendi tabakalarının öncüsü ve en hâfızı olarak görüldükleri tespit edilmiş, böylece isnâdın baş tarafının sıhhatinin yüksek derecede olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Rivâyetin devamında yer alan Ma'mer, Şu'ayb, Yûnus ve Ukayl'ın Zührî'nin talebelerinin tabakalarından en güvenilir tabakada yer aldığı ve bununla birlikte Zührî'nin sarayda hadisleri yazdırarak rivâyet etmekle vazifeli olduğunun tespiti neticesinde isnâdın diğer kısmının da sağlam olduğu neticesine ulaşılmıştır.

Ateşin doğudan çıkacağını anlatan Enes b. Mâlik (B) rivâyetinin medâr konumunda bulunan Enes b. Mâlik, Sâbit el-Bünânî, Humeyd et-Tavîl ve Hammâd b. Seleme'nin güvenilir ve birbirleriyle uzun zaman birlikte oldukları tespit edilmiştir. Senedin diğer kısmında yer alan râvîlerin de güvenilir olduğunun tespit edilmesiyle hadîsin sahîh olduğu neticesine ulaşılmıştır. Enes b. Mâlik (B) rivâyetinin Hammâd tariklerinde "ilk haşredici şey" Humeyd tariklerinde "ilk alâmet" şeklinde oluşan farklılığın çözümü bağlamında Humeyd'in güvenilir olsa da hata yapan bir râvî olduğunun tespiti, Hammâd'ın ise hata yapan bir râvî olmakla birlikte özellikle Sâbit'ten aldığı rivâyetlerde münekkitlerin ittifakıyla çok güvenilir olduğunun tespiti neticesinde Hammâd tariklerinin Humeyd tariklerine nispeten daha sahîh olduğu veya Hammâd tariklerinin mahfuz, Humeyd tariklerinin şâz olduğu neticesine ulaşılmıştır. Bununla birlikte Buhârî'nin kitabında Hammâd tarîki yerine Humeyd tarîkini zikretmesinin sebebi araştırıldığında onun Hammâd'ın rivâyetlerine güvenilir bir yoldan ulaşamadığı sonucu elde edilmiştir.

Diğer ateş rivâyetlerinin on yedisi merfû', beşi mevkûf, dördü maktû' olmak üzere toplam yirmi beş kadar olduğu tespit edilmiştir. Merfû' olanlardan altısının sahîh, üçünün hasen, altısının zayıf; mevkûf rivâyetlerden birinin sahîh, üçünün zayıf ve başka bir tanesinin de mevzû; maktû rivâyetlerden ise birinin sahîh, birinin hasen, ikisinin zayıf olduğu tespit edilmiştir. Buna göre Ebû Hureyre (A) ve Enes b. Mâlik (B) rivâyetleri dışında toplam sekiz sahîh, dört hasen, on bir zayıf ve üç mevzu' rivâyetin olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Yemen ve Hicaz ateşi rivâyetlerindeki bölgelerin araştırılması neticesinde Kızıldeniz'in Aden şehrine doğru olan taraflarında dünyanın en büyük volkanik yarıklarının bulunduğu tespit edilmiş ve haritalar yardımıyla Hicâz bölgesinin baştan sona volkanik konilerle kaplı olduğu gözlemlenmiştir.

Ebû Hureyre (A) rivâyetinde Hicâz'dan çıkacağı anlatılan ateşin h. 654'te patlayan volkan olduğuna dâir yaygın kanaatin, patlayan volkanın bu hadiste anlatıldığı gibi Busra'yı aydınlatmadığının tespit edilmesi ve volkanik dağın diğer Hicâz rivâyetlerinde geçen Süleym oğulları vâdisi, Ravmân, Verikân, Virâk ve Hubsu Seyel bölgelerinde bulunmadığının haritalarla tespiti neticesinde yanlış olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Yemen ve Hicâz ateşi rivâyetlerinde olduğu gibi doğu ve batı ateşi rivâyetlerindeki bölgeler de aktif volkan haritalarıyla tespit edilmiştir. Buna göre Büyük Okyanusun Avusturalya ve Endonezya'dan Çin'in kuzeyine kadar olan yerlerinin ve Amerika kıtasının batısında güneyinden kuzeyine kadar olan bölgelerin volkanik yarıklarla kaplı olduğu gözlemlenmiştir.

Ayrıca Enes b. Mâlik (B) rivâyetinde doğu ateşinin ilk alâmet olduğunu bildiren Humeyd tarikinın şâz olduğu neticesine isnat üzerinden ulaşıldığı gibi metin üzerinden de ulaşılmıştır. Bu bağlamda doğu ateşinin ilk alâmet olduğunun sahâbe arasında ve Buhârî dışında Kütüb-i sitte musannifleri arasında kabul görmediği neticesine ulaşılmış, hadis şârihlerinin çoğunun ise bunu ancak tevil yoluyla kabul ettiği tespit edilmiştir. Ateşlerin aynı zamanda çıkması gerektiğinin tespitiyle birlikte Humeyd tarîkinin, Yemen ateşinin kıyâmetin son alâmeti olduğunu bildiren Huzeyfe b. Esîd (C) rivâyetiyle de çeliştiği gözlemlenmiş ve araştırmalar neticesinde Yemen ateşinin son alâmet olduğunun bazı ateş rivâyetleriyle desteklendiği ve bunun Buhârî dışında Kütüb-i sitte musannifleri tarafından da kabul gördüğü tespit edilmiştir.

Humeyd tarikinın şâz olduğunun tespiti sonrasında doğu ateşinin ilk haşredici şey olduğunu anlatan Hammâd tarikinın mahfûz olduğu anlaşılmıştır. Bu bağlamda “O, *ehli kitaptan inkâr edenleri ilk haşr yerine doğru yurtlarından sürendir.*” âyetinin ve özellikle İbn Amr (Ü) rivâyeti olmak üzere ateş rivâyetlerinin genelinin Hammâd tarikinde geçen ilk haşr ifâdesiyle uyumlu olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Rivâyetlerde ateşlerin ulaşacağı yerler incelendiğinde, Yemen ateşinin Şâm bölgesine ulaşacağının ifâde edildiği görülmüş, doğu ateşinin ulaşacağı batı bölgesinin de yine Şâm diyârı olduğu tespit edilmiştir. Aynı şekilde Ebû Hureyre (A) rivâyetinde Hicâz ateşinin Busra'daki develerin boyunlarını aydınlatmasından maksadın da, ateşin Şâm bölgesinin güneyine kadar ulaşıp Busra'yı aydınlatması olduğu neticesine ulaşılmıştır.

Ateşler arasındaki bağlantı bakımından Hicâz ateşinin aslının esâsen Yemen ateşi olduğu, bu bölgede gerçekleşecek büyük patlamanın Hicâz bölgesinin güneyinden kuzeyine kadar yer alan birçok volkanik bölgeyi harekete geçirip ardından Şâm bölgesine ulaşacağı neticesine ulaşılmıştır.

Rivâyetlerin genel muhtevâsı açısından Dünyanın doğusundan, batısından ve güneyinden büyük ateşlerin çıkıp, insanları Şâm bölgesinde toplayacağı, bu toplanmanın ilk haşr olacağı, ikinci haşrın ise kıyâmet günü olacağı sonucuna ulaşılmıştır.

KAYNAKÇA

- Abdulgâsî Bedr, *el-Medînetü 'l-münevvere fî ahdi 'z-Zengiyyîn ve 'l-eyyûbîn ve 'l-memâlîk*, 1996.
- Abdullâh b. Sa'd, *Merâtibü Hammâd b. Seleme*.
- Abdümü'mîn b. Abdulhakk, E., *Merâsidü 'l-ittilâ' 'alâ esmâi 'l-emkine ve 'l-bikâ'*, Dâru'l-cîl, 1991 Beyrût.
- Abdumelik b. Habîb, E., *Edebü'n-nisâ'*, nşr. Abdulmecîd et-Türkî, Dâru'l-ğarbi'l-islâmî, 1992.
-*Eşrâtu's-sâ'a ve zihâbu'l-ahyâr ve bakâu'l-eşrâr*, nşr. A. Abdümü'mîn, Edvâu's-selef, 2005.
- Abdürrezzâk, E., *el-Musannef fî'l-hadîs*, nşr. Habîburrahmân el-Â'zamî, el-Meclisü'l-ilmî, Beyrût 1970.
-*et-Tefsîr*, nşr. M. Muhammed Abde, Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, Beyrût 1998.
- Altuntaş, Süleyman, *Kıyâmet Alâmetleri (On Alâmeti Bir Arada Zikreden Rivâyetlerin Tahlîli)*, (yayınlanmamış yüksek lisans tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2007.
- Ebû Bişr, M. E., *el-Künâ ve 'l-esmâ'*, nşr. N. Muhammed el-Faryâbî, Beyrût 2000.
- Ebû Dâvûd, S. E., *es-Sünen*, nşr. Şu'ayb el-Arnâvut, Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, Dîmeşk 2009.
- *Suâlâtü Ebî Dâvûd es-Sicistânî li'l-Îmâm Ahmed b. Hanbel fî cerhi'r-ruvât ve ta'dîlihî*, nşr. Muhammed b. Alî, el-Fârûku'l-hadîse, Kâhire 2001.
- Ebu'l-Kâsım, A. E., *Kabûlu'l-ahbâr ve ma'rifetü'r-ricâl*, nşr. Ebû Amr el-Hüseynî, Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, Beyrût 2000.
- Ebu'l-Maâtî-A. Abderrezzâk-M. Muhammed, *Mevsûatu akvâli'l-Îmâm Ahmed b. Hanbel fî ricâli'l-hadîsi ve ilelihî*, Âlemü'l-kütüb, 1997, c. III, s. 181.
- Ebû Ya'lâ, E. H., *el-Îrşâd fî ma'rifeti ulemâi'l-hadîs*, nşr. M. Saîd Ömer, Mektebetü'r-Rüşd, Riyâd 1988.
- Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Maîn, *Suâlâtü İbn Cüneyd li Ebî Zekerîyyâ Yahyâ b. Maîn*, nşr. A. Muhammed Nûr, Mektebetü'd-dâr, Medîne 1988.
-*et-Târîh (rivâyetü Osmân ed-Dârimî)*, A. Muhammed Nûr, Dâru'l-me'mûn, Dîmeşk.
-*et-Târîh (rivâyetü'd-Dûrî)*, A. Muhammed Nûr, Merkezü'l-bahsi'l-ilmî, Mekke 1979.
- Ebû Zûr'a er-Râzî, *ed-Du'afâ ve 'l-kezzâbîn ve 'l-metrûkûn min ashâbi'l-hadîs*, nşr. Su'dî b.

- Mehdî, İmâdetu'l-bahsil'ilmî, Medîne 1982.
- ed-Dânî, E. O., *es-Sünenü 'l-vâridetü fi 'l-fiten ve ğavâilihâ ve 's-sâ'ati ve eşrâtihâ*, nşr. Rıdâullâh el-Mübârekfûrî, Dâru'l-Âsıme.
- Ed-Dârekutnî, E. A., *es-Sânî mine 'l-Efrâd li 'd-Dârekutnî*(yazma eser).
.....*el-İlelî 'l-vâride fi 'l-ehâdisi 'n-nebeviyye*, nşr. M. er-Rahmân Zeynullâh, Dâru Taybe, Riyâd 1985.
- ed-Dârimî, E. O., *Târîhu Osman b. Saîd ed-Dârimî an Ebî Zekerıyyâ Yahyâ b. Maîn*,nşr. Muhammed b. Alî el-Ezherî, el-Fârûku'l-hadîse, Kâhire 2008.
- el-Ahfeş, E., *Meânî 'l-Kur'ân*, nşr. H. Mahmûd, Mektebetü'l-Hâncî, Kâhire 1990.
- el-Alâî, E. S., *Câmi 'u 't-tahsîl fi ahkâmi 'l-merâsil*, nşr. Hamdî Abdülmecîd, Âlemü'l-kütüb, Beyrût 1986.
- el-Ayâşî, İ., *el-Medîne beyne 'l-mâdî ve 'l-hâdır*, Mektebetü's-sikâfe, Medîne 1972.
- el-Aynî, M., *Meğânî 'l-ahbâr fi şerhi esâmî ricâli meâni 'l-âsâr*, nşr. Muhammed Hasan, Dâru'l-kütübî'l-ilmiyye, Beyrût 2016.
- el-Bâcî, E. S., *et-Ta'dîl ve 't-tecrîh limen harrace lehu 'l-Buhârî fi 'l-Câmi 'i 's-sahîh*, nşr. Ebû Lübâbe Hüseyin, Dâru'l-Livâ', Riyâd 1986.
- el-Beğavî, E. A., *Mesâbîhu 's-sünne*, nşr. Y. Abdurrahmân Maraşlı, Dâru'l-Ma'rife, Beyrût 1987.
-*Mu'cemü 's-sahâbe*, nşr. Muhammed el-Emîn, Mektebetü dâru'l-beyân, Kuveyt.
- el-Bekrî, E. A., *Mu'cemu mâ üstü 'cime min esmâi 'l-bilâd ve 'l-mevâdi*, Âlemü'l-kütüb, Beyrût 1982.
- el-Belhî, A., *Kabûlu 'l-ahbâr ve ma 'rifetü 'r-ricâl*, nşr. Ebû Amr el-Hüseyinî, Dâru'l-kütübî'l ilmiyye, Beyrût 2000.
- el-Beyhakî, E. A., *el-Câmi 'u 'l-musannef fi beyâni şu'abi 'l-îmân*, nşr. A. Abdülhamîd Hâmid, Mektebetü'r-Rüşd, Riyâd 2003.
- *el-Hilâfiyyât beyne 'l-imâmeyni eş-Şâfi'iyyi ve Ebî Hanîfe ve eshâbihî*, Mahmûd b. Abdilfettâh, er-Ravda li 'n-neşri ve 't-tevzî', Kâhire 2015
- *İstidrâkâtü 'l-ba'si ve 'nüşûr*, nşr. A. Âmir Haydar, Dâru'l-fikr, Beyrût 1993.
- *Kitâbu 'l-Ba's ve 'n-nüşûr*, nşr. Ebû Asım eş-Şevâmî, Mektebetü Dâri'l-hicâz, Riyâd 2015.
- el-Beyzâvî, A., *Envâru 't-Tenzîl ve esrâru 't-te'vîl*, nşr. M. Abdurrahmân Maraşlı, Dâru ihyâi't türâsi'l'arabî, 1997.
-*Tuhfetü 'l-ebâr şerhu Mesâbîhi 's-sünne*, nşr. Nûreddîn Tâlib, Vizâratü'l-evkâf ve's şuûni'l-islâmiyye, Kuveyt 2012.

- el-Bezzâr, E. A., *el-Müsned*, nşr. M. er-Rahmân Zeynullâh, Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, Medîne 1988.
- el-Bikâ'î, B. İ., *en-Nüketü'l-vefiyye bi mâfi şerhi'l-elfiyye*, nşr. Mâhir Yâsîn el-Fahl, Mektebetü'r-rüşd, 2007.
- el-Buhârî, E. A., *el-Câmi'u's-sahîhu'l-müsned min hadîsi Resûlillâh sallallâhü 'aleyhi ve selem ve sünenihî ve eyyâmih*, nşr. M. Züheyr b. Nâsır, Dâru tavki'n-necât, 1988.
-*el-Edebü'l-müfred*, nşr. M. Fuâd Abdulbâkî, Dâru'l-beşâiri'l-islâmiyye, Beyrût 1989.
- *el-Kirâa halfe'l-Îmâm*, nşr. Fadlurrahmân es-Sevrî, el-Mektebetü's-Selefiyye, 1980.
-*et-Târîhu'l-kebîr*, Dâiratü'l-maârifî'l-osmâniyye, Haydarâbâd.
-*et-Târîhu'l-evsat*, nşr. M. İbrâhîm, Dâru'l-va'y, Halep, 1977.
- *Halku ef'âli'l-ibâd*, nşr. Abdurrahmân Umeyre, Dâru'l-meârifî's-Su'ûdiyye, Riyâd.
- el-Cevherî, İ., *es-sihâh tâcu'l-luğa ve'l-arabiyye*, nşr. A. Abdulğafûr, Dâru'l-ilm, Beyrût 1987.
- el-Cûzekânî, H., *el-Ebâtîlû ve'l-menâkîr ve's-sihâhü ve'l-meşâhîr*, nşr. Abdurrahmân b. Abd, Dâru's-Sumay'î, Riyâd 2002.
- el-Cürcânî, A. E., *Hâşiyetü'l-Cürcânî alâ Mişkâtî'l-Mesâbîh* (yazma eser).
- el-Fesevî, Y., *el-Ma'rife ve't-târîh*, nşr. Ekrem Ziyâ el-Umerî, Müessesetü'r-risâle, Beyrût 1981.
- el-Halîmî, E. E., *el-Minhâc fî şu'abi'l-îmân*, nşr. H. Muhammed b. Fûde, Dâru'l-fikr, 1979.
- el-Hattâbî, E. H., *Meâlimü's-Sünen*, el-Matbaatü'l-ilmîyye, Halep 1932, c. II, s. 235.
- el-Hamevî, Ş. Y., *Mu'cemu'l-büldân*, Dâru sâdır, 1995 Beyrût.
- El-Herevî, E. İ., *Meşyehatu İbrâhîm b. Tahmân*, nşr. M. Tâhir Mâlik, Mecme'u'l-luğati'l-arabiyye, Dîmeşk 1983.
- el-Hemedânî, M., *el-Emâkin ev ma't-tafaka lafzuh ve'f-teraka müsemmâh*, nşr. Hamd b. Muhammed, Dâru'l-yemâme, 1994.
- el-Heysemî, E. N., *Mecme'u'z-Zevâid ve menbe'u'l-fevâid*, Dâru'l-fikr, Beyrût 1991.
- el-Hicrî, M., *Mecmû'u buldânî'l-Yemen ve kabâilihâ*, Dâru'l-Hikmeti'l-yemâmiyye, 1996.
- El-Humeydî, E. A., *el-Müsned*, nşr. H. Selîm Esed, Dâru's-Sekâ, Dîmeşk 1996.
- el-İclî, E. A., *Ma'rifetü's-sikât min ricâli ehli'l-ilm ve'l-hadîs ve mine'd-du'afâ ve zikri mezâhibihim ve ahabîrihim*, nşr. A. Abdülazîm, Mektebetü'd-dâr, Medîne 1985.
- el-Îrâkî, A., *Şerhu't-tebsira ve't-tezkira*, nşr. Abdullatîf el-Hemîm-M. Yâsîn el-Fahl, Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, Beyrût 2002.
- El-İsfahânî, E. A., *Hilyetü'l-evliyâ ve tabakâtü'l-asfiyâ*, Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, nşr. Saâde Beyrût 1988.

-*Târîhu İsfahân*, nşr. Seyyid Hasan, Dâru'l-kütübil-ilmiyye, Beyrût 1990.
- el-Kârî, A., *el-Mevdûâtü 'l-kübrâ*, nşr. Muhammed Sabbâğ, Müessesetü'r-risâle, Beyrût.
-*Mirkâtü 'l-mefâtîh şerhu Mişkâtü 'l-Mesâbîh*, Dâru'l-fikr, Beyrût 2002.
- el-Kazvînî, Z., *Âsâru 'l-bilâd ve ahhâru 'l-'ibâd*, Dâru Sâdır, Beyrût.
- el-Kelâbâzî, E. A., *el-Hidâye ve 'l-irşâd fî ma 'rifeti ehli 's-sikati ve 's-sedâd*, nşr. Abdullâh el Leysî, Dâru'l-ma'rife, Beyrût 1407.
- El-Keşşî, A., *el-Müntehab min Müsnedi Abd b. Humeyd*, nşr. Mustafa b. el-Advâ, Dâru'l Belensiye 2002.
- *es-Sülâsiyyâtü 'l-vâkıa fî Müntahabi 'l-Müsned* (yazma eser).
- el-Kettânî, E. M., *en-Nazmu 'l-mütenâsir mine 'l-hadîsi 'l-mütevâtir*, nşr. Ş. Hicâzî, Dâru'l kütübi's-silfiyye, Mısır, s. 229.
- el-Kurtûbî, M. Ş., *el-Câmi ' li ahkâmi 'l-Kurân*, nşr. Ahmed el-Berdûnî, Dâru'l-kütübi'l mısriyye, Kâhire 1964.
-*et-Tezkira fî ahvâli 'l-mevtâ ve ulûmi 'l-Âhira*, nşr. es-Sâdık b. Muhammed, Mektebetü dâri'l-minhâc, Riyâd 2004.
- el-Leknevî, M. A., *er-Ref' u ve 't-tekmîl fî 'l-cerh ve 'ta 'dîl*, nşr. Abdulfettâh Ebû Ğudde, Dâru'l-beşâiri'l-islâmiyye, Beyrût 2016.
- el-Makdîsî, E., *Zeylû 'r-Ravdateyn*, nşr. İ. Şemseddîn, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrût 2002.
- el-Makdisî, M., *Şurûtu 'l-eimmeti 's-sitte (Selâsü resâil fîlmi mustalahi 'l-hadîs içerisinde)*, nşr. Abdülfettâh Ebû Ğudde, Mektebetü'l-matbûâtî'l-islâmiyye, Beyrût 2014.
- el-Mâverdî, A., *en-Nüket ve 'l-Uyûn*, nşr. İbn Abdilmaksûd, Dâru'l-kütübi'l-imiyye, Beyrût.
- el-Medînî, A., *Suâlâtü Muhammed b. Osmân b. Ebî Şeybe li Alî b. el-Medînî*, nşr. M. Abdullâh, Mektebetü'l-meârif, Riyâd 1983.
- El-Mervezî, E. N., *el-Fiten*, nşr. Semîr b. Emîn ez-Züheyrî, Mektebetü't-Tevhîd, Kâhira 1991.
- El-Mevsılî, E. A., *el-Müsned*, nşr. H. Selîm Esed, Dâru'l-Me'mûn li't-Turâs, Beyrut 1973 1989.
- el-Minyâvî, M., *Şerhu 'l-Mûkiza*, Mısır 2011.
- el-Mizzî, C. Y., *Tehzîbu 'l-kemâl fî esmâi 'r-ricâl*, nşr. B. Avvâd Ma'rûf, Müessesetü'r-risâle, Beyrût 1980.
- el-Münâvî, M. A., *Feyzu 'l-kadîr şerhu 'l-Câmi 'i 's-sağîr*, el-Mektebetü't-ticâriyyetü'l-kübrâ, Mısır 1356.
- el-Müstağfirî, E. C., *Delâilü 'n-nübüvve*, nşr. A. Fâris, Dâru'n-nevâdir, 2010.
- el-Vâhidî, A., *et-Tefsîru 'l-basît*, İmâdetü'l-bahsi'l-ilmî, Suûd 2009.
- el-Yâfi'î, A., *Mir'âtü 'l-cenân ve 'ibretü 'l-yakzân fî ma 'rifeti havâdisi 'z-zamân*, nşr. Halîl el

- Mansûr, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrût 1997.
- En-Nesâî, E. A., *ed-Du'fâu ve'l-metrûkîn*, nşr. M. İbrâhîm, Dâru'l-va'y, Halep 1976.
-*es-Sünenü'l-Kübrâ*, nşr. H. 'Abdûlmün'im eş-Şelbî, Müessesetü'r-Risâle, Beyrût 2001.
-*Fedâilü's-sahâbe*, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrût.
- *Sünenü'n-Nesâî-el'Müctebâ*, nşr. Abdulfettâh Ebû Ğudde Mektebetü'l-matbûâtü'l islâmiyye, Halep 1986.
- en-Nevevî, Y., *el-Minhâc*, Dâru İhyâi't-türâsi'l-arabî, Beyrût 1392.
- er-Râmehurmûzî, H., *el-Muhaddisü'l-fâsıl beyne'r-râvî ve'l-vâ'î*, nşr. M. Accâc el-Hatîb, Dâru'l-fikr, Beyrût 1983.
- er-Râzî, M. F., *Mefâtihu'l-ğayb*, Dâru İhyâi't-türâsi'l-arabî, Beyrût 1999.
- es-Sa'lebî, A., *el-Keşf ve'l-beyân an tefsîri'l-Kur'ân*, nşr. Ebû Muhammed b. Âşûr, Dâru İhyâi't-türâsi'l-arabî, Beyrût 2002.
- es-Sâlihî, E. M., *Tabakâtu Ulemâi'l-hadîs*, nşr. Ekrem el-Bûşî-İbrâhîm Zeybek, Müessesetu'r risâle, Beyrût 1996.
- es-Safedî, H., *el-Vâfî bi'l-vefiyyât*, nşr. Ahmet el-Arnaût – T. Mustafâ, Dâru İhyâi't-türâsi'l arabî, Beyrût 2000.
- es-Sehâvî, Ş. M., *Fethu'l-muğîs bi şerhi elfiyyeti'l-hadîs*, nşr. A. Hüseyin Ali, Mektebetü's sünne, Mısır 2003.
- es-Semhûdî, A., *Vefâu'l-vefâ bi ahhâri dâri'l-Mustafâ*, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrût 1998.
- es-Silmî, M., *Suâlâtü's-Silmî li'd-Dârekutnî*, nşr. Bir grup araştırmacı, 2006.
- es-Sûfî, M. A., *Âyâtü'l-İllâhi fî neş'eti'l-hayâti ala'l-arzi ve zuhûri'l-insân ve fî'l-bihâri ve'l muhâtâti ve'l-enhâr*, el-Mektebetü'l-asriyye, Beyrût 2008.
- es-Suyûtî, A., *el-Leâli'l-mesnûa fî'l-ehâdisi'l-mevdûa*, nşr. Salâh b. Muhammed, Dâru'l kütübi'l-ilmiyye, Beyrût 1996.
-*Tedrîbü'r-Râvî fî şerhi takrîbi'n-Nevevî*, nşr. E. Muhammed el-Faryâbî, Dâru taybe.
- Eş-Şecerî, Y. E., *el-Emâli'l-hamîsiyye*, nşr. M. Hasan İsmâîl, Dâru'l-kütübil'ilmiyye, Beyrût 2001.
- Eş-Şeybânî, E. A., *el-Âhâd ve'l-mesânî*, nşr. B. Faysal Ahmed, Dâru'r-Râye, Riyâd 1991.
-*el-Evâ'il*, İdâratü'l-mahtûtât ve'l-mektebêti'l-islâmiyye bi vezâreti'l-evkâfi'l küveytiyye, Mektebetü Gazi Husrev Bey; nşr. Muhammed el-Acemî, Dâru'l-Hulefâ, Küveyt.
- Et-Taberânî, E. S., *el-Mu'cemu'l-evsat*, nşr. Târik b. İvazullâh, Dâru'l-hameyn, Kâhire 1995.
- *el-Mu'cemu'l-kebîr*, nşr. H. Abdulmecîd Selefî, Mektebetü İbn Teymiyye, Kâhire

1983.

.....*el-Mu'cemu'l-kebîr li't-Taberânî el-mücelledân es-sâlis aşer ve'r-râbi' aşer*, nşr. Bir grup araştırmacı.

.....*Müsnedü's-Şâmiyyîn*, H. es-Selefi, Müessesetü'r-risâle, Beyrût 1984.

..... *Kitâbu'l-Evâ'il*, nşr. Muhammed Şekûr, Müessesetü'r-Risâle, Beyrût 1983.

et-Taberî, E. M., *Câmi'u'l-beyân fî te'vîli'l-Kur'ân*, nşr. A. M. Şâkir, Müessesetü'r-risâle, 2000.

Et-Tayâlîsî, E. S., *el-Müsned*, nşr. M. Abdulmuhsin et-Türkî, Dâru Hicr, Cîze 1999.

et-Tehânevî, Z. A., *Kavâ'idu ulûmi'l-hadîs*, nşr. Abdulfettâh Ebû Ğudde, Dâru'l-kalem, Beyrût 1976.

et-Tîbî, E., *el-Kâşif an hakâiki's-sünen*, nşr. A. Hendâvî, Mektebetü Nizâr, Mekke-Riyâd 1997.

et-Tirmizî, M., *İlelû't-Tirmizî el-kebîr*, nşr. Subhî es-Sâmerrâî, Âlemü'l-kütüb, Beyrût 1988.

.....*Sünenü't-Tirmizî*, nşr. A. Muhammed Şâkir, Matba'tu Mustafâ el-Bâbî, Mısır 1975.

et-Türbiştî, F. Ş., *el-Müyesser fî şerhi Mesâbihî's-sünne*, nşr. A. Hendâvî, Mektebetü Nizâr, 2008.

Ez-Zehebî, Ş. M., *Dîvânu'd-du'afâ*, nşr. Hammâd b. Muhammed, Mektebetü'n-nehdati'l hadîse, Mekke 1967.

.....*el-Kâşif fî ma'rifeti men lehû rivâye fî'l-kütübi's-sitte*, nşr. M. Avvâme-E. M. Nemr el Hatîb, Dâru'l-kible-Müessesetü ulûmi'l-kurân, Cidde.

..... *el-Muğnî fî'd-du'afâ*, nşr. Nûreddin İtr, İhyâu't-turâsi'l-arabî, Katar 1987.

..... *el-Mûkiza*, nşr. Abdulfettâh Ebû Ğudde, Mektebetü'l-matbûâtî'l-islâmiyye, Halep 1991.

.....*er-Ruvâtü's-sikâtü'l-mütekellemü fihim bi mâ lâ yûcibu'r-redd*, nşr. M. İbrâhîm el Mûsulî, Dâru'l-beşâiri'l-islâmiyye, Beyrût 1992.

..... *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, nşr. Şu'ayb el-Arnaût, Müessesetü'r-risâle, Beyrût 1981.

..... *Târîhu'l-islâm ve vefiyyâtü'l-meşâhî ve'l-e'lâm*, nşr. Beşşâr Avvâd, Dâru'l-ğarbi'l islâmî, 2003.

.....*Tezkiratu'l-huffâz*, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrût 1998.

.....*Tezhîbu tezhîbi'l-kemâl*, nşr. Mecdî Abbâs-Mecdî e-Seyyid, el-Fârûku'l-hadîse, 2004.

..... *Mîzânu'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl*, nşr. A. Muhammed Bîcâvî, Dâru'l-ma'rife, Beyrût 1963.

..... *Zikru men yu'temedü kavluhü fî'l-cerh ve't-ta'dîl*, nşr. Abdulfettâh Ebû Ğudde, Mektebetü'l-matbûâtî'l-islâmiyye, Beyrût 2018.

- ez-Zemahşerî, M., *el-Keşşâf 'an hakâiki ğavâmidî 't-Tenzîl*, Dâru'l-kitâbi'l-'arabî, Beyrût 1986.
- ez-Zerkeşî, M., *en-Nüket alâ mukaddimeti İbn Salâh*, nşr. Zeynü'l-Âbidîn b. Muhammed, Edvâu's-selef, Riyâd 1998.
- Güner, O., *Ebu Hureyre 'ye Yönelik Eleştiriler*, Editör. Erhan Güngör, İnsan Yayınları, İstanbul, 2011.
- Hâkim, E. M., *el-Müstedrek 'ale's-Sahîhayn*, nşr. Mukbil b. Hâdî, Dâru'l-Harameyn, Kâhire 1997.
- Halîfe b. Hayyât, *et-Tabakât*, nşr. Süheyl, Dârü'l-fikr, 1993.
- Hamd b. Muhammed, *el-Mu'cemu'l-cuğrâfî li'l-bilâdi'l-'arabiyyeti's-su'ûdiyye*, Menşûrâtu dâri'l-Yemâme.
- Hatîb, E. A., *el-Kifâye fî ilmi'r-rivâye*, nşr. Ebû Abdillâh es-Surkî-İbrâhîm Hamdî, el Mektebetü'l-ilmiyye, Medîne.
-*Takyîdü'l-ilm*, İhyâü's-sünneti'n-nebeviyye, Beyrût.
-*Târîhu Bağdâd*, nşr. M. Abdulkâdir Atâ, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrût 1996.
- İbn Abdilberr, E. Y., *el-İstîâb fî ma'rifeti'l-ashâb*, nşr. A. Muhammed el-Bicâvî, Dâru'l-ceyl, Beyrût 1992.
- İbn Adî, E. C., *el-Kâmil fî du'afâi'r-ricâl*, nşr. A. Ahmet Abdulmevcûd-A. Muhammed Muavved, el-Kütübül'ilmiyye, Beyrût 1997.
- İbn Arrâk, A., *Tenzîhü's-şerîati'l-merfûa ani'l-ahbâri's-şenâ'ti'l-mevdûa*, nşr. A. Abdullatîf, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrût.
- İbn Âşûr, M., *et-Tahrîr vet-Tenvîr*, ed-Dâru't-Tunûsiyye, Tûnus 1984.
- İbn Battâl A., *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî li İbn Battâl*, nşr. Yâsir b. İbrâhîm, Mektebetü'r-rüşd, Riyâd 2003.
- İbn Dokmak, İ., *Nüzhetü'l-enâm fî târîhi'l-islâm*, nşr. S. Tabâre, el-Mektebetü'l-asriyye, Beyrût 1999.
- İbn Ebî Âsım, E. A., *el-Evâ'il*, İdâratü'l-mahtûtât ve'l-mektebêti'l-islâmiyye bi vezâreti'l evkâfi'l-küveytiyye, Mektebetü Gazi Husrev Bey.
- İbn Ebî Hâtım, E. A., *el-Cerhu ve't-ta'dîl*, nşr. Meclisu dâirati'l-ma'ârifî'l-osmâniyye, Dâru İhyâi't-türâsi'l-'arabî, Beyrut 1952.
- *el-İlel li İbn Ebî Hâtım*, nşr. Sa'd b. Abdillâh, Metâliu'l-Hamîdî, 2006.
-*Tefsîru'l-Kurâni'l-Azîm*, nşr. E. M. Tayyib, Mektebetü Nezzâr, Suûd 1998.
- İbn Ebî Şeybe, E. A., *el-Musannef fî'l-ehâdîs ve'l-âsâr*, nşr. Hamd b. Abdillâh-Muhammed b. İbrâhîm, Mektebetü'r-Rüşd, Riyâd 2004.

- İbn Fâris, A., *Mu'cemu mekâyisi 'l-luğa*, nşr. Abdusselâm, Dâru'l-fikr, 1979.
- İbn Hacer, A. E., *el-İsâbe fî temyîzi's-sahâbe*, nşr. A. Muhammed Mu'avved-Âdil Ahmed, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrût 1995.
-*Fethu'l-bârî bi şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, nşr. Muhibbuddîn el-Hatîb, el-Mektebetü's-Selefiyye, Riyâd 1959.
-*Lisânu'l-mîzân*, nşr. Abdulfettâh Ebû Ğudde, Dâru'l-beşâiri'l-islâmiyye, 2002.
-*Ta'cîlu'l-menfa'a bi-ricâli'l-eimmeti'l-erbe'a*, nşr. İkrâmullâh, Dâru'l-beşâir, Beyrût 1996.
-*Ta'rîfû ehli't-takdîs bi-merâtibi'l-mevsûfîn bi't-tedlîs*, nşr. Âsım b. Abdillâh, Mektebetü'l-menâr, Ummân 1983.
-*Takrîbü't-Tehzîb*, nşr. M. Avvâme, Dâru'r-Rüşeyd, Sûriye 1986.
-*Tehzîbu't-tehzîb*, Matba'atu dâirati'l-ma'ârif, 1908.
- İbn Hanbel, E. A., *el-Müsned*, nşr. Şu'ayb el-Arnâvut-Âdil Mürşid, Müessesetü'r-Risâle, Beyrût 1995.
-*el-İlel ve ma'rifetü'r-ricâl*, nşr. Vasiyyullâh b. Muhammed, Dâru'l-hânî, Riyâd 2001,
-*Mesâilü Ahmed b. Hanbel*, nşr. Muhammed b. Alî, Dâru'l-fârûku'l-hadîse, Kâhire 2013.
-*Min kelâmi Ahmed b. Hanbel fî ileli'l-hadîs ve ma'rifeti'r-ricâl*, nşr. Subhî el-Bedrî, Mektebetü'l-meârif, Riyâd 1988.
- İbn Hibbân, M. E., *el-Mecrûhîn mine'l-muhaddisîn ve'd-du'afâi ve'l-metrûkîn*, nşr. M. İbrâhîm Zâyed, Dâru'l-va'y, Halep 1396.
-*es-Sikât*, nşr. M. Abdulmuîd, Dâiratü'l-maârifî'l-osmâniyye, Haydarâbâd 1973.
-*el-Müsnedü's-sahîh ale't-tekâsîm ve'l-envâ' min ğayri vücûdi kat'in fî senedihâ ve lâ sübûti cerhin fî nâkilihâ*, nşr. Alî Sönmez-H. Aydemir, Dârü İbn Hazm, Beyrût 1993.
-*Meşâhîru ulemâi'l-emsâr ve E'lâmü fukahâi'l-ektâr*, nşr. M. Alî İbrâhîm, Dâru'l-vefâ, 1991.
- İbn Hişâm A., *Muğni'l-lebîb 'an kütübi'l-e'ârîb*, nşr. M. A. Hamdullâh, Dâru'l-fikr, Dımeşk 1985.
- İbn Hübeyra M. E., *el-İfsâh an meâni's-sihâh*, nşr. F. Abdulmunim, Dâru'l-Vatan, 1996.
- İbn Kâni', E. A., *Mu'cemu's-sahâbe*, nşr. Sâlah b. Sâlim, Mektebetü'l-ğarbâ', Medîne.
- İbn Kesîr. İ., *el-Bidâye ve'n-nihâye*, nşr. Abdullâh b. Abdulmuhsin, Dâru hicr, 1997.
-*et-Tekmîl fî'l-cerhi ve't-ta'dîl*, Şâdî b. Muhammed, Merkezü'n-Nu'mân, 2011 Yemen.
- İbn Mâce, E. M., *es-Sünen*, nşr. M. Fuâd Abdülbâkî, Dâru İhyâi'l-Kutübi'l-'Arabiyye, Kâhire 1953.

- İbn Receb, A. E., *Fazâ'ilü's-Şâm*, nşr. Âdil b. Sa'd, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrût.
Şerhu ileli't-Tirmizî, nşr. H. Abdurrahîm, Mektebetü'l-menâr, Ürdün 1987.
- İbn Şâhîn Ö., *Târîhu esmâi's-sikât*, nşr. Subhî es-Sâmîrâî, ed-Dâru's-selefiyye, Kuveyt, 1984.
- İbn Şebbe, E. Ö., *Târîhu'l-Medîneti'l-Münevvere*, nşr. F. Muhammed Şeltût.
- İbn Sa'd, E. M., *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, nşr. M. Abdulkâdir, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrût 1990.
- İbn Salâh, O., *Mukaddimetü İbn Salâh*, nşr. Nûreddîn İtr, Dâru'l-fikr, Beyrût 1986.
- İbn Seyyidünnâs, M., *Uyûnu'l-eser fî fûnûni'l-meğâzî ve's-şemâil ve's-siyer*, nşr. İ. Muhammed Ramazan, Dâru'l-kalem, Beyrût 1993.
- İbn Kutluboğâ, *es-Sikât mimmen lem yeka' fî'l-kütübi's-sitte*, Şâdî b. Muhammed, Merkezu'n Nu'mân.
- İbn Receb, A., *Şerhu ileli't-tirmizî*, nşr. Nûreddîn İtr, Dâru'l-minhâci'l-kavîm, Dîmeşk 2019.
- İbn Mulakkin Ö., *et-Tavzîh li-şerhi'l-Câmi'i's-sahîh*, nşr. Dâru'l-felâh, Dâru'n-nevâdir, Dîmeşk 2008.
- İbn Mühriz, A., *Ma'rifetü'r-ricâl li'l-imâm Ebî Zekerîyyâ Yahyâ b. Maîn*, nşr. Muhammed b. Alî, el-Fârûku'l-hadîse, Kâhire 2009.
- İbnü'l-Cevzî, A., *ed-Duafâ' ve'l-metrûkîn*, nşr. Abdullâh el-Kâdî, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrût 1985.
-*el-Mevdûât*, nşr. A. Muhammed Osmân, el-Mektebetü's-selefiyye, Medîne 1966.
- İbnu'l-Faras, A., *Ahkâmu'l-Kurân*, nşr. Tâhâ b. Alî, Dâru İbn Hazm, Beyrût 2006.
- İbnü'l-Mibred, Y., *Bahru'd-dem fîmen tekelleme fîhi el-İmâm Ahmed bi-medh ev zemm*, nşr. R. Abdurrahmân es-Süveyfî, Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrût 1992.
- İbrâhîm b. Tahmân, E. E., *Meşyehatu İbrâhîm b. Tahmân*, nşr. M. Tâhir Mâlik, Mecme'u'l luğati'l-arabiyye, Dîmeşk 1983.
- İsmâîl Hakkı, *Rûhu'l-beyân*, Dâru'l-fikr, Beyrût.
- İyâz, E., *İkmâlü'l-mu'lim bi fevâidi Müslim*, nşr. Y. İsmâîl, Dâru'l-vefâ, Mısır 1998.
- Moğoltay b. Kılıç, *İkmâlü tehzîbi'l-kemâl*, nşr. Âdil b. Muhammed-Usâme b. İbrâhîm, el Fârûku'l-hadîse, 2001.
- Muhammed b. Muhammed, *el-Meâlimu'l-esîra fî's-sünne ve's-sîra*, Dâru'l-kalem, Beyrût 1990.
- Muhammed Halef, *Lisânü'l-muhaddisîn*, Musul 2007.
- Müslim, M. E., *el-Câmi'u's-Sahîh*, nşr. M. Fuâd Abdülbâkî, Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-'Arabiyye, Beyrût 1991.
- Müzhirüddîn, H., *el-Mefâtîh şerhu'l-mesâbîh*, nşr. N. Tâlib, Dâru'n-nevâdir, Kuveyt 2012.

- Nebîl b. Mansûr, E., *Enîsü's-sârî fî tahrîci ve tahkiki'l-ehâdisi'lletî zekerahâ'l-hâfız İbn Hacer el-Askalânî fî Fethi'l-bârî*, nşr. Nebîl b. Mansûr, Müessesetü's-semâha, Beyrût 2005.
- Özgüdenli, O, “Moğollar”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c. XXX, s. 226.
- Şuayb Arnavût, Beşşâr Avvâd, *Tahrîru Takrîbi't-Tehzîb*, Müessesetü'r-risâle, Beyrût 1997.
- Takiyyuddîn el-Makrîzî, *el-Mukaffâ'l-kebîr*, nşr. M. Ya'lâvî, Dâru'l-ğarbi'l-islâmî, Beyrût 2006.
- Tokpınar, Mirza, *Abdürrezzâk b. Hemmâm ve Musannaf'ı*, (yayınlanmış doktora tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1998 İzmir.
- Tomar, C., “Şam”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c. XXXVIII, s. 314.
- Ukaylî, M., *ed-Du'afâu'l-kebîr*, Dâru't-Ta'sîl, 2013/ nşr. A. Emîn el-Kal'acî, Dâru'l mektebeti'l-ilmiyye, Beyrût 1984.
- Velîd Nûr, *el-Muhtasaru'l-kavîm fî delâili nübüvveti'r-Rasûli'l-kerîm*.
- Yuvalı, A., “İlhanlılar”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c. XXII, s. 103.
- Yücel, Ahmet, *Hadis İlminde Tenkit Terimleri*, M. Ü. İlâhiyat Vakfı Yayınları, İstanbul 2015.
- https://ar.wikipedia.org/wiki/%D9%82%D8%A7%D8%A6%D9%85%D8%A9_%D8%A7%D9%84%D8%AD%D8%B1%D8%A7%D8%AA_%D9%81%D9%8A_%D8%A7%D9%84%D8%B3%D8%B9%D9%88%D8%AF%D9%8A%D8%A9#/media/%D9%85%D9%84%D9%81:Harrart.jpg (11.10.2021).
- <https://earth.google.com>.
- <https://www.mynet.com/cevaplar/insan-1-saatte-kac-km-yurur/7040791> (27.12.2021).
- <https://worldinmaps.com/wp-content/uploads/2020/05/volcano-world-map.jpg> (8.10.2021).
- <https://www.volcanodiscovery.com/>.
- http://yemen-media.info/news_details.php?sid=15034 (23.08.2021).

Ö Z G E Ç M İ Ş

Adı ve SOYADI	Ömer Faruk Evdüzen
Doğum Yeri - Tarihi	
EĞİTİM DURUMU	
Mezun Olduğu Lise	Açık Öğretim Lisesi
Lisans Diploması	X
Tezsiz Yüksek Lisans Diploması	X
Proje Konusu	X
Yüksek Lisans Diploması	X
Tez/ Dönem Projesi Konusu	X
Doktora Diploması	X
Tez/Dönem Projesi Konusu	X
Yabancı Dil / Diller	Arapça
BİLİMSEL FAALİYETLER	
İŞ DENEYİMİ	
Stajlar	X
Projeler	X
Çalıştığı Kurumlar	X
E-Posta	